

IV МАРІУПОЛЬСЬКИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЧЕТВЕРТИЙ ФОРУМ

УКРАЇНА-ЄВРОПА-СВІТ: КОНСТИТУЦІЙНІ ДІАЛОГИ У ДОБУ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Збірник матеріалів

МАРІУПОЛЬ

47°07'21" пн. ш. / 37°34'44" сх. д.

Co-funded
by the European Union

European Union

CONSEIL DE L'EUROPE

Co-funded and
implemented by the
Council of Europe

Organization for Security and
Co-operation in Europe

12 грудня 2025 року | Київ

IV МАРІУПОЛЬСЬКИЙ КОНСТИТУЦІЙНИЙ ФОРУМ

УКРАЇНА – ЄВРОПА – СВІТ: КОНСТИТУЦІЙНІ ДІАЛОГИ У ДОБУ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Збірник матеріалів

Київ, 12 грудня 2025 року

УДК 342.07-044.247(477:4-6ЄС)(06)(082)
Т69

IV Маріупольський конституційний форум «Україна – Європа – Світ: конституційні діалоги у добу глобальних викликів» : збірник матеріалів (м. Київ, 12 грудня 2025 р.). Київ : ВАІТЕ, 2025. 226 с.

ISBN 978-617-7627-02-8

© Конституційний Суд України, 2025

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі

Видано за підтримки Координатора проєктів ОБСЄ в Україні. У цій публікації висловлено виключно позиції авторів. Вони не обов'язково збігаються з офіційною позицією Координатора проєктів ОБСЄ в Україні.

Зміст

Огляд IV Маріупольського конституційного форуму «Україна – Європа – Світ: конституційні діалоги у добу глобальних викликів»	5
Фотогалерея.	23
Вступна промова Олександра ПЕТРИШИНА	33
Юлія БАКАЙ	
Право на достатнє харчування в системі конституційних соціальних прав	35
Олександр БАТАНОВ	
Людський вимір української державності: витоки та сучасна парадигма	40
Віктор БЕСЧАСТНИЙ	
Інститут конституційної скарги та окремі питання його реалізації в умовах євроінтеграції України.	49
Віталій ГАЦЕЛЮК	
Передбачуваність застосування норми права як складова правової визначеності у процедурах кваліфікаційного оцінювання суддів	54
Володимир КАМПО, Радим ГУБАНЬ	
Сергій Подолинський – український геній європейської науки XIX століття і сучасні виклики.	65
Любов КНЯЗЬКОВА	
Соціальний захист населення: особливості у період воєнного стану	84
Любов КОТОВА, Олексій ГРЕБЕНАР	
До питання захисту конституційного права особи на працю під час війни	90
Тетяна КУРМАН	
Конституційно-правові засади права на продовольство: досвід України і світу	96
Катерина ЛАЗОР	
Права захисниць у контексті нового світового порядку (на прикладі України).	101
Ксенія ЛОБОДА	
Вплив міжнародних та європейських актів на захист соціальних прав громадян під час дії воєнного стану в Україні	104
Леся МАЛЮГА, Марина БУЛКАТ	
До питання про пошук інструментів забезпечення прав жінок-військовослужбовиць	111
Ярослав МЕЛЬНИК	
Конвергенція конституційного судочинства	117
Максим НЕВІДОМСЬКИЙ	
Захист прав людини під час міжнародних збройних конфліктів.	121
Олена ОВЧАРЕНКО	
Реформування інституту дисциплінарної відповідальності адвоката в аспекті європейської інтеграції України	124
Наталія ОНИЩЕНКО	
Актуальність проблематик розвитку гендерних відносин.	130

Оксана ПАРХОМЕНКО-КУЦЕВІЛ

Формування гендерної рівності як основа забезпечення національної безпеки . . . 135

Олег ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

Конституційне підґрунтя захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України 142

Микола ПОГОРЕЦЬКИЙ

Конституційні та конвенційні стандарти втручання у приватне життя під час оперативного-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій: правові позиції Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини 145

Михайло САВЧИН

Військова конституційна демократія?
Між популістичним і юридичним конституціоналізмом 163

Олександр СКРИПНЮК

Особливості правового регулювання життєдіяльності Української держави і суспільства під час воєнного стану 171

Тетяна СЛІНЬКО

Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток конституційного права України. 177

Ірина СОПІЛКО

Право на життя як фундаментальне природне право людини в умовах воєнного стану: теоретичні, нормативно-правові та практичні аспекти 183

Ольга СТРЕЛЬЦОВА

Конституційна узгодженість у контексті адаптації законодавства України до асquis ЄС: виклики та моделі забезпечення 188

Катерина СЬОХ

Трансформація національного законодавства України під впливом стандартів права Європейського Союзу 195

Галина ТАТАРЕНКО

Гендерна рівність як умова стійкої демократії: конституційні стандарти і воєнні реалії. 201

Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ

Конституціоналізм і демократія. 208

Валерія ХОДОШ

Гендерні трансформації міжнародного гуманітарного права 214

Вікторія ЧЕРНЯХІВСЬКА

Гендерні квоти як механізм забезпечення участі жінок у процесах прийняття стратегічних рішень у секторі безпеки і оборони України 218

Оксана ЩЕРБАНЮК

Чи потрібна Україні нова конституційна реформа перед вступом до ЄС: комплексні зміни чи точкові правки? 222

Огляд IV Маріупольського конституційного форуму «Україна – Європа – Світ: конституційні діалоги у добу глобальних викликів»

IV Маріупольський конституційний форум на тему «Україна – Європа – Світ: конституційні діалоги у добу глобальних викликів» відбувся 12 грудня 2025 року в місті Київ. Захід організував Конституційний Суд України за підтримки Офісу Ради Європи в Україні, Програми підтримки ОБСЄ для України та провідних освітніх і наукових установ.

Форум об'єднав суддів Конституційного Суду України, представників державної влади, міжнародних організацій, провідних науковців і молодих правників. До участі також було залучено студентів юридичних вишів, що сприяє формуванню їх громадянської свідомості та професійної культури. Захід проведено задля обміну досвідом, ідеями та візіями розвитку сучасного конституціоналізму, осмислення нових викликів, які постають перед Україною та світом, пошуку ефективних рішень у межах конституційно-правових підходів, з'ясування ролі права в умовах глобальних викликів і трансформацій демократичних інститутів, зміцнення співпраці між Україною та європейською спільнотою.

У роботі форуму взяли участь судді Конституційного Суду України **Олександр Водянніков, Віктор Городовенко, Василь Лемак, Олег Первомайський, Галина Юровська**, Спеціальний представник Головування ОБСЄ – Координатор проєктів в Україні посол **Петр Мареш**, заступниця Голови Офісу Ради Європи в Україні **Хільде Хауг**, радниця – уповноважена Президента України з питань безбар'єрності **Тетяна Ломакіна**, Урядова уповноважена з питань гендерної політики **Катерина Левченко**, заступник Міністра у справах ветеранів України **Фархад Фархадов**, член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України **Віталій Гацелюк**, голова Федерації грецьких товариств України **Степан Махсма**, працівники Секретаріату Конституційного Суду України, представники державних, судових, освітніх і наукових установ (Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Ужгородського національного

університету, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Львівського національного університету імені Івана Франка, Донецького національного університету імені Василя Стуса, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Національної академії внутрішніх справ, Київського університету права НАН України, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Маріупольського державного університету, Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля та інших), представники органів місцевого самоврядування, академічної спільноти, а також студенти вишів-переселенців.

Робота форуму відбувалася у змішаному форматі в межах двох пленарних сесій, трьох спеціальних секцій та підсумкової сесії. Учасники пленарних сесій обговорювали такі теми: «Конституційна стійкість під час війни: окуповані території, прифронтові громади та виклики державності»; «Деокупація і відбудова: конституційні рамки повоєнного устрою та відновлення». У межах трьох спеціальних секцій обговорювали питання європейської інтеграції України, майбутнього конституційного права, гендерні питання.

Модерували захід судді Конституційного Суду України **Віктор Городовенко**, **Галина Юровська**, **Олександр Водянніков**, керівник Секретаріату Конституційного Суду України **Віктор Бесчастний**, заступниця директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, керівниця центру правових досліджень гендерної політики при Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України **Наталія Оніщенко**, директор Науково-дослідного інституту порівняльного публічного права та міжнародного права Ужгородського національного університету **Михайло Савчин**.

Відкриваючи IV Маріупольський конституційний форум, суддя Конституційного суду України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН **Віктор Городовенко** акцентував на тому, що цьогорічні доповіді охоплюють ключові виклики, що стоять перед державою, та питання, які формують порядок денний не тільки сьогодні, а й справжні візії майбутнього: баланс між правами людини і національною безпекою, конституційні засади суверенітету і територіальної цілісності, міжнародні гарантії безпеки; адаптація українського законодавства до права Європейського Союзу; гендерна рівність та інклюзія; трансформація інститутів нашої держави в умовах післявоєнної перебудови; соціальні права в умовах війни; європейські стандарти адміністративного нагляду; безумовне майбутнє адвокатури; виклики для тих людей, завдяки яким ми можемо сьогодні проводити форум – наших захисників і захисниць.

Згадавши I Маріупольський форум, Віктор Городовенко зауважив, що саме в Маріуполі напередодні війни в межах форуму були закладені знан-

ня, відомості, візії Конституції нашої держави, які отримали продовження в наступних форумах, проведених уже під час війни. На завершення вступної промови суддя наголосив на тому, що місто Маріуполь – символ українського супротиву.

На доручення виконувача обов'язків Голови Конституційного Суду України **Олександра Петришина** Віктор Городовенко проголосив від його імені вітання до всіх учасників IV Маріупольського конституційного форуму. У промові йшлося про те, що тема форуму є надзвичайно важливою для України в сучасних умовах воєнного стану та складного і відповідального періоду розвитку міжнародних відносин, який пов'язаний із прагненням України стати членом Європейського Союзу та потребою у виконанні всіх вимог, поставлених перед нашою державою: продовження боротьби з корупцією; реформування судової гілки влади, забезпечення її незалежності та неупередженості; потреба в гармонізації законодавства зі стандартами Європейського Союзу. Питання, які запропоновано для обговорення на форумі, підкреслюють значущість глобальних змін для України: прояв конституційної стійкості під час війни; відбудова нашої держави у повоєнний час та виклики, з якими вона може стикнутися; шлях України до Європейського Союзу, прописаний у дорожній карті; майбутнє правової системи України та місце конституційного права в ній. У вітальному слові Олександра Петришина було наголошено, що для нашої держави, її правової системи та політики в сучасних умовах надзвичайно важливо, щоб український конституціоналізм не лише відбувся як ідея, ідеологія, інноваційна доктрина у сфері права і політики, а й став робочим феноменом, в основу функціонування якого покладено систему цінностей верховенства права, невичерпність прав і свобод людини, а також демократичну організацію влади.

Учасників форуму привітав Спеціальний представник Головування ОБСЄ – Координатор проєктів в Україні посол **Петр Мареш**. На його думку, форум став важливою платформою для конструктивного діалогу щодо розвитку конституційної юстиції в Україні, об'єднав суддів Конституційного Суду України, представників органів державної влади, університетів, науковців, експертів громадянського суспільства та колег із міжнародних організацій. Посол зазначив, що для Програми підтримки ОБСЄ для України співпраця з Конституційним Судом України є основоположною частиною мандату, а зусилля Конституційного Суду України, спрямовані на вдосконалення конституційного судочинства, зміцнення інституційної спроможності та сприяння більш глибокій взаємодії з суспільством, науковими колами та молоддю цілком заслуговують підтримки. Таке цінне партнерство надає широкий спектр досягнень, зокрема: розроблення інструментів, що сприяють конституційному мисленню, заснованому на правах людини; діяльність, що підтримує прозорі

та ефективні процедури Конституційного Суду України; розбудова потенціалу суддів, юристів та працівників Конституційного Суду України, а також інтеграція гендерної рівності як важливого елементу конституційного правосуддя.

У своєму виступі Петр Мареш звернув увагу, що тема цього річного форуму підкреслює важливість розміщення українського конституційного дискурсу в ширшому міжнародному та європейському контексті в межах тих тем, що винесені на обговорення – еволюція конституційної доктрини, сучасне врядування та демократична підзвітність, захист прав і свобод, траєкторія європейської інтеграції України і трансформація державних інституцій у відповідь на очікування суспільства. На завершення промови Петр Мареш висловив слова вдячності Конституційному Суду України, Офісу Ради Європи в Україні, університетським партнерам та всім учасникам за їхню відданість, досвід і співпрацю.

Із вітальною промовою виступила заступниця Голови Офісу Ради Європи в Україні **Хільде Хауг**, яка підкреслила, що за роки свого існування форум перетворився на унікальну платформу, що поєднує конституційну науку, судову практику та життєвий досвід громад, які найбільше постраждали від триваючої агресивної війни росії, та акцентувала на актуальності обраної для цього річного форуму теми, оскільки сьогодні Україна захищає не тільки свою територіальну цілісність, а й європейський конституційний лад, заснований на демократії, правах людини та верховенстві права. Озвучивши тему першої пленарної сесії, Хільде Хауг наголосила, що з погляду Ради Європи стійкість полягає не тільки в тому, щоб інституції продовжували функціонувати, а й у тому, щоб гарантувати права, підтримувати та забезпечувати судовий контроль, щоб виняткові заходи залишалися конституційно виправданими та пропорційними. Із судової практики Європейського суду з прав людини відомо, що надзвичайні ситуації випробовують демократичні зобов'язання, але не призупиняють їх. Конституційний Суд України відіграє вирішальну роль у підтвердженні цього принципу. Хільде Хауг запевнила, що Рада Європи продовжує підтримувати Конституційний Суд України саме в складних питаннях методології перегляду в надзвичайних умовах, застосування рішень Європейського суду з прав людини як орієнтирів у конституційному обґрунтуванні, порівняльного аналізу європейської практики та посилення взаємодії з *acquis* Європейського Союзу. Промовиця підкреслила, що питання, які розглядатимуть у межах другої пленарної сесії форуму, лежать в основі стандартів Ради Європи щодо постконфліктного перехідного періоду, верховенства права та децентралізації. На шляху конституційного виміру інтеграції України до Європейського Союзу питання про те, потрібна конституційна реформа перед вступом до Європейського Союзу чи достатньо буде цільових поправок, залишається надзвичайно важливим, так само як і керівні

принципи Венеційської Комісії, зокрема щодо зміцнення незалежності та доброчесності Конституційного Суду України та вдосконалення процедур призначення суддів. У контексті останнього Рада Європи підтримує не тільки навчання та підвищення кваліфікації суддів і працівників Секретаріату Конституційного Суду України, а також узгодження з методами Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу, порівняльне конституційне правосуддя, в тому числі в надзвичайних ситуаціях, та інтеграцію стандартів Європейського Союзу, що стосуються конституційної аргументації. Від імені Ради Європи Хільде Хауг висловила глибоку солідарність із Україною та вдячність за невтомну працю Конституційного Суду України та його партнерів.

Урядова уповноважена з питань гендерної політики **Катерина Левченко** у своєму виступі звернула увагу на наявність гендерної тематики в одній із трьох спеціальних секцій і схвалила включення питань гендерної рівності до широкого кола правових обговорень, які стосуються конституційного, міжнародного, адміністративного права. Це – принцип гендерної інтеграції, або гендерного мейнстрімінгу, коли про питання гендерної рівності, застосування гендерних підходів говорять у будь-якій сфері державного управління в аспекті будь-якої тематики. Катерина Левченко повідомила, що сьогодні у Збройних Силах України проходять службу більше 70 тисяч жінок, майже 20 тисяч із них працюють на бойових посадах і більше 5 500 військовослужбовиць перебувають на передовій. Збільшується кількість жінок у Національній поліції, Національній гвардії, Національній державній прикордонній службі України, відкриваються військові спеціальності та посади для жінок – снайперки, командирки взводів, артилеристки, саперки, механічки, розвідниці, танкістки. Разом із цим збільшується кількість жінок у тих сферах, у яких традиційно вони були недопредставлені – водійки автобусів, вантажівок, поїздів метро, що є актуальним сьогодні, коли наша країна стоїть перед викликами повномасштабного вторгнення російської федерації. Катерина Левченко розповіла про розроблення військової форми, адаптованої до анатомічних особливостей жінок, із урахуванням комфорту, функціональності, практичності під час виконання службових та бойових завдань, спеціальних зразків польової, парадної та повсякденної форми, взуття, бронежилетів, екіпірування, спорядження. Усе це здійснюється на виконання Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 та її сестринських резолюцій.

Заступник Міністра у справах ветеранів України **Фархад Фархадов**, подякувавши за запрошення, звернув увагу присутніх на те, що Міністерство у справах ветеранів України не діє в певній галузі, а працює з певною категорією людей – захисниками та захисницями, ветеранами війни. Це головний орган, який формує та реалізує політику підтримки цієї категорії осіб, постійно

розробляє різні заходи для забезпечення їхніх прав та можливостей. Міністерство у справах ветеранів України у своїй роботі пов'язане з Міністерством молоді та спорту України, Міністерством охорони здоров'я України, з усією гілкою виконавчої влади, із законодавчою гілкою влади – Верховною Радою України, у якій створено і діє Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів. Це дає можливість створювати заходи підтримки, які мають нормативну підставу і постійний характер. У цьому контексті, як зазначив Фархад Фархадов, надзвичайно приємно розпочинати роботу і з судовою гілкою влади, враховуючи, що нині ветерани війни активно звертаються за захистом своїх прав. Міністерство у справах ветеранів України є відносно новим для нашої держави, але воно активно розвивається, створюючи структурні підрозділи ветеранської політики в усіх обласних військових адміністраціях і, відповідно, у територіальних громадах. Нині працює 2 200 фахівців із супроводу ветеранів війни.

Відкриття форуму завершив голова Федерації грецьких товариств України **Степан Махсма**. Свою промову він присвятив проблемам війни, переселенців, біженців і конституційної ідентичності. Особливу увагу Степан Махсма приділив проблемам українців грецького походження, які почалися з 2014 року – з моменту окупації Донецької області російськими загарбниками. Відтоді почали розробляти моделі роботи з біженцями і організовувати роботу органів місцевого самоврядування в нових умовах. Промовець висловив слова вдячності Раді Європи, яка сприяла вивченню досвіду країн, котрі багато років перебували в конфліктах і мали певний досвід, що допомогло скоротити час і приділити увагу захисту прав і свобод українців, які виїжджали з окупації. Також він подякував Наглядовій місії ОБСЄ, разом із якою фіксували порушення, котрі вчиняла російська федерація, зокрема знищення нею територій і місць компактного проживання, в тому числі і греків. Степан Махсма висловив сподівання, що ці території неодмінно повернуться під український прапор. Наприкінці свого виступу промовець подякував Конституційному Суду України за те, що форум дозволяє говорити про вказані проблеми, піднімати їх на законодавчий рівень і шукати шляхи їх вирішення.

На завершення урочистого відкриття форуму його учасникам було запропоновано зробити спільну світліну.

Модератором *першої пленарної сесії* на тему **«Конституційна стійкість під час війни: окуповані території, прифронтові громади та виклики державності»** виступив член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, кандидат юридичних наук **Віталій Гацелюк**.

Під час першої сесії учасники зосередилися на питаннях, пов'язаних зі статусом прифронтових територій, громад та викликами, з якими стикається

наша держава, захищаючи свій суверенітет, незалежність і територіальну цілісність.

Обговорення зазначених питань розпочала заступниця голови Луганської обласної державної адміністрації **Катерина Безгинська**. Доповідачка подякувала за запрошення на форум та зауважила, що Луганська область як ніхто знає, що таке тимчасова окупація, тому що з 2014 року потерпає від збройної агресії та зазнає найбільш масштабних наслідків від неї: тривала окупація, знищені міста, зруйнована інфраструктура, витіснення української ідентичності, постійне порушення прав людини, примусова паспортизація, депортація сімей і дітей. Водночас Луганська обласна державна адміністрація, яка виконує функції військової адміністрації, продовжує їх здійснювати в повному обсязі попри такі особливі умови. Нині існує два пріоритети – підтримка ВПО, захисників і захисниць, підтримка Збройних Сил України і Сил оборони. Катерина Безгинська наголосила, що задля згуртованості громад у кожному регіоні створено координаційні центри з питань підтримки цивільного населення, на платформі яких розміщено гуманітарні хаби, де надають різні види послуг – від соціальних до адміністративних, безкоштовну правничу допомогу тощо.

Доповідачка зазначила, що Луганщину буде обов'язково деокуповано, відновлено українську ідентичність, органи влади, правосуддя, органи правопорядку, суддівську систему. Катерина Безгинська подякувала Збройним Силам України за захист Луганської області і за надію на повернення окупованих територій.

Обговорення продовжив суддя Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **Василь Лемак** із темою «Людські права і національна безпека в умовах воєнного стану: практика Конституційного Суду України». На його думку, у співвідношенні національної безпеки і людських прав має бути витриманий баланс, ніколи не треба протиставляти національну безпеку як публічний або державний інтерес та індивідуальні права. Карл Ясперс у своїй праці «Куди рухається Федеративна Республіка Німеччина» вказав: «Якщо національна безпека занадто інтенсивно виправдовує втручання у людські права чи порушення людських прав, то саме поняття національної безпеки як механізм захисту людини втрачає свій сенс». Василь Лемак наголосив на тому, що воєнний стан не виправдовує порушення індивідуальних прав, і в кожному конкретному випадку треба це доводити. Як приклади доповідач навів кейси різних країн – «Деніз проти США» (1951 рік), «Громадський комітет проти тортур, з одного боку, проти держави Ізраїль, з іншого боку» (1999 рік), «Партія соціалістичного рейху» (Німеччина, 1952 рік).

Окремо промовець зупинився на діяльності Конституційного Суду України, який не зупинив свою роботу під час війни. Василь Лемак виокремив рішення щодо Криму, про референдум, про мову, в якому чітко визначено, що загроза для української мови – це загроза для національної безпеки. Наостанок суддя наголосив на тому, що Конституційний Суд України працює і держава четвертий рік тримається, зберегла незалежність і суверенітет, а це є шлях до перемоги, тому що на сьогодні Україна набагато сильніша, ніж у 2022 році, коли починалася повномасштабна агресія російської федерації.

Із темою «Конституційне підґрунтя захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України» виступив суддя Конституційного Суду України, кандидат юридичних наук, доцент **Олег Первомайський**. Насамперед доповідач зазначив, що проведення Маріупольського форуму – це можливість і для науковців, і для суддів-практиків говорити про реальні речі та формулювати ефективні пропозиції для перемоги й захисту України.

Згадавши промову Василя Лемака, Олег Первомайський наголосив, що національна безпека та людські права є цінностями, які поряд з іншими згадуються у засадничих та інших приписах Конституції України, тобто це конституційне підґрунтя захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України. Утримання балансу в забезпеченні національної безпеки і людських прав завжди перебуває на контролі Конституційного Суду України, який неухильно слідує приписам статті 157 Конституції України і враховує дотримання прав людини передусім. Це треба пам'ятати на шляху вступу до Європейського Союзу, оскільки подальші кроки, спрямовані на вдосконалення нашої держави в аспекті функціонування механізмів державного врядування, громадського сектору, мають бути зафіксовані в Конституції України.

Продовжила розглядати питання, винесені на розгляд першої пленарної сесії, завідувачка кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, докторка юридичних наук, професорка **Тетяна Курман**, яка виступила з доповіддю на тему «Конституційно-правові засади права на продовольство: досвід України і світу».

Подякувавши за запрошення на форум, Тетяна Курман зосередила увагу присутніх на тому, що на цьому заході варто говорити не тільки про конституційне, а й про аграрне право. Під час війни Україна як потужний виробник та експортер сільськогосподарської продукції не спроможна забезпечувати свою продовольчу потребу і допомагати світу вирішувати продовольчі проблеми. Оскільки знищуються ресурси агросфери, на думку доповідачки, варто порушувати питання про такий злочин, як «агроєкоцит», що поглиблює екологічну і продовольчу кризу. Отже, право на продовольство абсолютно чітко пов'язане з національною безпекою. Тетяна Курман зробила екскурс

в історію людства та розповіла, як захищають вказане право на міжнародному рівні, про міжнародні організації та договори, спрямовані на його забезпечення, а також приділила увагу правовому регулюванню цього права в законодавстві України.

Друга пленарна сесія на тему **«Деокупація і відбудова: конституційні рамки повоєнного устрою та відновлення»**, модератором якої виступила суддя Конституційного Суду України, кандидатка юридичних наук **Галина Юровська**, розпочалася з доповіді експертки Ради Європи, завідувачки кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, докторки юридичних наук, професорки **Ольги Лотюк** на тему «Міжнародні гарантії національного суверенітету в повоєнний період».

Ольга Лотюк зосередила увагу на питанні забезпечення безпеки як одного з ключових у сучасному конституціоналізмі, зазначивши, що досягнення та забезпечення миру, національної безпеки не можливі без міжнародної співпраці та міжнародних гарантій. На думку доповідачки, Україна має витримати оптимальний баланс між збереженням державного суверенітету, конституційної ідентичності та виконанням певних міжнародних зобов'язань і застосуванням міжнародних гарантій для забезпечення миру. Ольга Лотюк звернула увагу присутніх на те, що Україна закріпила в Конституції пріоритет норм міжнародного права, та нагадала, що наша держава отримала певні міжнародні гарантії у вигляді Будапештського меморандуму 1994 року і що події 2014 року, а тим більше події 2022 року, продемонстрували нам і міжнародній спільноті неспроможність такого виду гарантій для забезпечення миру і безпеки. Якщо міжнародні гарантії не підкріплені юридичними механізмами забезпечення цих гарантій, вони залишаються лише політичною декларацією, що не сприяє утвердженню миру. Це мають бути рішення судів, міжнародні договори, ефективність яких залежить від наявності механізмів імплементації та, безумовно, примусу. У зв'язку з цим у сучасному конституціоналізмі актуальним залишається питання визначення державного суверенітету. Низка факторів об'єктивного характеру сприяють формуванню концепції обмеженого, або відносного, суверенітету, згідно з яким держави добровільно погоджуються на обмеження частини своїх суверенних прав через участь у міжнародних договорах та організаціях заради забезпечення національної безпеки. Ольга Лотюк наголосила, що етичний імператив миру, про який постійно говорять в Україні, перетворює суверенітет на відповідальність.

В обговоренні взяв участь директор Науково-дослідного інституту порівняльного публічного права та міжнародного права Ужгородського націо-

нального університету, доктор юридичних наук, професор **Михайло Савчин** із доповіддю «Військова конституційна демократія? Між популістичним і юридичним конституціоналізмом».

У своєму виступі доповідач розглянув деякі проблемні аспекти: питання легітимності влади та неможливість проведення виборів в Україні; інституційна стійкість України через стабілізацію інститутів влади під час та після закінчення воєнних дій; обмеження державного суверенітету задля забезпечення прав і свобод людини; ефективна робота Конституційного Суду України та складність ухвалення рішень під час воєнних дій, його взаємодія з органами державної влади, передусім із парламентом (модель конституційної скарги та можлива її зміна); створення системи колективної безпеки.

Радниця – уповноважена Президента України з питань безбар'єрності **Тетяна Ломакіна** продовжила розмову на тему відновлення та виступила з темою «Права людини в умовах відновлення». Доповідачка зазначила, що розмова про безбар'єрність почалася ще в 2020 році, коли під егідою першої леді Олени Зеленської було створено великий координаційний механізм просування теми безбар'єрності як стратегії створення безбар'єрного простору в Україні. Нині в Україні немає закону, який окреслив би рух України саме до безбар'єрного суспільства та усунув би дискримінацію за будь-якою ознакою.

На думку Тетяни Ломакіної, термін «відновлення» має широке значення: це і про відбудову будівель, куди зможуть вільно потрапити старші люди, батьки з дітьми та дитячим візочком, захисники на протезах; і про відновлення дії Конституції України в щоденному житті людини – йдеться про право на гідність, рівність, свободу пересування, освіту, працю, доступ до правосуддя та безбар'єрність самого судового процесу, участь у суспільному житті тощо; і про відновлення деокупованих територій.

Доповідачка наголосила, що безбар'єрність не може бути пільгою або сервісом для окремих людей, тому що йдеться про зручність для всіх. За прикладом європейських країн важливо не вказувати на окремі суспільні групи, натомість варто говорити, що безбар'єрність стосується кожного і кожної. Це обов'язок держави створити умови, за яких кожна людина може скористатися своїми правами самостійно, без принижень або надзусиль. У період відновлення цей обов'язок стає особливо відчутним, адже війна не створила нові правила, а загострила потреби, які були раніше.

Завідувачка кафедри процесуального права юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, професорка юридичного факультету Вільнюського університету, докторка юридичних наук, професорка **Оксана Щербанюк** долучилася до обговорення з темою

«Чи потрібна Україні нова конституційна реформа перед вступом в ЄС, чи достатньо „точкових змін?“». Доповідачка зазначила, що за три роки після отримання статусу кандидата на членство в Європейському Союзі в червні 2022 року Україна досягла значного прогресу, а у 2024 році Єврокомісія констатувала виконання 78 % індикаторів скринінгу та рекомендувала відкриття перших переговорних кластерів.

Оксана Щербанюк наголосила, що на етапі переговорів комплексна конституційна реформа ніколи не була умовою вступу, жодна країна Центральної та Східної Європи не переписувала свою конституцію повністю перед початком вступу або під час переговорів. Хорватію досить часто наводять прикладом країни, близької до досвіду України на шляху вступу до Європейського Союзу, оскільки вона зазнала руйнівної війни, мала окупацію до 25 % своєї території, пройшла шлях до повноправного членства в Європейському Союзі і з 1 липня 2013 року не тільки завершила деокупацію, а й провела конституційні реформи для гармонізації з *acquis* без написання нової конституції з нуля, лише додала новий розділ «Європейський Союз». Венеційська Комісія позитивно оцінила ці зміни як такі, що не порушують демократичних стандартів. Доповідачка зауважила, що Європейський Союз застосовує принцип функціональної достатності, коли йому потрібна не ідеальна конституція, а інституційна спроможність імплементувати та застосовувати *acquis*.

На думку Оксани Щербанюк, на фінальному етапі – за рік або за два до вступу України в Європейський Союз, конституційні комплексні зміни стануть неминучими, і треба буде вирішувати питання пріоритетності права Європейського Союзу та делегування суверенних повноважень. Оптимальною, на її переконання, є двоетапна стратегія такого реформування: спочатку точкові зміни для того, щоб закрити кластери, на другому етапі – комплексний пакет євроінтеграційних змін, що вимагатиме 300 голосів у парламенті і проведення референдуму. Саме цей пакет остаточно усуне правову невизначеність і зробить вступ України до Європейського Союзу юридично бездоганим.

Завідувачка кафедри конституційного права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, докторка юридичних наук, професорка **Олена Бориславська** представила доповідь на тему «Горизонтальний чи вертикальний ефект? До питання про сутність прямої дії Конституції», у якій зосередила увагу на ролі Конституційного Суду України у розв'язанні величезного комплексу тих проблем, що накопичуються, зокрема конфліктів між приватними суб'єктами і між приватним суб'єктом і державою. У цьому контексті постає питання про обсяг принципу прямої дії Конституції України і його застосовності до правовідносин між приватними суб'єктами. Доповідачка охарактеризувала доктрину вертикальної і горизонтальної дії конституції

і наголосила на тому, чи доцільно поширювати дію норм Конституції України на правовідносини між двома чи кількома приватними суб'єктами, коли йдеться про правовідносини «особа – держава».

Як вважає доповідачка, класичний підхід конституціоналізму полягає в тому, що конституція є актом обмеження державної влади, і пряма дія конституції поширюється на взаємовідносини «людина – держава», тобто це так званий вертикальний ефект конституції. Водночас переосмислення прямої дії конституції поставило питання про те, що, очевидно, необхідно поширювати дію конституції також і на приватні відносини, оскільки суспільство розвивається, і дедалі частіше загрозу правам людини починають нести не тільки держава чи не стільки органи державної влади, скільки саме приватні суб'єкти.

Такому переосмисленню сприяють, на думку Олени Бориславської, ще декілька передумов: розвиток доктрини людських прав, яка стала одночасно і практикою; виникнення і розмежування приватного та публічного права. У результаті цього у світі сформувалися дві базові моделі: модель вертикальної дії конституції, яка до сьогодні в осучасненому вигляді застосовується в Сполучених Штатах Америки; модель горизонтального ефекту конституції, яка застосовується у європейських та інших державах, зокрема в Південно-Африканській Республіці.

Після завершення другої пленарної сесії обговорення питань форуму відбулося у трьох спеціальних секціях.

Першу секцію **«Конституційний ракурс поступу України до ЄС»** модерував суддя Конституційного Суду України, кандидат юридичних наук **Олександр Водяніков**.

Обговорення питань секції відкрив член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, кандидат юридичних наук **Віталій Гацелюк**. Доповідач поділився своїми думками щодо діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в межах європейської інтеграції та розглянув особливості євроінтеграції в контексті судоустрою. Він зауважив, що на сьогодні немає жодної директиви Європейського Союзу, яка визначала б, скільки має бути суддів у конкретних судах, чим мають керуватися суди, якими мають бути закони про судоустрій.

Віталій Гацелюк акцентував, що верховенство права і незалежна судова система – це один із наріжних каменів побудови Європейського Союзу, про них йдеться в усіх установчих договорах. Доповідач зосередив увагу присутніх на Дорожній карті з питань верховенства права. Хоча Брюссель її офіційно не затвердив, Україна взяла на себе зобов'язання виконати всі її вимоги. До речі, Кабінет Міністрів України затвердив Дорожню карту з питань верховенства права своєю постановою.

У межах Дорожньої карти, що розрахована до 2027 року, передбачено багато заходів, які потрібно здійснити: оприлюднення звітів системи судів першої, апеляційної інстанцій, Верховного Суду і всіх інших органів системи судоустрою; проведення аудиту діяльності органів суддівського врядування та самоврядування; розроблення рекомендацій, спрямованих на усунення дублювання повноважень цих органів, розмежування їх компетенцій, удосконалення статусу та процедур діяльності, удосконалення внутрішніх локальних нормативних актів відповідно до єдиних показників для оцінки доброчесності. Після цього має бути ухвалено закон, який за результатами аудиту вдосконалив систему судоустрою.

До обговорення приєдналася професорка кафедри публічного та міжнародного права Юридичного інституту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, докторка юридичних наук, доцентка **Ольга Стрельцова** з доповіддю на тему «Конституційна узгодженість у контексті адаптації законодавства України до *aquis* ЄС: виклики та моделі забезпечення».

Промовиця зазначила, що у 2022 році Україна поряд з іншими державами отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі. Це означає, як зауважила Ольга Стрельцова, що країни абсолютно добровільно погоджуються на те, щоб делегувати частину суверенних владних повноважень на рівень цього інтеграційного міждержавного об'єднання. Разом з тим установчі договори прямо не містять вимоги про те, що ті чи інші зміни мають бути внесені до національних конституцій. Для України один із таких визначальних етапів конституційного узгодження розпочався із внесення змін до Конституції у 2019 році, які визначили стратегічний євроінтеграційний курс нашої держави. Це було зроблено невдовзі після набуття чинності Угодою «Про асоціацію між Україною і Європейським Союзом», хоча на той час сама угода не містила юридичних підстав для таких конституційних кроків з боку України. Тобто це були певною мірою проактивні дії нашої держави, по суті, вони не спиралися на зворотній зв'язок з боку Європейського Союзу, а радше – на якесь бажання задекларувати, визначити, зафіксувати свій вибір євроінтеграційного майбутнього, а по суті – цивілізаційного шляху нашої держави. Наразі, на думку Ольги Стрельцової, триває інтенсивний процес адаптації національного законодавства до *aquis*. З одного боку, цей процес є досить ординарним, тому що Європейський Союз неодноразово проходив усі ці процедури, має напрацьовані алгоритми, проте з іншого боку цей процес є унікальним, оскільки відбувається в умовах широкомасштабної загарбницької війни росії проти України. Безумовно, як підсумувала доповідачка, потрібно спиратися на напрацьований досвід і враховувати унікальні реалії, які є викликом і для України, і для Європейського Союзу.

Продовжила обговорення доцентка кафедри господарського та адміністративного права Донецького національного університету імені Василя Стуса, кандидатка юридичних наук, доцентка **Анжеліка Краковська**, яка запропонувала тему «Імплементация європейських стандартів адміністративного нагляду (*administrative supervision*) у конституційне законодавство: виклики перехідного періоду».

Доповідачка охарактеризувала адміністративний нагляд за діяльністю органів влади на предмет його відповідності міжнародним стандартам і зазначила, що Україна – єдина країна, в якій немає адміністративного контролю за актами органів місцевого самоврядування, що пов'язано, на її думку, з реформою державного управління, місцевого самоврядування, тобто децентралізації. Анжеліка Краковська окреслила зміст законопроекту, у якому закріплено, що центральні органи виконавчої влади контролюють акти, ухвалені обласними радами, обласні державні адміністрації контролюють акти районних рад і, відповідно, районні державні адміністрації контролюють акти, ухвалені сільськими, селищними, міськими радами, на предмет законності. Законопроект містив ідею введення інституту префектів, але її не підтримали, оскільки це потребувало внесення змін не тільки до класичного закону, а й, на думку опонентів, до Конституції України.

Із доповіддю на тему «Трансформація національного законодавства України під впливом стандартів права Європейського Союзу» виступила завідувачка кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, кандидатка юридичних наук, доцентка **Катерина Сьох**.

Доповідачка зазначила, що на форумі неодноразово йшлося про адаптацію законодавства до *acquis*, тобто до права Європейського Союзу, і запропонувала обговорити поняття трансформації в широкому сенсі. Трансформація будується на впливі всіх національних викликів, які постають перед нашим суспільством. Коли йдеться про національне законодавство, часто звучить термін «адаптація» – набуття відповідності секторальним вимогам Європейського Союзу. Гармонізація – це усунення суперечностей між національною нормою та правом Європейського Союзу. Імплементация – це саме процес втілення норми права Європейського Союзу в національне законодавство. Апроксимація – це текстуальне, змістове наближення норм права України та права Європейського Союзу. Модернізація має місце тоді, коли потрібно втілити в національне законодавство сучасні виклики євроінтеграційного процесу.

Отже, як звернула увагу Катерина Сьох, трансформація в Україні розпочалася з 1998 року, коли було ухвалено перший документ про співпрацю

з Європейським Союзом. У 2004 році ухвалено Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації національного законодавства України до законодавства Європейського Союзу». Знаковим був 2019 рік, коли було ухвалено зміни до Конституції України, якими чітко визначено і підтверджено євроінтеграційні ідеї Українського народу. У 2022 році, коли відбулося повномасштабне вторгнення росії на територію України, значно прискорилися процеси адаптації, пов'язані з кандидатством України на членство в Європейському Союзі. Україна – єдина країна, яка проводить процеси євроінтеграційних змін до національного законодавства у період війни. Єврокомісія вважає, що національне законодавство може бути трансформоване, але якщо суспільство його не виконує – то не виконуються вимоги стандартів права Європейського Союзу. Тому коли йдеться про норму адаптації законодавства – лише ухвалення Верховною Радою України закону недостатньо.

Доцентка кафедри цивільної юстиції та адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, докторка юридичних наук, професорка **Олена Овчаренко** у своєму виступі на тему «Європейський вектор реформування інституту адвокатури: конституційно-правовий вимір» зазначила, що інститут адвокатури не може похвалитися такими успіхами в євроінтеграційному реформуванні, як інститут судової влади, зокрема в питанні удосконалення процедури конкурсного добору суддів. Показовим, на її думку, є той факт, що Європейська комісія окремим завданням прямо передбачила комплексну реформу інституту адвокатури в Україні у 2026 році. Олена Овчаренко наголосила на важливості внесення змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», який, на відміну від законодавства про судоустрій і статус суддів, змін майже не зазнав навіть під час воєнного стану. Вирішення потребують, зокрема, питання щодо дисциплінарної практики, яку необхідно зробити більш прозорою; вимог до адвокатів, зокрема стандартів доброчесності, вимог до проведення іспитів; гарантій адвокатської діяльності, в тому числі під час війни.

Доповідачка звернула увагу, що Європейська комісія рекомендує терміново призначити вибори до Вищої ради правосуддя, а через безпекові загрози, нелегітимність окремих органів адвокатури та інші проблемні питання, що виникли під час війни, Національна асоціація адвокатів України не проводить з'їзду адвокатів України, що становить серйозну проблему для формування складу вищих органів суддівського урядування.

Другу спеціальну секцію **«Гендерна рівність як умова стійкої демократії: конституційні стандарти і воєнні реалії»** модерувала заступниця директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, керівниця центру правових досліджень гендерної політики при Інституті дер-

жави і права імені В. М. Корецького НАН України, докторка юридичних наук, професорка, дійсний член (академік) НАПрН України **Наталія Оніщенко**, яка виступила з доповіддю «Забезпечення гендерної рівності: модерація суспільного діалогу, виклики та інструменти їх подолання». У доповіді було окреслено сутнісне розуміння гендерної рівності, запропоновано розглядати цю проблему комплексно, разом із суспільством у вигляді діалогу, не перетворюючи її на популістичну. Йшлося також про перспективність дослідження у правничій сфері гендерного права, міжнародного гендерного права.

Суддя місцевого загального суду, докторка юридичних наук, професорка **Марина Булкат** виступила з доповіддю «До питання про інструменти модерації суспільного діалогу з питань забезпечення гендерної рівності». Доповідачка звернула увагу присутніх на той факт, що у просторі громадянського суспільства немає єдиного уявлення про гендерну парадигму. Площина гендерної доктрини перенавантажена різними думками, що потребує виваженої наукової модерації.

Розглядаючи гендерне питання, Марина Булкат наголосила на тому, що варто популяризувати фундаментальні наукові дослідження Національної академії наук України, Інституту демографії НАН України, Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України у правничій сфері, Інституту історії НАН України.

Дискусію з гендерної тематики продовжила радниця ректора Київського університету права НАН України, президентка громадської організації «Жінки за зміни», докторка юридичних наук, професорка **Ірина Сопілко** з темою «Сучасні виклики та шляхи формування гендерно інтегрованої військової служби».

На думку доповідачки, зараз у суспільстві існує багато стереотипів, у тому числі і гендерних. Проте з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну багато «чоловічих» професій обіймають жінки.

Ірина Сопілко розповіла про знайдені цікаві архівні документи гендерного змісту. Так, наприклад, із часів УПА зберігся документ, в якому жінки призивалися до дій: „жінка, йди і очолюй державу“, „жінки, займайте провідні ролі“. Натомість, зокрема, в австрійській армії жінок не допускали до військових дій. Тобто проблема гендеру має глибокі історичні корені, але нині ставлення до жінки суттєво змінилося. До прикладу, в Україні зараз є три жінки-генерали: у Збройних Силах України, Національній поліції та Службі безпеки України.

У своєму виступі на тему «Права захисниць у контексті нового світового порядку (на прикладі України)» кандидатка політичних наук, докторантка Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України **Катерина Лазор** вказала про те, що жінки виборюють свої права вже понад сто років. Війна

росії проти України стала переломним моментом, який розпочав формування нового світового порядку в XXI столітті. Україна стала буквально центром безпекового полюсу Європи, який замінює стару, бездієву модель гарантій, і сьогодні Україна, як вважає доповідачка, – це і політичний, і стратегічний, і моральний центр оновлення світу. І саме жінки в контексті цього нового світового порядку, на її думку, стають суб'єктом прийняття рішень, і в тому числі суб'єктом захисту території.

На завершення дискусії в межах другої спеціальної секції слово було надано студентам, котрі в своїх виступах навели приклади реалізації гендерної політики в Німеччині, яка там закріплена конституційно; підтримали ідею гендерної рівності загалом та права чоловіків як її складову; заперечували гендерні квоти; констатували, що Україна, перебуваючи у стані війни, все ж таки зберігає або намагається дотримуватися гендерних стандартів та надає жінкам право участі у процесі прийняття рішень і забезпечує рівний доступ до прав і свобод. Студенти підсумували, що досвід України є показовим, зокрема, для європейських країн і західного світу, оскільки попри війну, кризовий період українці – і жінки, і чоловіки – консолідовані, працюють, спрямовуючи всі свої зусилля на досягнення перемоги.

Модератором *третьої секції «Майбутнє конституційного права: діалоги нового покоління»* виступив директор Науково-дослідного інституту порівняльного публічного права та міжнародного права Ужгородського національного університету, доктор юридичних наук, професор **Михайло Савчин**.

Під час роботи секції студенти вишів-переселенців ставили питання, що стосувалися правового статусу органів державної влади України, Конституційного Суду України, порядку добору суддів та питань їх доброчесності, законодавства про судоустрій та статус суддів, проблем сучасної демократії, євроінтеграційних процесів України, різних галузей права тощо. Модератор Михайло Савчин, керуючись законодавством України, міжнародними актами, знаннями конституційного, адміністративного, цивільного, трудового та інших галузей права, надавав фахові відповіді.

Завершила IV Маріупольський конституційний форум *підсумкова сесія*, яку модерував керівник Секретаріату Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, доктор наук з державного управління, професор **Віктор Бесчастний**. Підсумовуючи роботу форуму, він акцентував на системності проведення цього заходу і наголосив на його продуктивності.

Віктор Бесчастний щиро подякував усім присутнім за участь у форумі, Секретаріату Конституційного Суду України за організаційну підготовку заходу на високому рівні. Окрему подяку модератор висловив суддям Конституцій-

ного Суду України за безпосередню участь у форумі та зацікавленість у питаннях, що їх розглядали. Керівник Секретаріату Конституційного Суду України висловив слова вдячності всім науковцям і науковим установам та закладам вищої освіти, які долучилися до проведення форуму.

На завершення свого виступу Віктор Бесчастний повідомив, що за результатами проведення форуму буде видано збірник тез його учасників.

Фотогалерея

Учасники IV Маріупольського конституційного форуму «Україна – Європа – Світ: конституційні діалоги у добу глобальних викликів»

Заступниця Голови Офісу Ради Європи в Україні **Хільде Хауг**, Спеціальний представник Головування ОБСЄ Координатор проєктів в Україні посол **Петр Мареш**, суддя Конституційного Суду України **Віктор Городовенко**, заступник Міністра у справах ветеранів України **Фархад Фархадов**, Голова Федерації грецьких товариств України **Степан Махсма** (відеозвернення Урядової уповноваженої з питань гендерної політики **Катерини Левченко**)

Заступниця Голови Офісу Ради Європи в Україні **Хільде Хауг**, Спеціальний представник Головування ОБСЄ – Координатор проєктів в Україні посол **Петр Мареш**

Суддя Конституційного Суду України **Віктор Городовенко**

Заступник Міністра у справах ветеранів України **Фархад Фархадов**

Заступник Міністра у справах ветеранів України **Фархад Фархадов**, Голова Федерації грецьких товариств України **Степан Махсма**

Член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України **Віталій Гацелюк**

Заступниця голови Луганської обласної державної адміністрації **Катерина Безгинська**,
завідувачка кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого **Тетяна Курман**

Судді Конституційного Суду України **Олег Первомайський**, **Василь Лемак**, член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України **Віталій Гацелюк**

Суддя Конституційного Суду України **Галина Юровська**

Експертка Ради Європи, завідувачка кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Ольга Лотюк**

Директор Науково-дослідного інституту порівняльного публічного права та міжнародного права Ужгородського національного університету **Михайло Савчин**, суддя Конституційного Суду України **Галина Юровська**, експертка Ради Європи, завідувачка кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Ольга Лотюк**, радниця – уповноважена Президента України з питань безбар'єрності **Тетяна Ломакіна**

Радниця – уповноважена Президента України з питань безбар'єрності **Тетяна Ломакіна**

Суддя Конституційного Суду України **Олександр Водянніков**

Доцентка кафедри господарського та адміністративного права Донецького національного університету імені Василя Стуса **Анжеліка Краковська**, професорка кафедри публічного та міжнародного права Юридичного інституту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана **Ольга Стрельцова**

Завідувачка кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ **Катерина Сьох**

Доцентка кафедри цивільної юстиції та адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого **Олена Овчаренко**

Заступниця директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, керівниця центру правових досліджень гендерної політики при Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України **Наталія Оніщенко**

Директор Науково-дослідного інституту порівняльного публічного права та міжнародного права Ужгородського національного університету **Михайло Савчин**

Керівник Секретаріату Конституційного Суду України **Віктор Бесчастний**

Олександр ПЕТРИШИН

доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
виконувач обов'язків Голови
Конституційного Суду України

Шановні учасники
IV Маріупольського конституційного форуму
«УКРАЇНА – ЄВРОПА – СВІТ:
КОНСТИТУЦІЙНІ ДІАЛОГИ
У ДОБУ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ»

Дозвольте від імені Конституційного Суду України та від себе особисто щиро привітати всіх вас, а також запрошених осіб, із початком цього заходу!

Добра традиція, що започаткована в Маріуполі, яка, я сподіваюся, триватиме і надалі, продовжила своє життя у столиці нашої країни. Уже чотири роки поспіль ми зустрічаємося, обговорюємо назрілі питання, радіємо зустрічі з цікавими людьми та працюємо на користь нашої держави.

Традиційно цей форум організовують Конституційний Суд України спільно з Офісом Ради Європи в Україні та Організацією з безпеки та співробітництва в Європі. Хочу щиро подякувати нашим співорганізаторам за чудову організацію цього заходу.

Тема форуму – надзвичайно важлива для нашої держави в сучасних умовах. Захід відбувається в непростий час – в умовах воєнного стану. Це складний і відповідальний період у розвитку міжнародних відносин, що пов'язаний із прагненням України стати членом Європейського Союзу та потребою у виконанні всіх вимог, які перед нами поставлені. Отримання Україною 23 червня 2022 року статусу кандидата на членство в Європейському Союзі виокремило нові амбітні виклики для нашої держави передусім в аспекті дієвого вдосконалення правової системи: продовження боротьби з корупцією; реформування судової гілки влади, забезпечення її незалежності та неупередженості; гармонізація законодавства зі стандартами Європейського Союзу тощо.

Питання, які запропоновано для обговорення під час форуму, підкреслюють значущість цих глобальних змін для України – прояв конституційної стійкості під час війни; відбудова нашої держави в повоєнний час та виклики, які на неї чекають; шлях України до Європейського Союзу, прописаний у дорожній

карті; майбутнє правової системи України та місце конституційного права в ній. Для нашої держави, її правової системи та політики в сучасних умовах надзвичайно важливо, щоб український конституціоналізм не лише відбувся як ідея, ідеологія, інноваційна доктрина у сфері права і політики, а й став робочим феноменом, в основу функціонування якого покладено систему цінностей верховенства права, невичерпність прав і свобод людини, а також демократичну організацію влади.

Наш правничий захід – це спроба обговорити такі питання та віднайти потенційні відповіді на науковому рівні. Усім учасникам форуму бажаю щирої заінтересованості обраною тематикою, конструктивного діалогу, плідної співпраці на благо Українського народу. Усім нам – здоров'я, добра та переможного миру!

Слава Україні!

Юлія БАКАЙ

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Право на достатнє харчування в системі конституційних соціальних прав

Загальна декларація з прав людини 1948 р. проголосила широке коло прав і стала першим міжнародним універсальним документом, на якому розвивається вся міжнародна та внутрішньодержавна нормотворчість у галузі прав людини [1, с. 141]. Відповідно до статті 25 кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [2].

Разом з тим, як визначено у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Не менш важливо, що визнано також позитивне зобов'язання держав-учасниць із вжиття належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, ґрунтованого на вільній згоді. Відмітно також і те, що поряд із правом на достатнє харчування на рівні акту, що формує міжнародні стандарти в галузі прав людини, зафіксовано також право на свободу від голоду. Так, згідно з ч. 2 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права держави визнаючи право кожної людини на свободу від голоду, повинні вживати необхідних заходів індивідуально і в порядку міжнародного співробітництва, які включали б проведення конкретних програм для того, щоб: поліпшити методи виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем так, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних ресурсів, і забезпечити справедливий розподіл світових запасів продоволь-

ства відповідно до потреб і з урахуванням проблем країн, як імпортуючих, так і експортуючих продукти [3].

Отже, конституційні положення закріплені статтею 48, які передбачають право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, є яскравим прикладом упровадження в національну правову систему міжнародних стандартів у царині прав людини.

«Право на достатній життєвий рівень» тлумачать як визнану Конституцією України й гарантовану державою спроможність людини одержувати грошові кошти в обсязі, необхідному для задоволення базових (мінімальних) фізіологічних, соціальних і духовних потреб як її самої, так і членів її сім'ї [4, с. 688].

Варто зазначити, що право на достатнє харчування є невід'ємною складовою більш широко права – права на достатній життєвий рівень. У міжнародному та національному праві ці поняття розглядаються як єдине ціле, оскільки неможливо уявити гідне життя людини без задоволення базової потреби в їжі.

Право на харчування традиційно відносять до групи соціальних прав. «Соціальний» характер права на харчування характеризує його відповідно до класичної класифікації німецької філософії прав людини, як своєрідне право на частку суспільного блага. Для нашого праворозуміння ми сприймаємо такі права, як, по суті, набір позитивних зобов'язань держави.

Автори модельного підручника з конституційного права за редакцією проф. М.І. Козюбри абсолютно справедливо вказують на те, що такі «позитивні» права «потребують активних дій з боку держави». Ця група прав передбачає цілеспрямовану діяльність держави щодо створення не тільки юридичних гарантій захисту, а й матеріальних передумов їхньої реалізації. Оскільки, їхня реалізація неможлива без відповідної забезпечувальної діяльності з боку державних інституцій [1, с. 170].

Окрім визнання за правом на харчування по суті своєрідного міжнародного стандарту, це право було конституйовано і в досить значній кількості Основних законів різних держав. Дослідники цього питання Л. Кнут (Lidija Knuth) та М. Відар (Margret Vidar) виділяють 4 способи фіксації такого права на рівні конституції. Перший – це повне визнання за громадянами такого права, разом з тим таке конституційне визнання може поширюватись на всіх осіб, як це приміром має місце в Конституції Південно-Африканської Республіки, де зафіксовано, що громадяни мають право на доступ до достатніх харчів та води і держава зобов'язана вживати всіх заходів, у межах наявних ресурсів для їх реалізації (ст. 27 Конституції ПАР), або тільки на певні категорії населення, зокрема дітей, осіб позбавлених волі та ін., як це передбачено ст. 44 Конституції Колумбії, ст. 7 Конституції Бразилії. Другий – це імпліцитна складова права в більш широкому контексті, коли, наприклад, гарантується право на належні стандарти

життя та сталого розвитку (ч. 1 ст. 43 Конституції Ефіопії, ч. 1 ст. 29 Ісламської республіки Іран). Третій варіант становить собою завуальоване гарантування такого права крізь призму принципів державної політики: цілями державної політики в Шрі-Ланці є «...забезпечення всіма громадянами належного рівня життя для себе та своїх сімей, включаючи достатнє харчування, одяг та житло, постійне покращення умов життя та повне користування дозвіллями та соціальними та культурними можливостями» (ст. 27 Конституції Шрі-Ланки). Разом з тим, позиція Верховного Суду Індії трансформувала принципи державної політики в конституційні права, шляхом тлумачення права на життя як таке, що включає право на харчування. І, нарешті, четвертий варіант передбачає визнання за громадянами такого права внаслідок інтерпретаційної діяльності органів конституційного контролю (фактично йдеться про винайдення цього права в межах офіційної конституційної доктрини). Так, у справі *G v. An Bord Uchtála*, розглянутій ірландськими судами, судді зазначили, що право на життя за своєю природою передбачає «право бути народженим, право зберігати й захищати життя та право на те, щоб це життя зберігалось і захищалось на належному рівні зокрема у питанні харчування, одягу та житла» [5].

Вітчизняний конституцієдавець вдався до першого підходу, зафіксувавши на рівні Основоположного закону 1996 року права на харчування як складову права на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції). Загалом щодо права на достатній життєвий рівень вдаються взнаки два суттєвих моменти. По-перше, це право, на відміну від інших прав із блоку соціальних не підкріплене жодною гарантією. По-друге, парламент при ухваленні цієї норми установчого акту зафіксував її поруч із досить супутнім правом на житло (ст. 47 Конституції України).

Навіть поверховий аналіз конституційних текстів дозволяє зробити висновок про те, що право на харчування саме як конституційно гарантована можливість прямо фіксується в тих країнах, які не можуть гарантувати на певних етапах свого розвитку можливість задоволення людиною своїх базових потреб за рахунок існування розвинених ринкових механізмів (тобто, коли людина має можливість самостійно реалізувати свої трудові можливості без участі держави в тій чи іншій формі) чи в яких державний механізм через корупційні, бюрократичні фактори, брак демократичних механізмів контролю за ним тощо, потребує чіткої фіксації такого орієнтиру своєї діяльності, як задоволення потреби громадян у їжі.

Щодо останнього, то не до кінця залишається зрозумілим намір конституцієдавця. Оскільки право на житло в певній мірі є складовою правом на достатній життєвий рівень. А, по-друге, на відміну від цього права конституційне право на житло, зафіксоване у статті 47, підкріплене конкретними гарантіями, а саме тим, що держава зобов'язана створювати умови, за яких кожний громадянин

матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду, а також гарантуванням громадянам, які потребують соціального захисту, надання житла державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Конституційна юриспруденція в контексті інтерпретації сутнісного змісту права на харчування майже не містить чітких юридичних позицій з цього приводу.

Найбільш яскравим прикладом хіба що можна визнати юридичну позицію, зафіксовану в Рішенні Конституційного Суду України від 22 березня 2023 року № 3-р(II)/2023. В цьому рішенні суд, зокрема, вказав, що «у соціальній державі людська гідність є стрижнем формування державою соціальної політики, яка має здійснюватися задля убезпечення людини від бідності та гарантування їй у зв'язку з цим базового соціального захисту, мінімальним стандартом якого є прожитковий мінімум, що має реально забезпечувати людині достатній і гідний рівень життя».

Можемо лише спрогнозувати, що останнім часом офіційна конституційна доктрина формується в тому напрямку, що Суд, кожного разу розглядаючи справу про обмеження соціальних прав, намагається гарантувати такий їх сутнісний зміст, який би відповідав стандартам людської гідності. Так, приміром, у Рішенні від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018 Суд чітко вказав, що «обов'язковою складовою людської гідності є доступ людини до мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень. Верховна Рада України, формуючи соціальну політику держави, повинна гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, зокрема, шляхом забезпечення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги для осіб, які потребують соціального захисту».

Хоча, як на нас, «інтерпретаційний» потенціал права на харчування досить суттєвий, і інколи, навіть, досить несподіваний.

Так, свого часу, предметом розгляду Верховного Суду Республіки Малаві стала скарга ув'язнених, які скаржились на те, що вони зазнають катувань та жорстокого, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, в тому числі і через неналежний раціон харчування, який складається лише з кукурудзяного борошна (*нсіма*) та гороху або квасолі, що суперечить закону про тюремні правила. Суд постановив, що права ув'язнених включають право на харчування, одяг, аксесуари та обладнання камери відповідно до мінімальних стандартів, викладених у Законі про в'язниці та Тюремних правилах. А отже, держава має виділяти достатньо фінансових ресурсів для покриття витрат на ці завдання.

Підсумовуючи варто зазначити, що право на харчування, як і інші соціальні права, не може бути реалізоване виключно шляхом його нормативного закріплення, а потребує створення ефективного механізму забезпечення. У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема пошуку балансу між конституційною цінністю соціальних прав людини та об'єктивними економічними можливостями держави щодо їх належного забезпечення. Водночас у науковому дискурсі та правозастосовній практиці залишається недостатньо з'ясованим обсяг і зміст зобов'язань держави як відповідального суб'єкта у сфері реалізації права на харчування, з урахуванням міжнародних стандартів у галузі прав людини та конституційного статусу України як соціальної держави.

Право на харчування – це фундаментальне право людини, визнане і закріплене як на міжнародному, так і на національному рівнях, що зумовлює обов'язок держави не лише визнавати його, а й забезпечувати ефективний захист і практичну реалізацію. Саме через реалізацію права на харчування забезпечується задоволення базових життєвих потреб людини, без чого неможливе повноцінне здійснення інших прав і свобод. Отже, конституційне закріплення та розвиток дієвих механізмів гарантування права на харчування мають розглядатися як один із ключових напрямів утвердження соціальної держави та зміцнення системи захисту прав людини в Україні.

Список використаних джерел:

1. Конституційне право : підручник за заг. ред. М.І. Козюбри / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, О.М. Лисенко, А.А. Мелешевич. Київ : ВАІТЕ, 2021. 528 с.
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
4. Велика українська юридична енциклопедія. Т. 4 : Конституційне право / редкол.: Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. 1072 с.
5. Knuth L., Vidar M. Constitutional and Legal Protection of the Right to Food around the World. Rome, 2011. 38 p.

Олександр БАТАНОВ

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного та муніципального права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

Людський вимір української державності: витоки та сучасна парадигма

Розвиток української державності здійснюється у постійній взаємодії з різноманітними соціально-політичними інститутами та структурами публічної влади та громадянського суспільства. Проте ключовим суб'єктом цього процесу залишається людина. Сучасний етап еволюції державності потребує нового погляду на природу, зміст, принципи й форми такої взаємодії, а також на ті потенційні конфлікти й суперечності, що виникають або можуть виникати у відносинах між особою та державою, її публічно-владними інституціями. Модернізаційні процеси, пов'язані з утвердженням демократичної правової державності та становленням громадянського суспільства, дедалі рельєфніше демонструють: їх фундаментальною функціонально-телеологічною основою є захист і забезпечення загальнолюдських цінностей, прав та основоположних свобод людини.

Ключовим парадигмальним орієнтиром розвитку української державності в умовах російсько-української війни виступає концепт людського виміру, що визначає зміст і спрямованість сучасних право- і державотворчих трансформацій: війна радикально актуалізує значення людини, її життя, гідності та суб'єктивних прав, водночас зумовлюючи перехід від інституційно-центричної моделі влади до людиноцентричної, безпеково-гуманітарної матриці державності.

У цих умовах кардинально переосмислюється архітектоніка конституційного ладу, соціальної солідарності, локальної стійкості територіальних громад та системи публічної влади загалом: їх ефективність оцінюється через здатність забезпечувати захист життя, гідності, свобод, соціальної й психологічної безпеки громадян, підтримувати життєздатність суспільства та сприяти відновленню й миробудівництву.

Саме людський вимір стає концептуальним ядром нової державної парадигми, яка поєднує оборонну спроможність, верховенство права, інклюзивне

врядування та національну стійкість. Так, у Спільному комюніке «Людський вимір» (31 жовтня 2024 року. Монреаль, Канада), прийнятому на Міністерській конференції, яка зібрала разом представників із різних куточків світу, включно з міністрами закордонних справ, іншими високопосадовцями країн, експертами з різних міжнародних організацій та представниками громадянського суспільства, визнається вирішальна роль людського виміру у досягненні всеохопного, справедливого й тривалого миру для України [12].

У цьому контексті також звернемо увагу на «Візію Стійкості 2.0: людський вимір» [7] – документ, адресований Уряду України, органам місцевого самоврядування та міжнародним партнерам. Цей документ, який є спільним баченням представників громадянського суспільства, було сформовано у березні 2025 року за результатами експертних обговорень, організованих Міжнародним фондом «Відродження», крізь призму досвіду організацій громадянського суспільства. У фокусі даного документу, який містить пропозиції рішень, які можуть стати основою рекомендацій для людського розвитку в Україні, – «людина як найвища цінність та активний учасник виборювання майбутнього для України як успішної європейської демократії». У свою чергу, під людиноцентричним відновленням його автори розуміють «підхід, який ставить у центр уваги потреби, досвід, гідність і безпеку кожної людини. Він передбачає активну участь громадян у плануванні, ухваленні рішень та реалізації політик, забезпечення доступу до якісних послуг і розвиток людського капіталу. Спочатку – людина, потім – інфраструктура».

Констатується, що «людина зможе бути успішною і щасливою не тільки в розвиненій відбудованій інфраструктурі, а ще й будучи щасливою та здоровою. Сталість і гармонія забезпечить баланс між економічним розвитком, зняттям соціальних напруг і збереженням довкілля. Чисте довкілля – одна із заповорок довгого і здорового життя та збереження людського капіталу». У зв'язку з цим, у «Візії Стійкості 2.0: людський вимір» сформульовано «оптимістичне бачення стійкості людського капіталу в Україні»: люди можуть самореалізовуватися у своїй країні; кожен і кожна – незалежно від життєвих обставин чи стану здоров'я – здатні долучатися до оборони й зміцнення України, до її економічного, соціального та культурного життя; вони можуть піклуватися про себе й інших, а також приймати допомогу, коли вона потрібна.

Тобто по суті йдеться про необхідність формування нової парадигми людського виміру української державності.

По-перше, в основі людського виміру української державності має бути покладено її докорінну переорієнтацію з етатистської парадигми на людиноцентричну модель.

Сучасний етап розвитку української державності характеризується глибоким зрушенням від традиційного державоцентризму до моделі, у центрі якої – людина, її гідність, права, свободи й потреби. Надмірний етатизм, успадкований від радянської політико-правової традиції, поступово долається завдяки зміцненню механізмів підзвітності, субсидіарності, децентралізації, прозорості та участі, що актуалізує нове розуміння ролі держави як сервісного та партнерського суб'єкта.

Адже у сучасному у демократичному світі саме права людини «відкрили фундаментальну тему про відносини між громадянами та державами» та розкрили «внутрішній конфлікт в міжнародному співтоваристві, який існує між порядком та справедливістю, між суспільством та державою» [4, р. 482]. Без перебільшення, дотримання прав людини вже стало частиною сучасних уявлень про міжнародну легітимність держав. Права людини міцно увійшли до арсеналу правового регулювання всередині держави і не можуть бути проігноровані країнами в їх зовнішній політиці. При цьому «внутрішній порядок реалізації норм про права людини залишається визначальним, а сама тематика даних прав демонструє можливість прогресу в міжнародних відносинах» [2, р. 261–264].

Саме тому мірилом функціонально-телеологічної спрямованості та інституціональної архітектоніки сучасної демократичної державності є людина, її гідність, життя, права та свободи, їх забезпечення та захист тощо. При цьому питання про рівень та якість життя людини це не тільки соціально-економічне, а й політичне питання. Воно має глибокий ідеологічний вплив на суспільну свідомість, демонструючи переваги як тієї чи іншої соціально-економічної, так і політичної системи суспільства. Історичний досвід свідчить про те, що найбільш швидко та успішно розвиваються ті системи, в яких створені найкращі можливості для розвитку та застосування творчого потенціалу людини, а людський вимір є основою демократії.

По-друге, нового наповнення потребує екзистенційно-гуманістичний зміст сучасного українського конституціоналізму.

Вітчизняна та зарубіжна доктрина та практика конституціоналізму свідчить, що людина у посідає провідне місце у його системі, оскільки вона – це енергетичний центр парадигми конституціоналізму, головний ціннісний орієнтир його подальшого розвитку, індикатор перевірки на можливість реалізації конституційної теорії, ідеології і практики, а визнання, забезпечення та захист конституційно-правової свободи, її вираження у правах та законних інтересах людини є практично кінцевою метою функціонування системи конституціоналізму [10, с. 177].

Свідченням тому є те, що держави-учасниці Ради Європи взяли на себе зобов'язання «постійно мати за мету зміцнення людського виміру, особливо

в епоху змін» [3], виходячи з того, що серед ключових принципів, проголошених у Паризькій Хартії для нової Європи, послідовно проводиться ідея про те, що «в основі демократії перебуває повага людської особисті та верховенства закону». «Демократія, – зазначається в цьому документі, – є найкращою гарантією свободи висловлення своєї думки, терпимості щодо всіх груп у суспільстві та рівності можливостей для кожної людини. Демократія, яка має представницький і плюралістичний характер, тягне за собою підзвітність виборцям, зобов'язання державних влад виконувати закони та неупереджене здійснення правосуддя. Ніхто не має стояти над законом» [1].

Цей вектор руху, по суті відображений у фундаментальних конституційних актах України, передбачає кардинальну зміну не тільки політичних та соціально-економічних відносин, їх взаємозв'язку з право-державотворчими процесами, а передусім духовно-культурне відродження Українського народу та української нації в цілому. Так, зокрема, серед визначальних мотивів проголошення Декларації про державний суверенітет України закріплювалися необхідність «всебічного забезпечення прав і свобод людини» та прагнення дбати про «повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України». При цьому, особливо підкреслювалося державне зобов'язання забезпечувати «національно-культурне відродження Українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей». У свою чергу, у числі цілей прийняття Конституції України проголошувалися обов'язки держави дбати про «забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя» та піклуватися «про зміцнення громадянської злагоди на землі України».

Політико-правові перетворення в Україні, спрямовані на втілення в життя конституційних цінностей, серед яких насамперед людська гідність, справедливість, рівність, свобода та демократія [8], об'єктивно обумовлюють людинорічність внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки і оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки [11].

По-третє, звернемо увагу на екзистенційно-гуманістичний зміст сучасного українського права, його системи, джерел тощо. В умовах війни відбувається відродження природно-правових смислів: права людини, людська гідність, свобода, справедливість та право на мир набувають екзистенційного значення. Конституційний порядок поступово переосмислюється як інструмент не лише організації влади, а й захисту життя, безпеки та стійкості людини й нації. Так, як зазначає Ю. З. Констанкевич, «концепція людського виміру права пояснює, що людина знаходиться в центрі правового регулювання, яке має бути спря-

моване передусім на забезпечення її прав. Цей вимір має й іншу сторону, адже правотворча, правореалізаційна, правоінтерпретаційна практики здійснюються особистостями, які мають власні упередження, погляди, мотиви поведінки, що збігаються або є відмінними від суспільних очікувань (загальної волі) що не може не викликати уваги до цих проблем» [9, с. 108].

У цьому контексті, говорячи про людський вимір системи чинного права України, вважаємо за необхідне виходити насамперед з принципів, завдань та функціонально-телеологічної спрямованості демократичної, соціальної, правової держави та українського громадянського суспільства, зафіксованих в чинній Конституції України. Формування суверенної державності об'єктивно вимагає якісних та змістовних змін в стані суспільних відносин та зв'язків у системі координат «людина – громадянське суспільство – держава».

Зростання ролі конституційно-правових засобів впливу пов'язане з основними тенденціями розвитку суспільства та держави, поглибленням їх цивілізаційних начал, в основі яких визнання людини, її життя, честі та гідності найвищою цінністю. Сучасні політичні та ринкові реформи неможливі без розгорнутого централізованого конституційно-правового забезпечення. Без цього не можна добитися ні зміцнення засад конституційного ладу, ні переходу до цивілізованого соціально-орієнтованого ринку, ні активної участі у процесах європейської міждержавної інтеграції.

Слід мати на увазі й те, що оновлення та розвиток законодавства, будучи невід'ємною частиною сучасної конституційної реформи в Україні, обумовлює інтерес до всіх форм об'єктивізації правових норм, насамперед, до нормативних актів. При цьому треба відзначити те, що норми конституційного права визначають систему джерел всіх галузей права, що є одним із проявів провідної ролі конституційного права у правовій системі.

Особливого звучання та значення питання щодо сутності, змісту, форми, системи, функцій, реалізації, строків дії тощо джерел конституційного права набули в умовах російсько-української війни, дій та процесів, які посягають на засади конституційного ладу, порушують територіальну цілісність та недоторканість кордонів України.

У зв'язку з цим, питання щодо поняття, сутності, змісту, основних напрямів та форм регулюючого впливу Конституції України та інших джерел конституційного права на суспільні відносини у сучасних умовах, їх систематизації, тенденцій розвитку не викликає сумнівів. Видається, що законодавство в цілому та система всіх його джерел мають бути спрямованими на регулювання і приватних, і публічних інтересів, забезпечення в суспільстві їх балансу, і, безумовно, як будь-яке інше соціально-політичне явище в незалежній Україні її система права, система законодавства повинні мати «людський вимір».

По-четверте, проблема людського виміру державності породжує нові стратегічні виклики посттоталітарної модернізації та вимагає формування нової конституційної культури та правосвідомості.

Адже надмірний етатизм, персоналізація влади та інституційні рудименти тоталітарного минулого залишаються значними перешкодами на шляху гуманізації державності. Подолання цих явищ вимагає посилення інституційної автономії громадянського суспільства, розбудови ефективної системи стримувань і противаг, оновлення конституційної культури та формування етичних стандартів публічного управління.

Зростання суспільного запиту на справедливість та захист людської гідності в умовах викликів російсько-української війни свідчить про становлення нового конституційного мислення. Поступово формуються культурні підвалини відповідальності, участі, солідарності й орієнтації на права людини. Однак слабкість інституційної довіри до будь-яких публічно-владних структур та недостатня системна правова освіта залишаються ключовими викликами сьогодення.

В основі зазначених тенденцій в конституційному праві, на думку вітчизняних дослідників, з одного боку, закладена філософська сентенція «людина є мірою всіх речей», що трансформується в парадигму управлінської та нормотворчої діяльності держави через розробку і легалізацію конституційно-правового інституту прав, свобод і обов'язків людини (особистості) і громадянина, встановлення, формування, розвитку і вдосконалення відповідного конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина (включаючи і інші правові стани людини – іноземство, апатридство, біженство тощо), що визначає суттєві аспекти взаємодії людини і держави, а також демонструє реальне відношення держави до людини. А, з іншого боку, такі прояви антропологізації та антропоцентризму в конституційному праві виступають як основоположна тенденція розвитку та вдосконалення інституту прав і свобод людини (особистості), а також конституційно-правового статусу людини, особистості та громадянина завдяки діяльності держави, що сфокусована на задоволенні інтенцій, устремлінь, потреб, інтересів, атитюдів людини, що проявляються на локальному рівні функціонування державно-організованого соціуму, в межах територіальної громади, в умовах місцевого самоврядування та в стані повсякденності [6].

Звідси, по-п'яте, в основі людиновимірної парадигми української держави мають знаходитись інноваційні форми взаємодії у системі координат «людина – територіальна громада – держава» як основа оновленої державності.

Постановка питання у такому форматі обумовлена тим, що людський вимір державності розкривається насамперед через реальні механізми локальної демократії та субсидіарності. В умовах реальної демократії саме територіальні

громади стають активними суб'єктами публічної влади, визначаючи нову якість державності й суспільного договору між народом та державою.

У цьому контексті заслуговують на увагу ініціативи та експертні пропозиції деяких вітчизняних організацій громадянського суспільства. Прикладом тому є «Візія Стійкості 2.0: людський вимір» [7] – документ, сформований у березні 2025 року за результатами експертних обговорень, організованих Міжнародним фондом «Відродження». Формуючи «оптимістичне бачення стійкості людського капіталу в Україні», на основі «розуміння стійкості людини» її автори формулюють власну «візію людиноцентричної країни та громади»: це «країна і громада з активною громадською участю на всіх рівнях, з рішеннями для безпеки відповідно до потреб та потенціалу людей, інклюзивним ухваленням рішень та безбар'єрною інфраструктурою, з можливостями для інновацій та підприємництва, налагодженою мережею підтримки та механізмами згуртування, а також зі сталими інституційними практиками для навчання, перекваліфікації, міжсекторальної співпраці й залучення громадян до ухвалення та реалізації рішень».

Безумовно, в умовах викликів війни у сфері місцевого самоврядування об'єктивно існує низка ризиків – рецентралізація, обмеження місцевої правової, економічної та організаційної автономії, посилення вертикалі виконавчої влади, що потребує концептуального врегулювання. Втім, саме такий «людько-новимірний» підхід є абсолютно закономірним та обґрунтованим.

По-шосте, у контексті дослідження людського виміру сучасної української державності необхідно окреслити деякі перспективи конституційного майбутнього України.

Тектонічні зміни у громадянському суспільстві та складні процеси в розвитку сучасної української державності, які активізувала російсько-українська війна, створили передумови для формування нового Суспільного договору. Передумовами, чинниками і водночас цінностями, на яких він має засновуватися (аксіоконцептосфера нового Суспільного договору) є: соборність, унітаризм, цілісність та недоторканність території України; суверенітет; республіканізм; громадянська злагода і згуртованість, ініціатива і відповідальність; утвердження національної гідності, національної ідентичності та національної правосуб'єктності; демократія і взаємна довіра влади і громадян; людиноцентризм; правовладдя (верховенство права); громадоправство (сильне громадівське самоврядування).

Відтак перед теоретиками і практиками державотворення постають відповідальні завдання стратегічного характеру – на засадах суспільної ідеології національного прагматизму сформувати як сучасну візію нового Суспільного договору, так стратегію політико-правового розвитку української держави на ос-

нові означених цінностей і пріоритетів, забезпечення гармонізації суспільних відносин та процесів у системі координат «людина – громада – держава» [5].

Сьогодні, коли Україна перебуває на стику війни, реформ і глобальних змін, постає потреба у пошуку нової моделі взаємин між людиною та державою. По суті йдеться про новий Суспільний договір. Такий соціальний контракт має ґрунтуватися на гарантіях гідного життя, справедливого миру, соціальної стійкості, відповідальності держави, реалістичності її соціально-економічних зобов'язань, орієнтації на розвиток людського потенціалу тощо.

Розвиток української державності на сучасному етапі відбувається в координатах докорінних трансформацій всієї архітектури конституційного ладу, що формують конституційний механізм публічної влади та зумовлюють перегляд усталених уявлень про взаємодію людини, держави та територіальних громад. У центрі цих процесів перебуває людина та її асоціації, передусім територіальні громади, які дедалі виразніше постають як базові суб'єкти реалізації публічної влади та національної стійкості.

Нові умови функціонування держави потребують доктринального переосмислення принципів, форм і механізмів взаємодії між людиною та державою в контексті модернізованої моделі конституційного ладу. Це передбачає врахування потенційних конфліктів, протиріч і загроз, що можуть виникати між інтересами людини, потребами національної безпеки та завданнями збереження демократичної природи державності в умовах війни, післявоєнного відродження та глобальної турбулентності.

Процеси модернізації української держави, які охоплюють утвердження демократичної, правової, соціальної, екологічної, справедливої державності, розвиток громадянського суспільства та становлення нової системи територіальної організації публічної влади, посилюють значення загальнолюдських цінностей та прав людини, людського виміру та людського розвитку. У межах нової архітектоники конституційного ладу саме вони стають стратегічними критеріями побудови стійкого конституційного правопорядку та розвитку миробудівних інституцій, формування ефективної системи національної безпеки, функціонування публічно-владних структур, зорієнтованих на довгострокову стабільність, суспільну згуртованість і запобігання майбутнім загрозам.

Таким чином, модернізація української державності відбувається одночасно у кількох взаємопов'язаних вимірах – конституційному, безпековому та миробудівному, створюючи конституційне підґрунтя для формування якісно нової моделі держави, здатної гарантувати гідність людини, забезпечити захист її прав, відновлення миру та гармонійний цивілізаційний розвиток.

Список використаних джерел:

1. Charter of Paris for a New Europe. (Paris, 21 November 1990). *Organization for Security and Co-operation in Europe*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf>.
2. Foreign Policy and Human Rights. Issues and Responses / ed. by R. J. Vincent. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 296 p.
3. Helsinki document 1992. The challenges of change. (Helsinki, 10 July 1992). *Organization for Security and Co-operation in Europe*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/c/39530.pdf>.
4. Wheeler N. J. Pluralist or Solidarist Conception of International Society: Bull and Vincent on Humanitarian Intervention. *Millennium: Journal of International Studies*. 1992. № 21. P. 463–487.
5. Батанов О. В. Новий Суспільний договір для Української держави. *Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України в контексті європейської інтеграції*: монографія / кол. авт.; за ред. І. О. Кресіної. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького; Норма права, 2024. С. 776–826.
6. Бойченко І. І., Гуменюк В. В., Боярський В. О. Антропологізація та антропоцентризм в конституційному праві як основна тенденція розвитку та вдосконалення конституційно-правового статусу людини, особи та громадянина. *Соціальний Калейдоскоп*. 2021. № 2 (5). С. 75–93.
7. Візія Стійкості 2.0: людський вимір. Документ створений Міжнародним фондом «Відродження» за фінансової підтримки Норвегії (Norad) та Швеції (Sida), у партнерстві з Фондом Східна Європа в межах Проєкту «Імпульс: розширення можливостей громадянського суспільства для стійкості та відновлення України». *Відродження*. URL: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2025/04/viziya-stijkosti-2.0.-ukr.pdf>.
8. Гришук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти : монографія. Вид. 2-ге, доопрацьоване і доповнене. Київ : Ваїте, 2020. 530 с.
9. Констанкевич Ю. З. Людський вимір права та морально-етичні критерії персоналістичного формування органів публічної влади. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 106–110.
10. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика : дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Одеса, 2010. 546 с.
11. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527
12. Спільне комюніке «Людський вимір» (31 жовтня 2024 року. Монреаль, Канада). *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/32/53/9e7f6dd98801272be9df39f865bf9a70_1730407965.pdf.

Віктор БЕСЧАСТНИЙ

доктор наук з державного управління,
доктор юридичних наук, професор,
керівник Секретаріату
Конституційного Суду України
ORSID ID: 0000-0002-4650-7371

**Інститут конституційної скарги
та окремі питання його реалізації
в умовах євроінтеграції України**

Маріупольський конституційний форум вперше було проведено у місті Маріуполь з нагоди 25-ї річниці від дня заснування Конституційного Суду України (далі – Суд). Відтоді його проводять як самостійний фаховий захід щороку, за цей час на його платформі було розглянуто низку питань та озвучено значну кількість проблем, пов'язаних із теперішнім та майбутнім України – від реалізації прав людини до європейської інтеграції нашої держави, зокрема під час війни та у повоєнний період. На Маріупольському конституційному форумі було порушено такі злободенні теми: «Конституційна стійкість під час війни: окуповані території, прифронтові громади та виклики державності», «Деокупація і відбудова: конституційні рамки повоєнного устрою та відновлення», «Гендерна рівність як умова стійкої демократії: конституційні стандарти і воєнні реалії», «Конституційний ракурс поступу України до ЄС», «Майбутнє конституційного права: діалоги нового покоління».

У роботі форуму завжди беруть участь представники Офісу Ради Європи в Україні, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, судді Суду, наукова спільнота України. За цей період формат форуму дещо змінився, і до його роботи почали залучати студентів, які вже другий рік поспіль приємно вражають своїми виступами. Це сприяє розвитку юридичної науки та формуванню молодого покоління кваліфікованих юристів, нової генерації, що є вкрай важливим та потрібним з огляду на прагнення України вступити до Європейського Союзу. Всі зміни, що відбуваються, роблять цей захід цікавішим і продуктивнішим, а також свідчать про те, що шлях, обраний у 2021 році, був правильним і потрібним.

Біля витоків запровадження цього форуму стоїть ініціатива Суду, який разом із іншими організаціями й установами також змінюється відповідно до вимог, що їх висунув Європейський Союз, та намагається вирішувати нові виклики: виконання нового завдання у сфері захисту прав і свобод громадян,

удосконалення та оптимізація конституційного процесу відповідно до вимог сьогодення. Для правової системи нашої держави в сучасних умовах надзвичайно важливо, щоб український конституціоналізм не лише я відбувся к ідея, ідеологія, інноваційна доктрина у сфері права і політики, а й став робочим феноменом, в основу функціонування якого покладено систему цінностей верховенства права, невичерпність прав і свобод людини, а також демократичну організацію влади.

Сучасна Україна як демократична, соціальна, правова держава, з характерним для неї пріоритетом дотримання людиноцентричних цінностей, потребує удосконалення механізму захисту прав людини і громадянина, що зумовлено активним розвитком суспільно-правових відносин та потребою в розширенні спектра контролю за дотриманням конституційних прав і свобод. Конституція України – це те джерело права, в основі якого втілюються цінності української демократії, створюється ширше поле для реалізації можливостей людини. З огляду на це перед нами постає проблема побудови більш потужного механізму конституційного захисту. Передовсім задля цього потрібно постійно укріплювати межі правової політики держави через створення необхідних способів оскарження неправомірних дій для подальшого зміцнення кордонів законності. Значним кроком до більш доступного та ефективного конституційного правосуддя можна вважати запровадження в Україні інституту конституційної скарги [1, с. 3]. Це стало важливим етапом розвитку української моделі конституційного контролю та частиною адаптації правової системи до європейських зразків, оскільки в межах процесу європейської інтеграції Україна взяла на себе зобов'язання забезпечити ефективні національні механізми захисту прав, що відповідають як вимогам статті 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, так і Копенгагенським критеріям щодо верховенства права.

Інститут конституційної скарги сприяє вирішенню спорів особи з державою в межах країни через інтеграцію особи у процес управління державою й суспільством. Науковці наголошують на багатоаспектності та багатогранності конституційної скарги, зазначаючи, що індивідуальна конституційна скарга постає не лише як гарантія захисту основних прав людини і громадянина від свавілля влади, а й як важливий засіб забезпечення й розвитку конституційної демократії, основу якої становлять права людини; сприяє реалізації одного з головних принципів правової держави – принципу зв'язаності всіх гілок влади конституцією, що гарантує права людини. Крім того, конституційна скарга як специфічний інструмент захисту конституційних прав особи надає громадянину право вступати у правовий спір із державою та її органами, навіть із самим законодавцем, сприяючи цим інтеграції громадян у процес управління державою й суспільством [2, с. 31]. Активне впровадження такого засобу правового захисту розглядають не лише як новий етап розвитку конституціоналізму,

національного законодавства та розвитку правової доктрини в цілому, а й як своєрідний «фільтр» скарг до Європейського суду з прав людини [3, с. 125].

Інститут конституційної скарги має певну історію існування, адже його було запроваджено внаслідок ухвалених змін до Конституції України щодо правосуддя, згідно з якими конституцієдавець наділив Суд повноваженням розглядати питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих приписів), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі особи за її конституційною скаргою. Для забезпечення реалізації цього інституту Верховна Рада України 13 липня 2017 року ухвалила нову редакцію Закону України «Про Конституційний Суд України» (далі – Закон) [4]. Від дня створення у 2017 році інститут конституційної скарги як інститут демократії та прояву дії верховенства права, як національна конституційна судова процесуальна гарантія прав і свобод людини довів свою ефективність та результативність на практиці.

Утвердження конституційно закріплених цінностей і принципів, зокрема принципів відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, неприпустимості звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод під час ухвалення нових законів або внесення змін до чинних законів, забезпечення їх змістової та формальної відповідності Конституції України тощо, – наведені та інші загальнозначущі наслідки розв'язання Судом справ за конституційними скаргами є безсумнівними. Тобто право громадян на конституційну скаргу слід сприймати не лише як «правовий інструмент захисту конституційних прав і свобод, а й як орієнтир для держави, що зобов'язана дбати про людину, сприяти формуванню громадянського суспільства і відповідати за його безпеку» [5, с. 84].

Важливо наголосити на тому, що й в умовах воєнної агресії російської федерації проти нашої держави та під час дії правового режиму воєнного стану в Україні Суд виконує свої повноваження, зокрема в частині розгляду конституційних скарг. Станом на 31 листопада 2025 року, починаючи з 2017 року, до Суду надійшло понад 3000 конституційних скарг, що свідчить про обізнаність громадян щодо запровадження інституту конституційної скарги та його активне використання для захисту своїх прав, про довіру українського суспільства в цілому до діяльності держави та Суду зокрема.

Водночас, як свідчить практика реалізації цього інституту, частими є факти зловживання суб'єктом права на подання конституційної скарги. У разі відповідності такої скарги формальним вимогам статті 55 та 56 Закону Суд не має права відмовити в її прийнятті. Але така практика призводить до перевантаження роботи Суду конституційними скаргами, плутанини в їх розподілі між суддями Суду та, власне, впливає на отримання остаточного результату у виді ухваленого рішення.

Наприклад, Третя колегія суддів Першого сенату Конституційного Суду України Ухвалою від 06 вересня 2023 року № 142-3(І)/2023 відмовила у від-

критті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Кубрак Людмили Василівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 11 частини першої статті 353 Цивільного процесуального кодексу України, зазначивши: «З огляду на те, що Кубрак Л. В. неодноразово зверталася до Конституційного Суду України з аналогічними конституційними скаргами щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) пункту 11 частини першої статті 353 Кодексу і їх уже було визнано неприйнятними, Третя колегія суддів Першого сенату Конституційного Суду України зауважує про **наявність ознак зловживання правом** на подання конституційної скарги» (пункт 4 мотивувальної частини) [6].

Друга колегія суддів Другого сенату Конституційного Суду України в Ухвалі від 24 лютого 2022 року № 27-2(II)/2022 також наголосила про **наявність зловживання правом** на подання конституційної скарги, оскільки «автор клопотання 25 серпня 2021 року вже звертався до Конституційного Суду України із конституційною скаргою щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 4 § 2 “Прикінцеві положення” розділу 4 Закону. Перша колегія суддів Першого сенату Конституційного Суду Ухвалою від 15 вересня 2021 року відмовила Ігнатенко Г. В. у відкритті конституційного провадження у справі на підставі пункту 4 статті 62 Закону України “Про Конституційний Суд України” – неприйнятність конституційної скарги» (пункт 2 мотивувальної частини) [7].

Наведені приклади свідчать про потребу в удосконаленні питання реалізації норм інституту конституційної скарги та потребу в унесенні змін до Закону.

Водночас можна чітко зазначити, що інститут конституційної скарги – це можливість утвердження Конституції України як основи демократичної, з високим правовим рівнем, держави, а також спосіб постійного моніторингу та оновлення законодавчої бази відповідно до потреб суспільства.

Список використаних джерел:

1. Бабич С. О. Конституційна скарга як механізм укорінення верховенства права в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2020. Т. 5. С. 3–9.
2. Петришин О. В., Барабаш Ю. Г., Серьогіна С. Г., Бодрова І. І. Проблеми і перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні : монографія. Київ, 2010. 108 с.
3. П'єцко Ю. Визначення інституту конституційної скарги як ефективного засобу правового захисту в доктрині й практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Вип. 70. С. 124–129.
4. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 року № 2136–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення:

12.01.2026).

5. Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності. *Право України*. 2003. № 4. С. 80–85.
6. Ухвала Третньої колегії суддів Першого сенату Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Кубрак Людмили Василівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 11 частини першої статті 353 Цивільного процесуального кодексу України від 06 вересня 2023 року № 142-3(І)/2023. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6337> (дата звернення 16.01.2026).
7. Ухвала Другої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Ігнатенко Ганни Володимирівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 4 § 2 «Прикінцеві положення» розділу 4 Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 24 лютого 2022 року № 27-2(ІІ)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5795> (дата звернення: 16.01.2026).

Віталій ГАЦЕЛЮК

кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу проблем
кримінального права, кримінології та судоустрою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України

**Передбачуваність застосування норми права
як складова правової визначеності
у процедурах кваліфікаційного оцінювання суддів**

Оновлені Критерії верховенства права (The updated rule of law checklist) [1] визначають, що принцип законних очікувань є частиною загального принципу правової визначеності. Він виражає ідею про те, що органи державної влади, включаючи судові органи, повинні дотримуватися не лише закону, а й своїх обіцянок та завищених очікувань. Згідно з доктриною законних очікувань, ті, хто діє добросовісно на основі закону, не повинні бути розчаровані у своїх законних очікуваннях. Ця доктрина застосовується не лише до законодавства, але й до окремих рішень органів державної влади, а також до судових рішень. Ця остання вимога не повинна підривати здатність суддів скасовувати судову практику, але такі скасовування мають бути передбачуваними.

Рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України у пленарному складі від 10 грудня 2025 року [2] суддю було визнано такою, що не відповідає займаний посаді. Ключовою та визначальною обставиною, що призвела до такого рішення, що відповідно до Конституції України та закону є підставою для звільнення з займаної посади, стало ухвалення нею у складі колегії суддів рішення у конкретній справі, що було оцінено Громадською радою доброчесності як невідповідність критеріям доброчесності та професійної етики за:

1) показником незалежності (пп. 2, 4 п. 15 Єдиних показників для оцінки доброчесності та професійної етики судді (кандидата на посаду судді), затверджених рішенням ВРП 17.12.2024 №3659/0/15-24);

2) індикатором, що вказує на недоброчесність, а саме: «Суддя ухвалювала рішення, обумовлені політичними мотивами, свавільно встановлювала обмеження у реалізації права на мирні зібрання, що нівелювало реалізацію свободи мирних зібрань, зокрема, шляхом встановлення заборони необмеженому колу осіб, на тривалий час і щодо необмеженого місця» (підпункт 1.8 п. 1, підпункт 3.6 п. 3 Індикаторів визначення суддів (кандидатів на посаду суд-

ді) критеріям доброчесності та професійної етики, затверджених рішенням Громадської ради доброчесності від 11.01.2019, п. 4 Спільних індикаторів, які вказують на недоброчесність, затверджених ВККС та ГРД 09.11.2023).

Це підтверджується і повним текстом Рішення ВККС від 10 грудня 2025 року¹. В контексті тематики передбачуваності застосування норми права як складової правової визначеності важливим є те, що обставини ухвалення суддею у складі колегії зазначеного рішення були предметом оцінки органів суддівського врядування, в тому числі за участі міжнародних експертів, в межах різних процедур суддівської кар'єри суддів, які входили до складу колегії.

Зокрема, рішенням ВККС від 19 листопада 2019 року № 3344/дп-15 відмовлено у відкритті дисциплінарної справи стосовно однієї з цих суддів. Комісія тоді зазначила, що матеріалами перевірки не встановлено фактів порушення постановою ... окружного адміністративного суду від ... року прав та основоположних свобод заявниці, зокрема права, гарантованого статтею 39 Конституції України. Рішенням Вищої ради юстиції від 27 вересня 2016 року № 2941/0/15-16 відмовлено у відкритті дисциплінарної справи стосовно зазначених суддів.

Отже, дії суддів, які у складі колегії прийняли рішення про обмеження прав громадян на проведення мирних зібрань, вже були предметом перевірки, їм надавалась оцінка та прийнято рішення про відсутність підстав для відкриття дисциплінарної справи.

Варто зазначити, що вказані обставини були предметом розгляду і на спеціальному спільному засіданні ВККС з Громадською радою міжнародних експертів

1 «Отже, встановлене судовим рішенням обмеження права на мирні зібрання за своєю суттю є не обмеженням, а тривалою заборобою права на мирні зібрання, що стосується необмеженого кола осіб і, відповідно, порушує приписи статті 11 Конвенції.

...

Водночас зі змісту постанови від 10 грудня 2013 року не є зрозумілим, які саме докази досліджувались судом та стали вирішальними для обмеження права на мирні зібрання необмеженому колу осіб на тривалий проміжок часу, а також, які реальні обставини чи факти сприяли висновку про необхідність встановлення таких необмежених заборон прав громадян.

...

Натомість, постанова суду не містить посилань та відомостей про жодні досліджені судом докази на підтвердження зазначених вище висновків, а також про жодні аналогічні докази, які нібито містяться в матеріалах справи.

Зазначене підтверджено і Львівським апеляційним адміністративним судом, який, скасовуючи постанову суду першої інстанції, вказав, що висновок суду ґрунтується на непідтверджених конкретними доказами прогнозах та ризиках.

Отже, ухвалюючи у складі колегії вказане рішення, ... очевидно усвідомлювала, що діє на догоду владі, тобто не була безсторонньою та неупередженою, її незалежність викликає обґрунтовані сумніви, які під час співбесіди спростовані не були.

За таких обставин Комісія вважає, що свавільність заборони проводити будь-які мирні зібрання на тривалий час будь-яким особам, які навіть не зверталися до позивача з повідомленням про бажання провести якісь мирні зібрання, є очевидною».

під час розгляду питання про відповідність однієї з членів колегії як кандидата на посаду судді Вищого антикорупційного суду критеріям, передбаченими частиною четвертою статті 8 Закону України «Про вищий антикорупційний суд». За результатами цього засідання прийнято рішення від 21 січня 2019 року № 56/вс-19, яким визнано кандидата на посаду судді Вищого антикорупційного суду такою, що допущена до етапу кваліфікаційного оцінювання «Дослідження досьє та проведення співбесіди» в межах оголошеного Комісією 02 серпня 2018 року конкурсу на посаду судді Вищого антикорупційного суду. Рішенням ВККС від 06 березня 2019 року № 272/вс-19, у якому детально описані обставини ухвалення колегією суддів рішення ... року, визнано суддю такою, що підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому антикорупційному суді, внаслідок того, що у ГРМЕ та ВККС не залишилося сумніву у відповідності судді критеріям, передбаченим частиною четвертою статті 8 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд. Рішенням Вищої ради правосуддя від 18 березня 2019 року № 788/0/15-19 внесено Президенту України подання про призначення кандидатки на посаду судді Вищого антикорупційного суду. У цьому рішенні зазначено, що порушень визначеного законом порядку надання Комісією рекомендації для призначення кандидатки суддею ВАКС не виявлено та не встановлено обґрунтованого сумніву щодо відповідності кандидата критерію доброчесності чи професійної етики або інших обставин, які можуть негативно вплинути на суспільну довіру до судової влади у зв'язку з призначенням її на посаду судді Вищого антикорупційного суду. Указом Президента України від 11 квітня 2019 року № 128/2019 кандидатку призначено на посаду судді Вищого антикорупційного суду.

Крім того, рішенням Комісії від 18 жовтня 2018 року № 1843/ко-18 визнано іншу членкиню колегії суддів такою, що відповідає займаній посаді. Рішенням Вищої ради правосуддя від 14 лютого 2019 року № 480/0/15-19 внесено Президенту України подання про призначення її на посаду судді окружного адміністративного суду. Указом Президента України від 17 квітня 2019 року № 148/2019 дану особу призначено на посаду судді окружного адміністративного суду безстроково.

Отже, двоє з трьох суддів – членів колегії, які ухвалювали відповідне рішення, успішно завершили різні процедури кваліфікаційного оцінювання та продовжують перебувати на посадах суддів.

Загальні засади кваліфікаційного оцінювання судді на відповідність займаній посаді викладено, зокрема, у рішенні Комісії від 22 січня 2024 року № 26/ко-24 «Про розгляд питання про дослідження досьє та проведення співбесіди в межах кваліфікаційного оцінювання судді Сарненського районного суду Рівненської області Слободянюка Б.К. на відповідність займаній посаді» [3].

Тут наведемо ключові тези, які мають значення для цієї публікації:

«... кваліфікаційне оцінювання здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді (далі – КО на здатність) та оцінювання відповідності судді займаній посаді (далі – КО на відповідність) – не є тотожними процедурами, не зважаючи на однакові правила їх проведення.

74. КО на здатність здійснюється з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді за визначеними законом критеріями. Це «стандартна» процедура в межах суддівської кар'єри, що дає підстави для переходу судді з нижчої до вищої інстанції або зміни спеціалізації.

75. КО на відповідність – особлива процедура, встановлена Конституцією України (підпункт 4 пункту 161 розділу XV „Перехідні положення“). Вона стосується всіх суддів, яких на момент набрання чинності конституційними змінами 2016 року призначено на посаду строком на п'ять років або обрано на посаду безстроково. Тобто всі особи, які на той момент були суддями, несуть конституційний обов'язок проходження КО на відповідність.

76. Вочевидь основними відмінностями цих процедур є:

темпоральний характер (КО на відповідність є одноразовою *ad hoc* процедурою, тоді як КО на здатність є повторюваним процесом із можливістю проходження суддею цієї процедури необмежену кількість разів);

мета (КО на здатність має на меті визначення найкращих кандидатів на посади суддів апеляційних судів, вищих спеціалізованих судів та Верховного Суду, тоді як мета КО на відповідність полягає у визначенні відповідності осіб, які вже володіють статусом судді, займаним посадам);

наслідки (негативним наслідком КО на відповідність є звільнення судді з посади, а КО на здатність – припинення участі в конкурсі)».

Правові висновки Великої палати ВС також містять тезу про відмінність двох процедур КО:

«118. Так, загальновідомим є факт, що в ухваленому 02 червня 2016 року Законі № 1402–VIII законодавець впровадив новий елемент у розділі „Кваліфікаційний рівень судді“ – „Кваліфікаційне оцінювання суддів“ та поширив застосування цього універсального механізму на процедури, обумовлені різними завданнями, однак єдиною метою – оцінкою кваліфікаційного рівня судді.

119. Такими процедурами є:

1) кваліфікаційне оцінювання з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді;

2) оцінювання на відповідність займаній посаді.

120. Попри єдиний інструментарій, наслідки ухвалених ВККС рішень за результатами цих процедур є різними, що впливає на порядок їх [рішень] оскарження.

121. Так, кваліфікаційне оцінювання з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді [стаття 83 Закону № 1402–VIII] застосовується:

1) у конкурсних процедурах на зайняття посад суддів апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду чи суддів Верховного Суду;

2) у зв'язку з накладенням дисциплінарного стягнення.

122. Оцінювання на відповідність займаній посаді [підпункт 4 пункту 161 Перехідних положень Конституції України] – разова, екстраординарна, тимчасова і виняткова процедура, запроваджена з метою очищення судової системи від суддів, які не відповідають встановленим законом критеріям, та відновлення довіри до судової влади» [4].

Стосовно правомірних очікувань та передбачуваності застосування права.

У справі № 990/45/24 Велика Палата ВС також зауважила:

«110... за наведеного в цій постанові правового регулювання та встановлених у справі обставин процедура оцінювання відповідності займаній посаді щодо судді ОСОБА_1 набула статусу завершеної, відтак вона цілком правомірно очікувала, що її гарантоване статтею 8 Конвенції право на повагу до особистого життя в аспекті доступу до обраної професії судді не зазнаватиме втручання, зокрема у спосіб призначення ВККС у пленарному складі її кваліфікаційного оцінювання після прийняття ВРП рішення про внесення Президентом України подання про призначення її на посаду судді Солом'янського районного суду міста Києва» [5].

Отже, на думку ВП ВС, кваліфікаційне оцінювання судді на відповідність займаній посаді є втручанням у приватне життя в розумінні статті 8 ЄКПЛ.

Більше того, остання практика ВП ВС таким втручанням вважає навіть відмову у наданні кандидату рекомендації про призначення на посаду судді за результатами конкурсу (це, зокрема, рішення ВП ВС у справах №990/221/24, 990/124/24, 990/139//24, 990/151/24, тощо).

Таким чином, звільнення з посади як наслідок кваліфікаційного оцінювання судді на відповідність займаній посаді слід вважати втручанням у приватне життя особи та застосовувати відповідний трискладовий тест.

Як зазначила ВП ВС у справі № 990/139/24, «втручання у право на повагу до приватного життя є таким, що порушує статтю 8 Конвенції, якщо воно не є

виправданим за пунктом 2 цієї статті Конвенції як таке, що було здійснене „згідно із законом“, переслідує одну або декілька законних цілей, перелічених у ньому, і є „необхідним у демократичному суспільстві“ для досягнення цієї цілі / цих цілей».

Стосовно наявності легітимної мети запровадження КО на відповідність в контексті можливого втручання у приватне життя у мене немає жодних сумнівів і це стисло викладено у вже зазначеному рішенні ВККС [3], де автор виконав функцію доповідача.

Разом з тим, незважаючи на наявність «закону», відповідно до якого має відбуватися втручання у приватне життя в межах КО на відповідність, як набору базових правових норм, починаючи з Конституції України і завершуючи нормами галузевого законодавства, які регулюють дану процедуру, вважаю за необхідне висловити деякі міркування щодо окремих складових принципу верховенства права, відповідно до якого повинно відбуватися застосування зазначеного закону.

Критерій «згідно із законом» у розумінні практики ЄСПЛ є матеріальним втіленням стандартів верховенства права, сформульованих Венеційською комісією. Він охоплює не лише формальну наявність правової норми, а й її якість – доступність, передбачуваність, правову визначеність, обмеження дискреції та ефективний судовий контроль (Rule of Law Checklist, CDL-AD(2016)007).

У Доповіді «Верховенство права», схваленій Європейською комісією «За демократію через право» на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) (CDL-AD(2011)003rev) (далі – Доповідь), зазначено наступне: наразі можливий консенсус стосовно безумовних складників правовладдя,

як і тих складників концепції Rechtsstaat, котрі є не лише формальними, а й матеріальними (materieller Rechtsstaatsbegriff). Такими складниками є:

(1) Законність, включаючи прозору, з'ясовну (поясненну) та демократичну процедуру надання юридичної сили актам права;

(2) Юридична визначеність;

(3) Заборона свавільності;

(4) Доступ до правосуддя в особі незалежних і безсторонніх

судів, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю;

(5) Дотримання людських прав;

(6) Недискримінація та рівність перед приписами права.

Окремі важливі в даному контексті елементи розуміння Венеційською комісією аспектів верховенства права наведемо детальніше:

«44. Принцип юридичної визначеності є істотно важливим для питання довіри до судової системи та правовладдя. Він так само є істотно важливим і для сфери продуктивної бізнесової діяльності, щоб генерувати розвиток та економічний поступ. Задля досягнення цієї довіри держава повинна робити текст нормативного акта легко доступним. Вона також зобов'язана додержувати приписів запроваджених нормативних актів та застосовувати їх передбачено й послідовно. Передбачуваність означає, що нормативний акт має бути, за можливості, доведено до загального відома ще до його застосування та він має бути передбачуваним стосовно своїх наслідків: його має бути сформульовано з достатньою мірою чіткості з тим, щоб особа мала змогу регулювати свою поведінку.

...

48. Юридична визначеність також означає, що держава загалом повинна додержувати взятих на себе зобов'язань щодо людей або виконувати їм обіцяне [поняття „виправданого (легітимного) очікування“]. 49. Утім, потреба у визначеності не означає, що норми права слід застосовувати без такої гнучкості, за якої неможливо врахувати імперативи гуманності (людинолюбства) й справедливості. 50. Наявність суперечливих рішень, ухвалених верховним або конституційним судом, може бути несумісною з принципом юридичної визначеності. Тому вимагається, щоб суди, особливо найвищі, запроваджували механізми на уникнення неузгодженості й забезпечення послідовності своєї практики.

...

52. Хоча дискреційні повноваження потрібні для виконання владою певних завдань у сучасних складних суспільствах, вони не мають здійснюватись у свавільний спосіб. Здійснення повноважень у цей спосіб уможлиблює ухвалення істотно несправедливих, необґрунтованих, таких, що суперечать здоровому глуздові, або деспотичних рішень, що є несумісним із принципом правовладдя».

Вітчизняна конституційна юриспруденція також визначає передбачуваність застосування норми права елементом верховенства права².

2 Наведемо лише деякі із релевантних правових позицій Конституційного Суду України:

Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010) [6].

Конституційний Суд України вважає, що принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості)

Крім того, на момент ухвалення суддею відомого рішення кваліфікаційне оцінювання діяла система дисциплінарної відповідальності, в межах якої теоретично могли одержати оцінку дії судді під час перебування на посаді.

В той же час, ані система дисциплінарної відповідальності, ані запроваджене пізніше кваліфікаційне оцінювання не передбачали відповідальність чи будь-які негативні наслідки для судді саме в результаті ухвалення того чи іншого рішення, за виключенням вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Зокрема, КРЕС підкреслює, що зміст конкретних судових рішень контролюється насамперед за допомогою процедур апеляції або перегляду рішень у національних судах та за допомогою права на звернення до Європейського суду з прав людини [10].

У Висновку КРЕС №27 зазначено: ...законне здійснення суддею своїх законних прав не повинно бути підставою для притягнення його до дисциплінарної відповідальності.

та стабільності (Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017) [7]

Згідно із принципом правової визначеності як одним із елементів принципу верховенства права обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустимі, зокрема, за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, якими встановлюються такі обмеження. (Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України «Про вибори народних депутатів України», пункту 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України „Про вибори народних депутатів України“ щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017) [8].

У контексті статті 8 Конституції України юридична визначеність забезпечує адаптацію суб'єкта правозастосування до нормативних умов правової дійсності та його впевненість у своєму правовому становищі, а також захист від свавільного втручання з боку держави. Юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (законні очікування). Таким чином, юридична визначеність передбачає, що законодавець повинен прагнути до чіткості та зрозумілості у викладенні норм права. Кожна особа відповідно до конкретних обставин має орієнтуватися в тому, яка саме норма права застосовується у певному випадку, та мати чітке розуміння щодо настання конкретних правових наслідків у відповідних правовідносинах з огляду на розумну та передбачувану стабільність норм права (Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20 червня 2019 року № 6-р/2019) [9].

Підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності повинні бути нерозривно пов'язані з конституційною роллю судової влади. Це включає необхідність забезпечення того, щоб судді діяли як незалежні та неупереджені арбітри, поважаючи верховенство права, і щоб вони загалом сприяли належному здійсненню правосуддя.

Рішення судді, включаючи тлумачення закону, оцінку фактів або зважування доказів, не повинно призводити до дисциплінарної відповідальності, за винятком випадків злого умислу, умисного невиконання обов'язків або серйозного проступку. Подання попередньої процедури звернення відповідно до статті 267 Договору про функціонування Європейського Союзу та запит на отримання консультативного висновку до ЄСПЛ ніколи не повинні призводити до притягнення 10 судді до відповідальності [11].

Як зауважив Конституційний Суд України у рішенні щодо статті 375 КК України [12]:

«2.4. За частиною четвертою статті 126 Основного Закону України суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Європейська Комісія „За демократію через право“ (Венеційська Комісія) у Доповіді стосовно незалежності судової влади, схваленій на 82-му пленарному засіданні, яке відбулось 12–13 березня 2010 року, встановлюючи межі „функційного імунітету суддів“, визначила його як імунітет від кримінального переслідування за діяння, вчинені під час виконання своїх функційних обов'язків судді, за винятком умисних злочинів, зокрема отримання хабаря (пункт 61).

Отже, суддю може бути притягнуто до кримінальної відповідальності лише у випадку, коли правопорушення вчинено умисно, має місце свавільне зловживання повноваженнями судді, що перешкоджає здійсненню правосуддя чи переслідує нелегітимні цілі (заподіяння шкоди іншим особам або суспільним інтересам тощо), прикриваючись виконанням вимог закону.

...

У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 року № CM/Rec (2010) 12 (далі – Рекомендація) зазначено, що „рішення суддів не можуть підлягати будь-якому перегляду поза межами апеляційних процедур, закладених у законодавстві“; „за винятком рішень про амністію, помилування або подібних заходів, виконавча влада та законодавча влада не повинні ухвалювати рішення, що скасовують судові рішення“ (§ 16, §17 додатка до Рекомендації).

Отже, для перегляду судового рішення в законі встановлюються відповідні процедури судочинства, які передбачають оскарження судового рішення

та надання йому юридичної оцінки компетентним судом. Конституція України не наділяє інші органи державної влади повноваженнями щодо перевірки судового рішення в позасудовому порядку та оцінки його як „неправосудного“.

Конституційний Суд України вважає, що остаточне судове рішення не може бути переглянуто, крім встановлених процесуальними законами випадків його перегляду відповідним судом, що виключає можливість оцінювати таке рішення слідчим, прокурором при вчиненні ними дій, які мають наслідком притягнення судді до кримінальної відповідальності».

Таким чином, з огляду на наведені вище фактичні обставини та релевантні правові засади, вважаю за можливе зробити такі застереження:

- надання в межах кваліфікаційного оцінювання оцінки змісту судового рішення чи конкретним доказам у окремо взятому судовому рішенні навряд чи може бути очікуване суддею, який ухвалює рішення, з огляду на стандарти побудови системи судоустрою, наведені вище, і тому може нести ризик порушення стандартів правової визначеності в частині легітимних очікувань судді;
- неоднакове застосування норм права у вигляді визначення різних результатів кваліфікаційного оцінювання суддів – членів однієї колегії за наслідками ухвалення ними конкретного рішення не може бути очікуваним суддями та також ставить під сумнів відповідність такої практики принципу правової визначеності.

На мою думку, досягти мети формування професійного та доброчесного суддівського корпусу, який би забезпечував на належному рівні доступ до правосуддя, можна виключно в межах засад верховенства права, застосованих на належному рівні та справедливо. Саме такий підхід, на моє переконання, стане гарантією неухильного дотримання відповідних стандартів, у тому числі наведених у релевантній практиці ЄСПЛ, та запобіжником від збільшення таких рішень, ухвалених проти держави Україна.

Список використаних джерел:

1. The updated rule of law checklist. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2025\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2025)002-e) (дата звернення: 16.01.2026).
2. Рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 10.12.2025 р. № 111/ко-25. URL: <https://vkksu.gov.ua/doc/pro-rozglyad-pytannya-shchodo-vidpovidnosti-suddi-ternopilskogo-okruzhnogo-administratyvnogo> (дата звернення: 16.01.2026).
3. Рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 22.01.2024 р. № 26/ко-24. URL: <https://www.vkksu.gov.ua/doc/pro-doslidzhennya-dosye-ta-provedennya-spivbesidy-v-mezhah-kvalifikaciynogo-ocinyuvannya-41> (дата звернення: 16.01.2026).

4. Рішення Верховного Суду у справі № 990/239/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128627135> (дата звернення: 16.01.2026).
5. Рішення Верховного Суду у справі № 990/45/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131357804> (дата звернення: 16.01.2026).
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: <https://ccs.gov.ua/docs/613> (дата звернення: 16.01.2026).
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 року № 2-п/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text> (дата звернення: 16.01.2026).
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев'ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України «Про вибори народних депутатів України», пункту 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України „Про вибори народних депутатів України“ щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі» (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 року № 3-п/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17#Text> (дата звернення: 16.01.2026).
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20 червня 2019 року № 6-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення: 16.01.2026).
10. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_11_2008_.pdf (дата звернення: 16.01.2026).
11. Висновок № 27 Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи про дисциплінарну відповідальність суддів. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/kryes_27_ukr_mova.pdf (дата звернення: 16.01.2026).
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України від 11 червня 2020 року № 7/п-2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-20#Text> (дата звернення: 16.01.2026).

Володимир КАМПО

кандидат юридичних наук,
суддя Конституційного Суду України у відставці,
заслужений юрист України

Радим ГУБАНЬ

доктор юридичних наук,
працівник Апарату Верховної Ради України

**Сергій Подолинський – український геній
європейської науки XIX століття
і сучасні виклики**

До вступу. «Сьогоднішній український світ має вигляд первозданного хаосу, у якому не затишно й ненадійно. Він дезорієнтує свідомість і пригнічує волю. Свобода, демократія і навіть державна незалежність України не стали для нас історичною твердю під ногами», – говорив у 2000 році філософ-дисидент Юрій Бадзьо у виголошеній ним лекції з нагоди вручення йому нагороди Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів¹. А що казати про Російську імперію XIX століття, коли не було ні свободи, ні демократії, ні незалежності України! І саме у цей імперський час жив і творив Сергій Андрійович Подолинський (1850–1891 роки) – один з найвизначніших українських вчених, який працював в Європі.

С. Подолинський народився в селі Нова Ярославка на межі тогочасної Київської та Херсонської губернії (нині – Черкаська область), в сім'ї імперського чиновника-дворянина і російського поета-романтика. Вдома у батьків він отримав добру загальну освіту, а згодом – вищу освіту в Київському університеті св. Володимира на природничому факультеті. У 1871 році Подолинський закінчив цей факультет, а потім захистив дисертацію й здобув ступінь кандидата природничих наук. Для отримання диплома лікаря – Сергій Андрійович продовжив освіту в Києві, Варшаві та Бреслау (Німеччина, нині Вроцлав, Польща).

Під час навчання в Київському університеті С. Подолинського швидко захопило громадське життя, яке активно вели різні студентські групи українофільської, полонофільської та русофільської орієнтації. Демократичний українофільський рух формували «Громади» як національно-культурні осередки

¹ Див.: [1].

української інтелігенції, що виникнули в Києві та Петербурзі у середині XIX-го століття. Їх засновниками і членами були відомі діячі української культури і науки: Володимир Антонович (1834–1908 рр.), історик Михайло Костомаров (1817–1885 рр.), письменник Пантелеймон Куліш (1819–1897 рр.), композитор Микола Лисенко (1842–1912 рр.), Михайло Старицький (1840–1904 рр.), етнограф Павло Чубинський (1839–1884 рр.) та інші. Долучившись до роботи Київської громади, Подолинський почав розробляти власну концепцію розвитку України.

Певний час київську українофільську «Громаду» очолював відомий ліберальний вчений-історик Михайло Драгоманов (1840–1895 роки) і саме до неї приєднався студент С. Подолинський, для якого це був початок формування його громадянської позиції. Згодом «Громади» виникають в Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших містах. Ще пізніше громадівський рух став загальнонаціональною суспільно-просвітницькою течією і поширився на Галичину та Буковину. У 1865 р. була заснована «Громада» у столиці Австрії – місті Відні та під назвою «Січ» діяла до 1947 року. Перебуваючи за кордоном Сергій Андрійович активно співпрацював з віденською «Громадою» та її очільником й однолітком, відомим громадським діячем Галичини Остапом Терлецьким (1850–1902 роки).

Фактично робота у «Громадах» привела С. Подолинського до розуміння того, що він має бути українцем і відстоювати інтереси й запити підневільного українського народу, серед якого виріс. Правда, певний час Сергій Андрійович вважав себе соціалістом-революціонером і співпрацював з російською політичною групою, лідером якої був народник-революціонер Петро Лавров (1823–1900 роки), допомагав йому видавати журнал «Вперед!». Однак з часом Подолинський розчарувався у своєму кумирі, так як той не визнавав українців самостійним народом, а тільки частиною «русского» народу, до якого крім великоросів і малоросів, той зараховував також й білорусів.

Після серйозного конфлікту з П. Лавровим сталося світоглядне зрушення у поглядах Сергія Андрійовича: він остаточно став відчувати себе українофілом, тобто національно свідомим українцем. По відношенню до своїх колишніх російських однодумців, хоча більше не вважав їх такими, він зберіг цивілізоване ставлення, чого вони не зовсім розуміли та не цінували. Розрив Подолинського з російськими революціонерами-народниками тільки був йому на користь. Він ще з більшою пристрасстю зайнявся українською справою, хоча й не відкидав ідеї демократичного соціалізму європейського типу, який нині поширений, насамперед у країнах Північної Європи.

У російській імперській науці РФ нині намагаються представити С. Подолинського – не більше й не менше – як російського мислителя², що насправді

2 На початку 1990-х рр. в Російській Федерації була випущена серія книг «Мыслители Отече-

зовсім не так. Він, звичайно, певний час співпрацював з російською наукою, зокрема, був членом Південно-Західного (фактично – Українського) відділення Російського географічного товариства, але це ніяк не вплинуло на його український світогляд. Коли він став українофілом, то зрозумів, що жити і працювати треба для свого українського народу. Більше того, Подолинський намагався випереджувати час, а це виявилось для нього особисто досить шкідливо, хоча саме праця за межами горизонтів науки виявилася найбільш корисною для сучасного людства.

С. Подолинський почав писати праці з економіки українською мовою, але він також друкувався і німецькою, і французькою, і італійською, і зрозуміло, російською та навіть білоруською мовою. За всіма професійними ознаками Сергій Андрійович був ученим європейського рівня, який підтримував тісні контакти з провідними науковими закладами і вченими Франції, Німеччини та інших європейських країн. Зокрема, він був членом Французького товариства розвитку науки, що багато про що говорить. Тому спроби в Російській Федерації подавати його як представника її імперської науки – не більше як прояв типової для т. зв. «русского мира» зухвалої імперської політики та ідеології брехні.

Одночасно цей факт агресії російської імперської науки є добрим сигналом для української науки, яка має захищати своїх національних світочів, а головне – приділяти їм більше наукової уваги та поваги. Дуже прикро, що майже за 35 років національної незалежності українські вчені не написали фундаментальну наукову біографію С. Подолинського – чи не найвидатнішого українського дослідника XIX-го століття! Цю наукову прогалину в українській науці треба якомога швидше заповнити і це в першу чергу обов'язок НАН України. Це слід зробити, якщо ми хочемо мати повагу з боку європейської наукової спільноти, для якої відношення до наукової спадщини Подолинського до певної міри є показником європейськості сучасної української науки, а відтак треба все зробити, щоб відновити його високий авторитет не тільки в Україні, але і в Європі.

Науковий світогляд С. Подолинського. Це велика загадка й дуже цікаве питання, навколо якого ведуться дискусії серед істориків, економістів, медиків, фізиків, філософів, юристів та інших вчених. Світоглядні позиції Сергія Андрійовича – як вченого і громадського діяча – формувалися в умовах радикального розвитку науки, породженого новим капіталістичним устроєм на Заході Європи та боротьбою народів проти соціального і національного поневолення в колоніальних країнах, в т.ч. й українського народу. Зрозуміло, що за філософським світоглядом він був матеріалістом, так як працював у сфері природничих наук.

ства», до якої увійшла й робота українського вченого Сергія Подолинського «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», що зрозуміло, там бути не могла, бо він мислитель зовсім іншої Вітчизни – України, але для рашистської науки це нічого не значить, бо вони таку державу історично і політично не визнають.

Проте у питаннях історії, політики, філософії та інших суспільних наук С. Подолинський нерідко допускав елементи ідеалістичної філософії, зокрема, об'єктивного ідеалізму. Так, він ідеалізував селянство, громадівську організацію його суспільного життя тощо. Звичайно, що йому, як і всім соціалістам-революціонерам, до яких він спочатку пристав, бракувало знань суб'єктивно-ідеалістичної філософії, яку відстоювали Джордж Берклі (1685–1753 рр.), Йоганн Фіхте (1762–1814 рр.), Девід Г'юм (1711–1776 рр.). які відкидали всякі утопії об'єктивного ідеалізму й прагматизували волю і свідомість окремої людини.

У радянській та сучасній українській науці автори уважно вивчали і вивчають питання наукового світогляду С. Подолинського. Зрозуміло, що на думку радянських дослідників, вирішальний вплив на його погляди мали твори К. Маркса та Ф. Енгельса. Однак при цьому вони визнавали, що Подолинський хоч і надавав важливого значення революційній боротьбі народних мас за повалення російського самодержавства і завоювання свободи, за перемогу демократичного соціалізму, проте він не сприймав основного питання в марксизмі – так званої історичної ролі робітничого класу й необхідності запровадження диктатури пролетаріату. Насправді він не тільки не розумів цих постулатів марксизму, але й відверто заперечував будь-яку диктатуру при переході України від капіталізму до соціалізму.

В українській гуманітарній науці популярним є розгляд питань про науковий світогляд С. Подолинського з позицій різних наукових дисциплін: політичної економії, історії, філософії, права тощо. З одного боку, це цікаво й дуже добре, так як такий плюралістичний підхід поглиблює наші уявлення про різні аспекти його світогляду. Але з іншого боку, при цьому втрачається цілісність та взаємозв'язок між його складовими. Адже при характеристиці світогляду Сергія Андрійовича кожна дисципліна має не тільки свій набір наукових категорій, але й свої підходи, допускає певні протиріччя і прогалини, вдається до елементів ідеалізації та припущень, що поглиблюють різнобій.

Найближчими до системної оцінки наукового світогляду С. Подолинського, на нашу думку, є філософи, які пов'язують його творчість з природно-науковою картиною світу, історією національно-культурного розвитку України та суспільно-політичним оновленням світу. Вони вважають, що для більш глибокого аналізу його світогляду необхідно вивчати прямі та опосередковані зв'язки ідей Сергія Андрійовича з натурфілософськими та філософсько-правовими концепціями античного світу й доби Просвітництва. Це чудові ідеї для написання його наукової біографії, а тому слід погодитись з цими філософами, так як саме їх підхід до аналізу наукового світогляду С. Подолинського, цієї непересічної постаті в суспільно-політичній та науковій історії України, може суттєво по-

глибити наші уявлення про нього та його час, а також віднайти чітку формулу історичного зв'язку науки Сергія Андрійовича із сучасністю.

Проте всі дослідники наукового світогляду С. Подолинського обходять один дуже важливий його аспект: місце у ньому конституційних поглядів цього видатного вченого і громадського діяча. Дані погляди – результат його багаторічної співпраці з фундатором української конституційної думки М. Драгомановим³, що дає підстави вважати Сергія Андрійовича одним із співавторів конституційної доктрини тоді ще колоніальної України. Саме Михайло Петрович сприяв формуванню конституційного світогляду С. Подолинського і завдяки цьому фактично допоміг йому піднятися на найвищий щабель суспільно-правового мислення.

На нашу думку, саме конституційна доктрина М. Драгоманова об'єднала їх з С. Подолинським, що має важливе значення для конституційної історії України не тільки другої половини XIX століття, але й пізніше – аж до наших днів, коли країна стала незалежною. Це треба враховувати при опрацюванні системного підходу до світогляду С. Подолинського та одночасно – дати нове прочитання його природничим і гуманітарним напрацюванням. Щоб наступні покоління українських вчених могли робити з його науково-публіцистичної спадщини нові потужні наукові відкриття і прогнози, що служитимуть орієнтирами для розвитку сучасної української науки і суспільства.

Будь-який дослідник у питанні конституційних поглядів С. Подолинського стикається з їх певною недооцінкою українською і, само-собой зрозуміло, радянською наукою щодо ролі М. Драгоманова у формуванні його конституційного світогляду. Дехто вважає, що конституційна доктрина Михайла Петровича — це лише формальний набір правових інститутів і постулатів, а не цілісний суспільно-правовий світогляд, який охоплює, крім знань самих конституційних текстів, ще й конституційну ідеологію, філософію тощо. І тому розглядають конституційні погляди самого М. Драгоманова як такі, що належать виключно історії, тобто без зв'язку із сучасністю.

Однак треба мати на увазі, що основна праця М. Драгоманова із зазначеного питання – Проект основ Статуту українського суспільства «Вольный союз»/«Вільна спілка» (далі – Проект Основ) – була видана у Женеві в 1884 р. Проте його конституційно-демократичні ідеї зароджувались значно раніше, зокрема, завдяки працям самого Михайла Петровича, а також – С. Подолинського й багатьох інших авторів, між якими відбувалися дискусії на конституційні теми, постійний обмін публікаціями і т.д.

Роль М. Драгоманова у процесі формування конституційного світогляду С. Подолинського полягала у тому, що він не тільки ділився конституційними

³ Детальніше про це, наприклад, див.: [2, с. 26].

ідеями з ним та іншими українськими громадсько-політичними діячами, але й залучав їх до розробки конституційних програм та синтезував спільні творчі здобутки, результатом чого і вийшов Проект Основ. Дуже важливо, що таким чином С. Подолинський поступово переходить від революційного романтизму до філософії українського ліберального конституціоналізму.

Напевно, що М. Драгоманов не мав абсолютного впливу на С. Подолинського, який був досить незалежною особистістю. Проте він все ж додав свою лепту в формування наукового світогляду С. Подолинського і таким чином допоміг йому вирішити ряд важливих світоглядних проблем: із революціонера-соціаліста стати ліберальним соціал-демократом; із русофіла перетворитися на завзятого українофіла, який наприкінці своєї громадсько-політичної кар'єри почав писати праці українською мовою; із прихильника теорії капіталу К. Маркса – стати його критиком і заснувати концепцію фізичної економіки.

У цьому всьому немає нічого дивного, хоча зміни світогляду С. Подолинського взагалі та формування його конституційної складової, зокрема, постійно дивували громадсько-політичне середовище, в якому він працював, особливо його батька-ортодокса. Просто Сергій Андрійович поспішав жити, ніби передчуваючи, що йому небагато відведено у цьому житті. Відтак, він змушений був на кожному новому етапі свого життя переглядати та доповнювати свої світоглядні позиції. Ця риса його характеру, ой як потрібна сучасному українському істеблішменту, який часто не володіє якостями, необхідними для проведення реформ: переглядати та доповнювати свої світоглядні позиції.

На історичному і суспільно-політичному тлі другої половини XIX-го століття конституційні погляди С. Подолинського слід розглядати як промінь світла у темному царстві колоніальних імперій – Австро-Угорщини та Росії, які фактично окупували Україну. Промінь, що вказував на шлях до ідеалу: побудови конституційно-демократичної країни, а відтак – й оновлення цих імперій. Сергій Андрійович надихав нові покоління українських громадсько-політичних діячів на цьому шляху. До речі, М. Грушевський – як голова Конституційної комісії Української Центральної Ради – визнавав, що Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. була підготовлена на базі концептуальних ідей М. Драгоманова, а значить і С. Подолинського.

Особливо слід відмітити надуманість поглядів про суспільно-політичний світогляд С. Подолинського радянської науки. Відомо, що революційні та демократичні рухи у царській Росії другої пол. XIX ст. знаходились на стадії політичного розмежування. Але в радянській суспільно-політичній науці нерідко представників їх обох називали революційними демократами, які нібито були майже марксистами, але не послідовними, так як не визнавали класову боротьбу в капіталістичному суспільстві та диктатуру пролетаріату.

Вигадки радянських ідеологів про революційну демократію як систему поглядів, зокрема, Т. Шевченка та інших творців українського національного духу, використовувались ними для створення в радянському суспільстві ілюзії про нібито подібність ідейних позицій лідерів демократичного українства та тоталітарного марксизму! Така фіктивна схожість мала демонструвати історичний та органічний характер їх взаємин, а також духовну близькість марксизму до українського народу тощо. Певні політичні сили в Україні й до недавня використовували цю міфологію у своїх політичних цілях, але в умовах російсько-української війни держава припинила їх спекуляції.

Насправді між ідеями українських інтелектуалів XIX-го століття та концепціями марксизму не було нічого по-справжньому спільного. Навпаки, вони глибоко суперечили одні одним у самих основах, як конституційна держава – тоталітарній, демократична свобода – комуністичному рабству, самоврядування громад – державному централізму на місцях тощо.

Під впливом марксизму в радянській науці було написано чимало праць про погляди І. Франка, М. Драгоманова, С. Подолинського та інших видатних українців. Серед них і монографія відомого українського радянського дослідника, проф. Володимира Сокуренка (1921–1994 рр.) «Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий)». Сокуренок зробив висновок, що, зокрема, Подолинський «не піднявся до рівня розуміння марксистської теорії класів»⁴ і критикував його за ідею селянської революції. Приблизно те саме автор написав і про М. Драгоманова та О. Терлецького. Очевидно, що сьогодні даний автор міг би, як це зробили деякі прагматики-економісти: переглянути свої оцінки суспільно-правових поглядів Подолинського, але не судилося – він передчасно пішов із життя. Тому це мають зробити наступні покоління українських вчених-юристів, які зможуть переглянути марксистські погляди на нього в юридичній науці.

Основні напрями наукової діяльності. Відомо, що наукова діяльність С. Подолинського охоплювала як природничі, так і суспільно-правові дисципліни. Фактично він працював, керуючись принципом єдності природничих і гуманітарних наук, що особливо актуально у наш час. По суті це та філософія, що має вивести сучасне людство на новий, більш безпечний і збалансований рівень його розвитку. Багато вітчизняних і зарубіжних авторів давали високу оцінку його діяльності, результати якої були відображені в його наукових доповідях, брошурах, статтях. У них Сергій Андрійович формував нові наукові ідеї, парадигми та концепції.

⁴ Див.: [3, с. 212].

Батько української історичної науки Михайло Грушевський (1864–1936 роки) писав про С. Подолинського: «Він заслужив собі одне з найбільш почесних місць в історії нашого духовного життя». Видатний вчений, громадський і політичний діяч, письменник й поет Іван Франко (1856–1916 роки) вважав, що ім'я С. Подолинського могло б прикрасити будь-яку європейську науку. Очевидно, що сьогодні його ім'я має по-справжньому оздобити українську науку, яка для цього має переоцінити його видатну роль і значення для української науки XIX століття та вплив на європейських вчених вже у XX–XXI столітті. Очевидно, що постать Подолинського треба звільнити від колоніальних та імперських нашарувань радянського минулого й пострадянського сьогодення. Йому личить саме образ українського вченого європейського рівня, вільного від традиційного українського малоросійства та інших недолугих вад національної ментальності.

Серед найвидатних наукових здобутків С. Подолинського слід назвати концепцію **фізичної (енергетичної) економіки**. У січні 1880 року у французькому журналі «Міжнародний огляд біологічних наук» вийшла стаття Подолинського «Людська праця і збереження енергії», в якій автор пояснював Марксову теорію додаткової вартості в термінах нагромадження і зберігання сонячної енергії людською працею. Так його концепція привернула особливу увагу науковців-економістів, які до цього були захопані в теорію капіталу Карла Маркса (1818–1863 роки). Велике розчарування та зміни у світосприйнятті Подолинський пережив через нерозуміння його концепції з боку Маркса. Ще в київській «Громаді» Сергій Андрійович познайомився з економістом Михайлом Зібером (1844–1888 роки), який пропагував працю К. Маркса «Капітал». Захопившись цією працею, Подолинський спробував її «вдосконалити» своєю концепцією, чим викликав шок і невдоволення сподвижника та однодумця Маркса – Фрідріха Енгельса (1820–1895 роки).

С. Подолинський хотів вимірювати економічні відносини не з допомогою теорії доданої вартості, як це робив К. Маркс, а на підставі даних точних наук, зокрема, фізики. Звідси і назва – концепція фізичної або енергетичної економіки, яку Сергій Андрійович фактично протиставив Марксовій теорії капіталу. Згідно з концепцією Подолинського у суспільстві не має економічного ґрунту для класової боротьби, оскільки ніякої доданої вартості робітники не створюють та її ніхто не присвоює. За таких умов також відпадала ідея К. Маркса про диктатуру пролетаріату як засобу подолання протиріччя між працею і капіталом.

Зрозуміло, що наукові ідеї С. Подолинського підривали вчення останнього. Це розумів Ф. Енгельс, якому К. Маркс доручив перевірити концепцію Сергія Андрійовича. Енгельс заявив, що Подолинський помилився, так як природничі науки не можна застосовувати до економічних відносин. Тобто Енгельс виходив

із тези про роз'єднаність економіки і природи, тоді як Подолинський розглядав їх в єдності. До честі К. Маркса, він все ж вказав на його згадану працю в одному із своїх видань «Капіталу». Звичайно, що концепція Сергія Андрійовича не була завершеною і він про це прямо заявляв. Та як скрупульозний дослідник, він збирався навести нові наукові аргументи на її користь і напевно навів би, але не склалося – життя виявилось надто коротким.

Український вчений, прихильник наукових ідей С. Подолинського про фізичну економіку, дисидент і в'язень радянських політичних таборів Микола Руденко вважав, що саме глибока його образа з боку Ф. Енгельса і К. Маркса, які відкинули його концепцію, привела до початку важкої психічної хвороби, від якої Сергій Андрійович і помер у 1891 р. Відомо, що сам Микола Данилович свого часу також запропонував керівним радянським органам ряд світоглядних ідей, парадигм, принципів і моделей⁵. Серед найбільш легких для загального розуміння є його парадигма фізичної економії, що об'єднує енергетичну теорію вартості з фізіократичним принципом, згідно з яким дари природи є загальними для всього людства [4, с. 33].

Парадоксально, але письменник та економіст М. Руденко, як і природознавець С. Подолинський, дотримувався у своїх наукових поглядах принципу єдності гуманітарних (суспільних) і природничих наук, без якого, сьогодні не можливо будувати більш досконалий світ, в якому відносини між людьми будуть базуватися на природній справедливості, рівності та братерстві. Як би не було важко, але сучасній українській науці необхідно терміново братися за підготовку наукової біографії не тільки Сергія Андрійовича, але й Миколи Даниловича. Це дозволить їй вийти на нові рубежі й дати поштовх до формування більш сучасного світогляду українців. Світ шукає нові ідеї для вирішення глобальних проблем – від екологічних до культурологічних – а ці ідеї по суті поруч, в Україні, треба тільки їх пристосувати до сучасності та представити на розсуд світової громадськості й будувати на їх основі новий світовий порядок, бо старий вже майже весь зносився і втрачає значення.

Особливо багатою була наука С. Подолинського на фізичні ідеї. Зокрема, його називали автором найновішої теорії **термодинаміки**. Так, лауреат Нобелівської премії з хімії (1977 рік) Ілля Пригожин (1917–2003 роки), бельгієць, який народився в Росії, зізнавався, що саме наукові досягнення Сергія Андрійовича надихнули його на власне наукове відкриття. Розвиваючи фізичні ідеї Подолинського, перший Президент Української Академії наук (1918–1921 роки), видатний український, а потім й радянський вчений зі світовим іменем Володимир Вернадський (1863–1945 роки), засновник сучасного ракетобудування

5 Див.: [4, с. 33].

і космонавтики в Росії Едуард Ціолковський (1857–1935 роки) та деякі інші автори, створили вчення про ноосферу⁶.

До речі, академік Вернадський називавав С. Подолинського вченим, який випередив свій час, а це виявилось не дуже добрим для нього ні за, ні після його життя. Однак хіба може геніальний вчений вибирати час для своєї творчості? Звичайно, що ні, бо своєю духовною природою він приречений творити тоді і так, як це вона визначила. Так було і з геніальними Тарасом Шевченком (1814–1861 роки), Іваном Франком (1856–1916 роки), Михайлом Грушевським та багатьма іншими видатними українцями.

Досліджуючи політико- та еколого-економічні проблеми С. Подолинський фактично заклав сучасні ідеї **сталого економічного розвитку** суспільства. До речі, в Україні періодично проводяться форуми з питань сталого економічного розвитку, що означає про глибокий інтерес до даної проблеми з боку сучасних науковців і практиків⁷. Хоча українські організатори цих форумів не завжди згадують, що саме С. Подолинський був одним з перших творців ідеології сталого економічного розвитку суспільства, яку зарубіжні вчені значно швидше засвоїли ніж вітчизняні й зараз її подають українцям як нібито свою, а насправді вона також творилась видатним українцем.

Ще одна синтетична наука завдячує своїм зародженням С. Подолинському, а також фактично продовжувачу його ідей – академіку В. Вернадському – **еко-гомологія**, тобто сукупність знань про органічний зв'язок людської душі, тіла і духовності з природним довкіллям в їх вічній взаємодії⁸. На відміну від традиційної екології, що зосереджується переважно на природі, екогомологія розширює об'єкт дослідження, включаючи в нього всю соціально-цивілізаційну систему та духовний вимір людини, підкреслюючи, що проблеми людини та довкілля є нероздільними.

Ключові аспекти екогомології наступні: 1) цілісне бачення предмету науки: вона не розмежовує людину та природу, а розглядає їх як єдиний, органічний організм; 2) міждисциплінарний характер науки: вона поєднує знання з екології, філософії, соціології, антропології та інших наук, щоб зрозуміти складні взаємозв'язки; 3) фокусування науки на гармонії: вона прагне до гармонійного співіснування та розвитку людини і довкілля, вирішуючи проблеми взаємодії в системі «людина-природа»; 4) наука XXI-го століття: вона закладає відносно нову наукову парадигму, що відповідає на виклики сучасності щодо світової екологічної кризи та сталого розвитку.

6 Див.: [5].

7 Наприклад, див.: [6–7].

8 Див.: [8].

Конституційні погляди С. Подолинського. Як не дивно, але з усіх напрямів його громадської та науково-публіцистичної діяльності саме конституційні аспекти залишаються найменш дослідженими українською наукою⁹, а тому потребують окремого й концептуального підходу. Особливо з урахуванням євроінтеграції України, враховуючи, що сам С. Подолинський умовно кажучи інтегрувався в Європу ще у XIX столітті. Саме його конституційні погляди підтверджують ту тезу, що Україна стане Європою тоді, коли вона буде конституційною як її європейські партнери, тобто зсередини. У першу чергу це значить, що країні треба стати конституційною державою з чітким механізмом взаємодії держави і народу, а в час війни – механізмом їх спільної оборони від рашистської агресії.

Відомо, що у формуванні конституційного світогляду С. Подолинського особливу роль відіграв М. Драгоманов, з яким у нього були творчі, ділові та навіть сімейні відносини. Не виключено, що якби не ліберально-демократичний вплив на Сергія Андрійовича з боку Михайла Петровича, то перший міг опинитися серед міжнародних анархістів, яким він симпатизував під час конфлікту з К. Марксом, й Україна могла б втратити свого видатного вченого-патріота.

Про конституційні погляди С. Подолинського гуманітарній та навіть юридичній науці практично майже нічого не відомо. На цю тему немає публікацій, наукових дискусій тощо¹⁰. Для заповнення цієї наукової прогалини потрібні зусилля, насамперед, представників конституційно-правових наук, які до цього мають бути готовими, щоб виконати свій науковий обов'язок. І тут однієї науки конституційного права замало, потрібні зусилля більш широкої конституційної науки, яка, на наш погляд, має включати конституційну історію, конституційну філософію, конституційну соціологію тощо.

Тому що вивчення конституційних поглядів С. Подолинського та їх популяризація має надзвичайно важливе значення для різних сфер суспільно-правового життя. Так, це поглиблює наші уявлення про конституційні витоки української державності, її конституційну політику та ідеологію. Зокрема, поглиблене вивчення конституційних поглядів С. Подолинського допоможе краще розібратись у питаннях становлення самої української конституційної доктрини. А якщо ще вивчити конституційні погляди І. Франка, О. Терлецького та інших представників української еліти XIX ст., то конституційна наука матиме більш надійний ґрунт для прогнозів конституційного розвитку української держави на наступні 10–15 років, або й до кінця XXI-го століття.

Є ще одна причина, що вказує на актуальність розгляду конституційних поглядів С. Подолинського. Деякі конституційні проблеми, що їх вирішував

⁹ По суті, мова йде про поодинокі праці на цю тему. Наприклад, див.: [9].

¹⁰ По суті, мова може йти про поодинокі праці на цю тему. Наприклад, див.: [9].

Сергій Андрійович у другій пол. XIX ст., прямо чи опосередковано залишаються досить схожими до тих, що стояли в недалекому минулому і сьогодні продовжують стояти перед Україною у XXI ст.: формування конституційної держави, ліберально-демократичний конституціоналізм, права людини тощо. І це не випадково. Виявляється, що історичні переходи держави від феодалізму у XIX-му столітті та від тоталітарного соціалізму у XX-му столітті до демократії мають певні елементи подібності, не дивлячись на суттєві відмінності цих історичних епох. Виникає закономірне питання: чи можна порівнювати конституційні тенденції та закономірності цих двох епох? Якщо так, то що у них спільного і відмінного? Це питання не таке просте, як видається, і однозначних відповідей на нього не має.

Результатом боротьби С. Подолинського за конституційну реформу державного врядування – після перемоги демократичної революції над російським царатом – мало бути заснування в Україні, а відтак і в усій колишній Російській імперії – конституційної держави, що базувала б свою діяльність на засадах ліберально-демократичного конституціоналізму. Сам Сергій Андрійович особливої уваги приділяв соціально-економічним правам українців, яких він хотів звільнити від експлуатації та навчити працювати на самих себе.

Для захисту ідеї трансформації Російської імперії у конституційну державу, С. Подолинському необхідно було боротись на два фронти: проти царського самодержавства та радикальних соціалістів-революціонерів, яким не подобались його проукраїнські та ліберально-демократичні, конституційні погляди. Однак Сергій Андрійович робив свою благородну справу, не дивлячись на критику революціонерів та переслідування з боку російського царизму. Сьогодні путінську росію трансформувати в конституційну державу не тільки не реально, але й небезпечно для її громадян, які не втратили громадянську мужність та віру в ідеали свободи і демократії. Очевидно, що путінський фашистський режим впаде, але чи в результаті демократичної революції, чи поразки у російсько-українській війні – історія не дає відповіді на це сакраментальне питання.

Є всі підстави вважати, що С. Подолинський, як і М. Драгоманов, формував свої конституційні погляди на підставі доктрини природного права, тобто вчення про те, що головним джерелом права є сама природа людини і суспільства, а не воля законодавця, монарха чи чиясь диктатура. Тому він виходив з того, що права українського народу на звільнення від соціального і національного гніту, на демократичне самоврядування, права громадян та інші конституційні цінності мають своїм походженням його природне, а не писане право. Його послідовником у цьому плані, зокрема, є філософ-дисидент Ю. Бадзьо, який у своїх працях сформував доктрину права українського народу жити у своїй незалежній державі¹¹.

11 Див.: [10].

У сучасній українській юридичній та ширше — гуманітарній науці питання про доктрину природного права рідко піднімається, так як цьому протидіє панівна доктрина позитивізму — історичного, політичного, юридичного тощо. Однак без природного права не можливо нічого ні зрозуміти, ні змінити в державі та суспільстві, оскільки будь-які глибші знання чи зміни вимагають виходу за межі суспільно-правових реалій, а значить — потребують перегляду status quo, тобто існуючого стану речей.

У країнах англо-американського права, де діє система прецедентного права, багато суддів відзначають, що читання історичних, художніх і філософських книг тощо допомагає їм у вирішенні судових справ часом більше ніж ознайомлення з юридичними текстами. Конституційні погляди С. Подолинського теж можуть бути цінними тим, що їх можна використовувати для формування нестандартного або неформального мислення, що особливо цінується в сучасній українській конституційній юриспруденції. Так само, як божі заповіді допомагають людям зрозуміти дієві духовні та морально-етичні цінності й знаходити способи їх вирішення, погляди Сергія Андрійовича теж можуть допомагати вирішенню сучасних конституційних проблем.

Цілком можливо, що й українські судді загальних судів, коли добре оволодіють методологією і технологією прецедентного права (а їм це доводиться робити, так як стаття 129 Конституції України вимагає від них діяти відповідно до принципу верховенства права), захочуть знайомитися, зокрема, з відповідними працями С. Подолинського – для кращого розуміння суті та вирішення їх судових справ. Для цього варто було б видати окремий збірник його праць, які були б цікаві саме суддям і всім юристам¹². І це може бути найкращим підтвердженням ефективності та сучасності його конституційних та інших суспільно-правових ідей.

Місце С. Подолинського в українській науці. Як видно, спектр наукових інтересів С. Подолинського був надзвичайно широким, як і значними для свого часу були теоретичні й практичні результати його творчої діяльності. Він по праву вважається вченим-енциклопедистом та мав би очолювати список вчених України XIX століття, але поки що офіційна наука мало що говорить з цього приводу. Так, у цьому столітті українці дали світові таких видатних вчених, як Іван Пулюй (1845–1918 роки, фізик, піонер рентгенівських променів), Михайло Максимович (1804–1873 роки, біолог, фольклорист), Федір Піроцький (1845–1898 роки, винахідник трамвая), Михайло Остроградський (1801–1862 роки, математик)

12 Спроби видати праці С. Подолинського були, починаючи з 1990 року (див.: [11]), але в сучасній Україні потрібна збірка його праць з ключових гуманітарних питань екології, економіки, філософії, права, політики тощо.

та деяких інших, чії праці заклали основи для різних галузей сучасної науки і техніки, від фізики та біології до інженерії.

Ім'я геніального вченого-енциклопедиста С. Подолинського також має бути у числі перших серед згадуваних вчених-українців XIX-го століття, а не в другій чи третій черзі, як це виглядає зараз. Історик та Голова Української Народної Республіки Михайло Грушевський (1866–1934 роки) залишив українцям перший біографічний опис життя та діяльності Подолинського¹³. Не дивно, що про нього також писав академік В. Вернадський, громадсько-політичні діячі Галичини та багато зарубіжних авторів.

Так, М. Грушевський назвав С. Подолинського «фігурою з найбільш покривджених нашою традицією», підкреслюючи його значний, але недооцінений внесок в український демократичний соціалістичний рух. Він вважав, що Подолинський був передвісником ідеї самостійного українського соціал-демократичного руху, що поєднував демократичний соціалізм з національною ідентичністю, що його волюнтаристсько-революційна, одного боку, та консервативно-традиціоналістська, з другого боку, епоха не повною мірою сприймала.

Зокрема, М. Грушевський відзначав: 1) що сам С. Подолинський – забута постать, хоча він вважав його одним з найталановитіших діячів, чия роль була знехтувана українською історіографією; 2) Подолинський був одним із перших, хто намагався поєднати ідеали демократичного соціалізму з національно-визвольними прагненнями українців; 3) він доводив необхідність створення незалежного українського демократичного соціалістичного руху, який би відстоював не лише економічну, але й політичну та культурну самостійність України, що було новаторським для того часу. Згадаймо, що проект Конституції незалежної України харківського адвоката Миколи Міхновського (1873–1924 роки) з'явилась тільки у 1905 році! 4) Грушевський бачив у Подолинському людину, яка передбачила майбутній шлях українського визвольного руху, який мав поєднувати ідеї демократичного соціалізму та національного визволення українців. Фактично сьогодні Україна йде близьким до цього шляхом: поєднує демократію у внутрішній політиці та національно-визвольну боротьбу в протидії рашистській агресії.

Очевидно, що С. Подолинський намагався інтегрувати демократичні соціалістичні ідеї в український контекст, але через свою самотність та новаторство залишився поза увагою тогочасної публіки та істориків. Ці ідеї в Подолинського сформувались частково під впливом його знайомства та співпраці з Едуардом Берштейном (1850–1932 роки), німецьким економістом і політиком, засновником реформістського напрямку соціалізму, який став фундаментом для соціал-демократичної ідеології в її сучасному розумінні. Саме такого типу

13 З даного питання див.: [12].

соціалізм й обґрунтовував Подолинський, але історична реальність виявилася до його ідей досить жорстокою: вони були відкинуті більшовицьким завоюванням України. Хоча вони були особливо актуальні у мирний час конституційної боротьби за українську незалежність та у час першої російсько-української війни 1917–1921-х років, коли їх взяв на озброєння голова Директорії УНР Симон Петлюра (1879–1926 роки).

У часи Російської імперії, зрозуміло, ніхто не дбав про С. Подолинського, геніального українського вченого, який так багато робив для європейської науки і це було закономірно; навпаки, його переслідували за опозиційність до дієвої імперської влади. Таких вчених-новаторів – як українців, так й представників інших національностей – також не захищали і за тоталітарної радянської доби. Особливо неугодних – нерідко відправляли у тюрми та обмежували у правах, як наприклад, українців – Юрія Бадзя (політичний філософ), Івана Дзюбу (1931–2022 роки, літературний критик), Миколу Руденка (1920–2004 роки, письменник, економіст), росіян – Андрія Сахарова (1921–1989 роки, фізик-ядерник) та інших.

Навіть демократична, соціальна держава у незалежній Україні до недавня ще дуже слабо захищала свої видатні наукові таланти, які через російсько-українську війну сотнями, якщо не тисячами виїхали за кордон. Зате в науковому середовищі України – поряд із невеликою за обсягом справжньою, насамперед, неklasичною та постнеklasичною наукою, особливо – процвітає обивательська або міщанська наука, яка мало що дає суспільству для вирішення реальних наукових і практичних проблем, зате породжує чимало питань через нераціональне використання коштів, плагіат, корупцію, наукове хуторянство і провінціалізм. Звичайно, що українське суспільство поступово змінюється і формує запит на більш якісну, інноваційну науку, яка могла б ефективно розв'язувати соціально-економічні, науково-технічні та інші проблеми. Звичайно, в обмін на додаткове державне фінансування, інші матеріальні стимули та повну свободу творчої діяльності.

Замість висновків. З усього видно, що С. Подолинський був одним з перших українських представників науки, які ставили собі за мету виключно піонерські або неklasичні наукові дослідження. Це особливий підвид науки, що розробляє фундаментально нові підходи, відкриває невідомі раніше явища або створює технології, які докорінно змінюють певні галузі (як-от сьогодні – це ШІ, квантові технології, генна інженерія). Некласична, а також постнеklasична наука є **протилежністю до** традиційної або класичної науки, які фокусуються на дослідженні об'єкта не ізольовано, а в контексті його зв'язків з іншими об'єктами та суб'єктом пізнання, визнаючи складність, динамічність та цінності людського фактора, на відміну від класичної науки з її формально об'єктивним та лінійним мисленням.

За щоб С. Подолинський не брався у науці, він ставив перед собою високі цілі та завдання й найчастіше їх досягав. За дуже короткий час активної науково-творчої діяльності – приблизно в межах десятиліття – він зробив стільки, що іншому вченому його покоління для цього потрібні були б два, а може й більше десятиліть роботи. Фактично Подолинський подав вагомий приклад того, як можна швидко розвинути українську науку на основі піонерських, тобто неklasичних підходів до фундаментальних наук, в т.ч. й у гуманітарній сфері. Сьогодні це не новина, але засилля традиційної науки, особливо, в цій сфері, яка особливо не терпить піонерських наукових підходів, губить на корені найкращі спроби вчених-подвижників вийти за її межі. Щоб піднятися над традиційною наукою вченому, який взявся за піонерське, неklasичне дослідження, нерідко треба пройти, як кажуть у народі – «Рим, Крим і мідні труби».

Теорія і практика реалізації законодавства про науково-технічну діяльність навіть не виділяє такий підвид досліджень як піонерські або неklasичні/постнеklasичні, що фактично ставить знак рівняння між ними та традиційною наукою, а це пряма дорога до затухання творчого потенціалу вчених-подвижників, на розробках яких фактично трималась і сьогодні ще тримається передова наука. Окремі програми, що направлені на розвиток, зокрема, фундаментальної гуманітарної науки у багатьох випадках знаходяться під наглядом представників традиційної науки, а значить для прихильників неklasичних фундаментальних досліджень немає жодних перспектив.

Коло замикається і вихід тільки один – провести більш чітке законодавче розмежування між традиційною, класичною, з одного боку, та модерною, неklasичною наукою, з другого боку, виділивши піонерські дослідження в окремий розділ планів наукових досліджень й встановити для цих двох типів наукових досліджень різні правові статуси й стимули. Це навряд чи сподобається для більшості представників традиційної науки, але тут або рух науки вперед, або її топтання на місці. Держава має обмежити традиційну науку до розумних розмірів, щоб вона не була й надалі марним пожирачем державних коштів, т.ч. за рахунок коштів неklasичної науки. Бо заробляти на себе і на суспільство може тільки неklasична наука, що спирається на піонерські дослідження.

Робота над матеріалами про вченого-подвижника неklasичних наукових досліджень С. Подолинського надихає на нові ідеї. Відомо, що кожна нова влада в Україні чекає від науки нетрадиційних, інноваційних проєктів, доктрин, концепцій. Проте результати наукових досліджень, підкреслимо, насамперед, у гуманітарній сфері майже завжди не відповідають покладених на них надій, бо немає або рідко трапляються прориви з боку неklasичної науки. А без цього слабо рухається як класична фундаментальна, так і прикладна наука.

Сама роль неklasичної науки залежить від того, наскільки в ній зацікавлена не тільки центральна, але й місцева влада. Угоди між владою та науковими установами і закладами вищої освіти мають стати повсякденною реальністю, особливо у наш воєнний час. До контактів влади та неklasичної науки варто долучати бізнес, який міг би напряду замовляти ті чи інші наукові розробки, а вже виконавці могли б ділити його замовлення між неklasичною, класичною та прикладною наукою. Як забезпечити належне фінансування фундаментальної неklasичної науки, яка не виробляє конкретні практичні продукти, а тільки ідеї, теорії та концепції? Адже держава не може і не повинна фінансувати всю науку; її пріоритет – неklasична, з акцентом на постнеklasичну науку.

Що стосується класичної науки, особливо університетської, необхідно законодавчо встановити умови її фінансування з урахуванням виконання договірної практики. Тоді вона швидко перебудується і не буде вічно нарікати та залежати виключно від державного фінансування. Викладачі-науковці і зараз не завжди чекають на таке фінансування, але не завжди займаються офіційною договірною практикою. Часом вони вдаються до незаконної комерціалізації наукової діяльності (написання дисертацій на замовлення тощо) або ще гірше – беруть хабарі від студентів за оцінки на іспитах. Встановлення взаємовигідних відносин між державою, наукою і бізнесом з часом має вивести їх стосунки на новий, європейський рівень розвитку, а меценатська допомога для фінансування неklasичної науки має стати чимось особливо важливим і почесним.

С. Подолинський завжди був і буде символом неklasичної науки і його приклад ще довго надихатиме нові й нові покоління українських вчених, особливо наукову молодь, яка хоче віддано і з користю служити Вітчизні. Міжнародний науковий центр досліджень імені Подолинського був би найкращим йому пам'ятником та інструментом формування проривних наукових технологій в Україні, які не під силу традиційній науці. Він заслуговує на те, щоб один з вишів України, можливо в Києві або на малій батьківщині – Черкащині – носив його ім'я.

Щорічна Міжнародна наукова премія ім. Подолинського – для українських та європейських авторів, які відзначились результатами неklasичних та постнеklasичних досліджень як у галузі природничих, так і гуманітарних наук – також була б доречною для увічнення пам'яті одного з найвидатніших українських вчених ХІХ-го століття, який навіки прославив свою Вітчизну в Європі. Кошти для такої премії Україні можна було б збирати українцям спільно з європейцями та українською діаспорою. Це мала б бути премія на зразок якоїсь європейської наукової премії, яких чимало, але тільки з тих дисциплін, якими він особисто займався й досягав визначних успіхів. А от присуджувати міжнародну премію імені Подолинського мала б Верховна Рада України та Єв-

ропарламент за висновками спільної комісії. Це піднімало б рівень даної премії та зближувало б Україну та Європу.

19 (31) липня 2025 року минуло 175 роки від дня народження С. Подолинського, а 30 червня (12 липня) 2026 року буде 135 років від дня смерті цього європейського генія України. Пам'яттю про нього опікується Український інститут національної пам'яті й це дуже важливо. На батьківщині генія – у центрі села Ярославки в 1975 році було зведено величну гранітну стелу у вигляді розкритої книги як пам'ятник видатному землякові. У селі є музейна кімната вченого, його ім'я присвоєно місцевій школі, а також одній із вулиць в місті Черкаси. У Дніпрі також є вулиця С. Подолинського, а в Києві її не має. Спроба у 2018 році перейменувати одну з вулиць Києва – на основі громадської ініціативи на вулицю Подолинського – не знайшла підтримки громадськості(!) – про нього пересічні кияни мало що знають.

Саме згаданий Інститут міг би подбати про більш високий рівень ушанування пам'яті Подолинського в Україні, на його малій батьківщині та у світі, особливо в Європі, де він багато років стажувався і працював над своїми науковими дослідженнями – у Франції, Німеччині, Швейцарії та Польщі! Нам, українцям, треба особливо бережливо ставитись до історичної пам'яті нашого безцінного інтелектуального спадку, в якому вагоме місце належить вченому-енциклопедисту, представнику неklasичної науки – Сергію Андрійовичу Подолинському.

Список використаних джерел:

1. Бадзьо Ю. Воля жити – у свідомості права, перед лицем загроз і викликів часу. Лекція, виголошена на вручення Нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів. Київ, 26 травня 2000 року. URL: https://www.ji-magazine.lviv.ua/Promovy_laureativ_premii_Antonovychiv/Badzyo.htm.
2. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. проф. В.Л. Федоренка. 3-тє вид., перер. і доопр.; передмова В.В. Коваленка. Київ : КНТ, Видавництво Ліра-К, 2011.
3. Сокуренок В. Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). Львов : Издательство Львовского университета, 1966.
4. Максимюк В. Закон всесвітнього тяжіння у формі радіусів монад Миколи Руденка. *Світогляд*. 2021. № 4 (90).
5. Володимир Вернадський. Декілька слів про ноосферу. *Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення)* : навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В. Губернського. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2012. С. 217–225.
6. Форум з екології та сталого розвитку. Київ, 10 листопада 2021 р. *Юридична практика*. URL: <https://pravo.ua/event/ecology>.
7. Просування поваги прав людини у сфері бізнесу в контексті імплементації Цілей

сталого розвитку в Україні : зб. наук.-практ. матер. / за наук. ред. В.А. Устименка. Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 2020. 248 с.

8. Злупко С.М. Наукова спадщина С.А. Подолинського і розвиток екогномологічної науки у ХХІ ст. *Наукові записки НаУКМА. Економіка*. 1999. Т. 15. С. 3–8.
9. Кампо В. Конституційні погляди Михайла Драгоманова та Сергія Подолинського і сучасність. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/konstytutsiine-pravo/-konstituciyni-poglyadi-mihayla-dragomanova-ta-sergiya-podolinskogo-i-suchasnist.html>.
10. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ : Вид-во «Таксон», 1996. 400 с.
11. Подолинський, Сергій Андрійович. Вибрані твори / упоряд. матеріалів та бібліогр. Р. Сербина. Монреаль : Укр. Іст. Т-во, 1990. 208 с.).
12. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жене́вський соціалістичний гурток. Відень, 1922. 211 с.
13. Кампо В., Губань Р. Європейський геній України: Сергій Подолинський і сучасність. *Світогляд*. 2026. № 1 (117). С. 11–23.

Любов КНЯЗЬКОВА

кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри права
Маріупольського державного університету,
доцентка кафедри мовних та гуманітарних дисциплін
Товариства з обмеженою відповідальністю
«Технічний Університет „Метінвест Політехніка“»

Соціальний захист населення: особливості у період воєнного стану

Військова агресія росії проти України створила безпрецедентні виклики для системи соціального захисту. Війна спричинила незліченні людські та матеріальні втрати. Українці зіткнулися із знищенням інфраструктури, будинків, автомобілів, роботи та втратою основних засобів до існування. В умовах трансформації економіки, змін ринку праці, зростання нестандартних форм зайнятості та посилення трудової мобільності питання ефективності соціального захисту набувають особливої актуальності. Проблемність цієї сфери зумовлена значною кількістю як теоретичних, так і практичних суперечностей, що виявляються у неузгодженості нормативного регулювання, нерівномірності реалізації соціальних гарантій у різних секторах економіки, недостатній адаптованості законодавства до сучасних економічних і соціальних викликів. В умовах воєнного стану однією з головних проблем держави є реалізація захисту населення від проблем, які спричинені війною. Наразі держава зобов'язана забезпечити своїх громадян всім необхідним для життя, тому з боку органів державної влади вкрай необхідні значні дії щодо пошуку ефективних механізмів і дієвих методів у напрямі соціального захисту.

У Доповіді Верховного комісара ООН із прав людини про захист економічних, соціальних і культурних прав у ситуаціях збройних конфліктів йдеться про те, що держави, які перебувають у стані таких конфліктів, не можуть відкладати або переносити на мирний час реалізацію сутності прав на здоров'я, їжу, житло, доступ до води, освіту; регресивні заходи щодо реалізації сутності економічних та соціальних прав не можна виправдовувати, базуючись лише на наявному конфлікті: держави повинні продемонструвати, що будь-який регрес був неминучим і що було вжито всіх можливих заходів; держави також повинні розподілити максимум наявних ресурсів, базуючись на принципі недискримінації [1]. Звичайно, що країна в період війни перебуває у нестабільному фінансовому

положенні, від чого страждає більшість сфер існування держави. У відповідь на ці безпрецедентні виклики Україна з початком повномасштабної війни здійснила низку термінових і стратегічних кроків для підтримки населення та стабілізації функціонування соціальної системи. Зусилля мають як короткостроковий характер екстреної підтримки, так і довгострокові цілі, зорієнтовані на формування гнучкої, цифрової та інклюзивної системи соціального захисту, здатної ефективно працювати в умовах війни.

З початком повномасштабного вторгнення прийнято ряд законів щодо соціального захисту осіб, які постраждали від російської агресії: Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (з численними змінами та доповненнями) [2], який деталізує механізм забезпечення додатковими правами осіб, що постраждали від переміщення та підтвердили свій статус, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який визначає правовий режим на тимчасово окупованій території України [3], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб», який визначає додаткові соціальні виплати для осіб, які зазнали внутрішнього переміщення [4], Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання обчислення страхового стажу та пенсійного забезпечення» від 25 квітня 2024 року [5], Закон України від 20 листопада 2024 року № 4071-IX «Про облік інформації про шкоду, завдану особистим немайновим правам фізичних осіб внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України» [6] тощо.

Окрему увагу в соціальній політиці було приділено ветеранам війни, передусім тим, хто потребує комплексної реінтеграції у мирне життя. Крім матеріального забезпечення, постала потреба в наданні медичних і реабілітаційних послуг, психологічної підтримки, перекваліфікації та сприяння працевлаштуванню. Для ветеранів з інвалідністю такі процеси ускладнені наявністю фізичних і соціальних бар'єрів. У зв'язку з цим, державна політика має спиратися на механізми квотування, податкових пільг, створення інклюзивного середовища та інституційну підтримку. Важливим кроком у захисті соціальних прав громадян, постраждалих від військової агресії росії є прийняття 27 лютого 2025 року Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України», який набирає чинності з 01.01.2026 року [7]. Закон спрямований на врегулювання питання пенсійного і соціального страхування осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Відповідно до положень цього закону за вказану категорію громадян сплату єди-

ного соціального внеску здійснюватиме Пенсійний фонд України. Це дозволить включити періоди перебування у полоні до страхового стажу таких осіб, що є необхідною умовою для реалізації їхніх прав на пенсійне забезпечення, а також отримання інших соціальних виплат відповідно до чинного законодавства.

Крім того, закон встановлює, що у разі звільнення таких осіб вони матимуть право на сплату єдиного соціального внеску за рахунок держави протягом шести місяців після звільнення. Також передбачається, що єдиний соціальний внесок буде сплачуватися за весь період незаконного позбавлення свободи, включаючи час до набрання чинності цим законом. Прийняття цього закону є важливим кроком у забезпеченні державних гарантій соціального захисту громадян, які стали жертвами збройної агресії, що сприятиме відновленню їхніх прав та забезпеченню соціальної справедливості [8, с. 153].

Держава значно збільшила обсяги фінансування соціального захисту у 2026 році. Згідно з бюджетом на 2026 рік на Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності передбачено 468,5 млрд грн. Найбільші суми: пенсії –251,3 млрд грн; підтримка громадян у складних життєвих обставинах –102,7 млрд грн (з них 48,4 млрд грн –допомога ВПО, 9,2 млрд грн –базова соціальна допомога); підтримка сімей з дітьми –52,7 млрд грн, з яких 24,5 млрд грн підуть на нові програми: –одноразова виплата при народженні дитини –50 тис. грн; – щомісячна допомога на догляд за дитиною до 1 року –7 тис. грн; – щомісячна допомога «ЄЯсла» на дитину 1–3 років при виході батьків на роботу –7 тис. грн; – «Пакунок школяра» для першокласників –5 тис. грн.

У державному бюджеті закладено значний ресурс на підтримку внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, на допомогу ВПО для покриття витрат на проживання передбачено 39,6 млрд грн, на програму «ЄОселя» (покриття першого внеску та відсотків за перший рік іпотеки для ВПО) – 4,4 млрд грн. Соціальні послуги для ВПО за принципом «гроші ходять за людиною» (притулки, підтримане проживання, стаціонарний догляд, соціальна адаптація) профінансовані на 2 млрд грн. Ще 1,2 млрд грн спрямовано на підтримку оплати постачання та розподілу електроенергії, 1,1 млрд грн – на програму «Прихисток» для компенсації комунальних послуг власникам житла, які прийняли ВПО. На ремонтно-будівельні роботи житлових фондів тимчасового проживання закладено 1 млрд грн, а на субсидію для оренди житла (часткова оплата оренди та компенсація податку орендодавцям) – 500 млн грн.

На підтримку осіб з інвалідністю та протезування –9,9 млрд грн, що на 2,9 млрд грн більше, ніж у 2025 році, на субсидії та пільги –42,3 млрд грн, на розвиток системи соціальних послуг –2,4 млрд грн, на інші соціальні виплати –2,1 млрд грн. [9].

Слід відзначити, що згідно з частиною другою ст. 64 Конституції України в умовах воєнного стану в Україні можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень; конституційні права на соціальний захист, на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї не віднесено до переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені [10]. Конституційний Суд вважає, що держава у разі, зокрема, виникнення умов воєнного стану може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків для збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства, проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю (абзац п'ятий підп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини Рішення від 22.05.2018 № 5р/2018) [11].

Цілком погоджуємося з думкою судді Конституційного Суду України Віктора Городовенка, що воєнний стан в Україні не може виправдати надмірні чи дискримінаційні обмеження конституційних соціальних прав, скасування їхньої сутності [12, с. 147].

Умови воєнного стану виявили низку нормативних, організаційних та технологічних проблем у системі соціального забезпечення, зокрема неузгодженість підзаконних актів із базовим законодавством, недостатню цифровізацію процедур та обмежений доступ до послуг на тимчасово окупованих територіях. Виявлення цих проблем стало підґрунтям для пошуку шляхів удосконалення законодавства. Підвищення його ефективності та адаптаційного потенціалу в умовах затяжної війни та майбутнього повоєнного відновлення. Воєнні операції докорінно змінили підходи до втілення соціальної політики в Україні. Гарантування захисту вразливих верств населення вимагає не тільки екстрених дій, але й стратегічного бачення, нових зразків управління та співпраці з громадським сектором та міжнародними організаціями. З початком вторгнення система соціального захисту продемонструвала здатність до швидкої мобілізації для подолання кризи. Використання цифрових інструментів, таких як «Дія» та ЄІБД, дозволило перевести ряд послуг у онлайн-формат, що забезпечило основні соціальні виплати для внутрішньо переміщених осіб. Однак ресурси системи залишаються обмеженими, а її організаційні можливості недостатніми для задоволення усіх потреб постраждалих. Попри ці обмеження, система соціального захисту продовжує виконувати свою ключову роль у підтримці найуразливіших груп населення. Проте війна висвітлила системні недоліки, які потребують підвищення адресності допомоги та залучення ширшого кола партнерів. Без зміцнення соціального захисту неможливо ані ефективне відновлення країни, ані досягнення сталого розвитку в майбутньому [13, с. 37].

Список використаних джерел:

1. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the Protection of Economic, Social and Cultural Rights in Situations of Armed Conflict. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ESCR/E-2015-59.pdf> (дата звернення: 23.12.2025).
2. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706–VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207–VII (зі змінами і доповн.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення гарантії дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 24 грудня 2015 року № 921–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/921-19#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання питання обчислення страхового стажу та пенсійного забезпечення : Закон України від 25 квітня 2024 року 3674–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-20#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
6. Про облік інформації про шкоду, завдану особистим немайновим правам фізичних осіб внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України : Закон України від 20 листопада 2024 року № 4071–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4071-20#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
7. Про внесення змін до деяких законів України щодо сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України: закон України від 27.02.2025 р. № 4280–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4280-20#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
8. Князькова Л.М. Щодо деяких питань захисту прав осіб, постраждалих від військової агресії росії проти України. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2025. Вип. 2 (15). С. 150–157.
9. Судово-юридична газета в Україні. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/347758-4685-mlrd-grn-na-sotspolitiku-v-2026-godu-kakie-vyplaty-predusmotreny-v-gosbyudzhete> (дата звернення: 23.12.2025).
10. Конституція України від 28.06.1996р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №3 0. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.12.2025).
11. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII» від 22.05.2018 р. № 5р/2018.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення: 23.12.2025).

12. Городовенко Віктор. Соціальний захист людини в умовах воєнного стану: підхід Конституційного Суду України. Соціальні права: виклики воєнного часу. С. 149–150. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/gorodovenko_v._socialnyy_zahyst_lyudyny_v_umovah_voennogo_stanu_0.pdf (дата звернення: 23.12.2025).
13. Бурик Зоряна. Сучасні виклики соціальної політики в умовах війни та після-воєнного відновлення та в контексті сталого розвитку. *Аспекти публічного управління*. 2025. Том 13. № 2. С. 33–43. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/1121/1096> (дата звернення: 23.12.2025).

Любов КОТОВА

кандидатка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри публічного та приватного права
факультету права, гуманітарних та соціальних наук
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Олексій ГРЕБЕНАР

здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня
спеціальності 081 «Право»
кафедри публічного та приватного права
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

До питання захисту конституційного права особи на працю під час війни

Вступ. Проблема захисту конституційного права особи на працю під час війни є надзвичайно актуальною в умовах світової нестабільності та збройних конфліктів. Військові дії значною мірою змінюють процедуру правового забезпечення трудових відносин та створюють перепони в реалізації конституційних гарантій права особи на працю. З цих причин, балансування національної безпеки з мінімальними основними трудовими правами громадян стає нагальною необхідністю у цих умовах.

Першопричинами для детального дослідження, зміни наявних та розроблення нових ефективних механізмів захисту конституційного права особи на працю є: економічна інфраструктура, що потребує поновлення; суттєві демографічні зміни в результаті масового переміщення населення; повернення та реінтеграція колишніх учасників бойових дій; соціальний захист вразливих категорій населення, наприклад, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, цивільного населення, що постраждало від військових дій та ін.

Конвенції МОП та інші загальні й регіональні договори про міжнародно-правові стандарти захисту трудових прав містять певні основні принципи, яких слід дотримуватися навіть у надзвичайних ситуаціях. Однак існують значні розбіжності щодо фактичного застосування таких норм у збройних конфліктах через обмежені ресурси, порушення функціонування державних інституцій та необхідність швидкої трансформації правової системи.

Постановка проблеми, аналіз наукових публікацій. Проблема захисту конституційного права особи на працю неодноразово була предметом дослідження таких науковців як Ю. Гусєв, Л. Русаль, С. Севост'янов, Ю. Скрипюк, О. Стасюк, В. Тютюнник, Г. Чанишева, В. Швець і ін. Так, зокрема, Вчена, Л. Русаль провела дослідження з метою визначення особливостей забезпечення права на працю внутрішньо переміщених осіб під час війни в Україні та довела необхідність розроблення спеціальних програм, спрямованих на сприяння їх працевлаштуванню [1, с. 85].

С. Севост'янов обґрунтував необхідність здійснення комплексного аналізу проблематики виконання трудових обов'язків за трудовим договором про дистанційну роботу, адже під час війни відсоток осіб, що працюють віддалено зріс у рази. Це й зумовило потребу пошуку шляхів мінімізації цих проблем шляхом узгодження сторонами умов виконання дистанційної праці [2, с. 170]. Хоча вченими й було глибоко досліджено і обґрунтовано необхідність спеціальних механізмів захисту трудових прав працівників [3, с. 176] та проаналізовано міжнародно-правові стандарти щодо регулювання трудових відносин у надзвичайних ситуаціях [4, с. 139], однак потребують повноцінного дослідження механізми вирішення трудових спорів в умовах обмеженого функціонування судової системи та органів публічної влади, зокрема в аспекті альтернативних позасудових та неформальних методах вирішення трудових спорів.

Принагідно відзначити, що, незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених окремим аспектам захисту конституційного права особи на працю під час війни, комплексне дослідження особливостей правового механізму захисту та гарантування права на працю під час воєнного часу залишається недостатньо висвітленим. До питань, що потребують додаткового розгляду, належать співвідношення національного законодавства з міжнародними стандартами щодо трудових прав під час збройних конфліктів, механізми балансування потреб та вимог воєнної економіки із захистом соціальних та трудових прав громадян, а також правові основи створення ефективної системи сприяння зайнятості в післявоєнний період.

Виклад матеріалу. Відповідно до ст. 43 Конституції України, кожному гарантовано право на працю [5]. Разом з тим, згідно із Законом України «Про правовий режим воєнного стану», прийнятим 12.05.2015 р. № 389–VIII, створено спеціальні умови, в яких можуть реалізуватися трудові права, що допускають певні обмеження конституційних прав і свобод громадян, передбачених статтею 64 [8]. Правовий режим воєнного стану передбачає спеціальні заходи, спрямовані на забезпечення обороноздатності держави, що впливає на функціонування системи трудових відносин. Згідно з частиною другою статті 64 Конституції України, не може бути обмежень прав і свобод, визначених статтями 24, 25, 27,

28, 29, 40, 54-63 Конституції України, з метою створення певних прав в умовах, що створюють певні права в рамках Конституції України.

Слід звернути увагу на п. 2 Прикінцевих положень КЗпП України передбачає, що на період дії воєнного стану, введеного на всій території країни або в окремих місцевостях, застосовуються особливості регулювання трудових відносин на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, видів діяльності та промислової належності, а також до фізичних осіб [9]. Це повністю відповідає міжнародно-правовим стандартам, зокрема тим, що регулюють проблематику примусової та обов'язкової праці.

Додатково, Законом України від 15.03.2022 р. № 2136-ІХ, що вносить зміни до КЗпП України, запроваджено тимчасові особливості регулювання трудових відносин у період воєнного стану. Ці зміни, зокрема, передбачають спрощений порядок звільнення та зміни умов праці, що може відбуватися без попередньої згоди працівника. Ці особливі правила застосовуються під час війни (як на всій території, так і в окремих регіонах) до всіх підприємств, установ, організацій (незалежно від форми власності, виду діяльності та галузі), а також до фізичних осіб-працівників.

Введення воєнного стану суттєво впливає на умови реалізації трудових прав. Це створює особливий порядок регулювання трудових відносин, який включає як додаткові обмеження, так і певні права та гарантії для працівників. Згідно із Законом України «Про правовий режим воєнного стану», під час дії воєнного стану для повнолітніх громадян України може бути запроваджено трудовий обов'язок для громадян, які досягли 18-річного віку. Це стосується виконання робіт, важливих для підтримки обороноздатності країни, забезпечення безпеки життя, здоров'я та майна населення, а також для подолання наслідків надзвичайних ситуацій, спричинених війною. Залучення до таких робіт відбувається за встановленими законодавством правилами та умовами, з обов'язковим забезпеченням належних умов праці та відповідною оплатою.

Порядок зміни умов трудового договору в період воєнного стану визначається спеціальними нормами, які надають роботодавцям більше повноважень для одностороннього коригування основних умов праці. Зокрема, стаття 32 КЗпП України, яка діє під час воєнного стану, зобов'язує роботодавця попереджати працівників про зміни у режимі роботи, системах оплати праці, розмірах заробітної плати, пільгах та гарантіях, не пізніше як до запровадження цих умов. Це значно відрізняється від норми, яка діяла у мирний час, що передбачала попередження за два місяці та обґрунтування змін виробничими чи організаційними потребами.

Відповідно, законність таких змін має оцінюватися з огляду на принцип пропорційності, розроблений у практиці Європейського суду з прав людини.

Цей принцип вимагає, щоб будь-які обмеження прав були необхідними в демократичному суспільстві та відповідали законній меті. Захист трудових прав громадян, зокрема з урахуванням статті 8 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка гарантує право на повагу до приватного та сімейного життя, має забезпечувати запобігання безпідставному втручанню з боку держави.

Правове регулювання процедури припинення трудових відносин також зазнає значних змін під час війни. Були запроваджені нові механізми, що спрощують процес звільнення. Зокрема, якщо працівник не може виконувати свої обов'язки через бойові дії, окупацію території або евакуацію підприємства, допускається звільнення за спрощеною процедурою, зокрема, працівник має право на звільнення з власної ініціативи у строк, який він самостійно визначає у своїй заяві, у передбачених законом випадках. Означене з моменту подання заяви працівників на звільнення з власної ініціативи й до фактичного звільнення значно скорочує звичайний термін попередження.

Також окремо необхідно зупинитися на питанні формування нового масиву судової практики, що охоплюють проблематику, яка виникла після початку збройної агресії. Зокрема, суди розглядають спори, пов'язані з призупиненням дії трудових договорів, особливостями звільнення працівників у період воєнних дій тощо. Ця практика відображає адаптацію національної системи правосуддя до нових соціально-правових реалій та сприяє виробленню підходів до балансування між захистом прав працівників і потребами держави у період надзвичайних обставин.

Цікавою є правова позиція Верховного Суду в постанові від 02.04.2025 р. у справі № 758/4824/23, в якій розглядалося питання правомірності призупинення дії трудового договору на час воєнного стану з працівником, який в цей час перебував на тимчасово окупованій території України. В даній справі судом було визнано правомірним таке призупинення [7]. Основними мотивами суду було те, що хоч і право роботодавця тимчасово призупинити дію трудового договору з працівником у разі неможливості забезпечити його роботою у зв'язку із збройною агресією не є абсолютним, але для того, щоб були правові підстави для застосування цього права на призупинення повинно бути одночасно наявність таких обставин, а саме неможливість роботодавцю надати працівнику роботу, а з боку працівника неможливість виконання дорученої роботи. І саме в цій справі була наявність одночасно цих двох обставин, а саме з боку роботодавця – це факт захоплення приміщення ліцею збройними силами країни-агресора, а з боку працівника – це її перебування на тимчасово окупованій території України без засобів зв'язку з роботодавцем. А тому забезпечення роботодавцем належних умов праці, трудових гарантій

та безпеки працівника при здійсненні нею трудової функції під час перебування на тимчасово окупованій території, було неможливим.

Також окремо необхідно зупинитися на правовій позиції Верховного Суду в постанові від 29.05.2025 р. у справі № 947/14653/23, в якій судом навпаки було визнано незаконним наказ про призупинення дії трудового договору на час воєнного стану [8]. Позиція Верховного Суду залишається незмінною щодо обов'язкової наявності умов одночасної неможливості надання роботи роботодавцем і виконання її працівником. Але в даній справі як раз роботодавцем не доведено факту того, що він не міг забезпечити працівника роботою. Навпаки, підприємство з початком повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України продовжувало свою господарську діяльність і на час воєнного стану цю діяльність не припиняло, та, крім того, інші працівники структурного підрозділу в якому працював позивач, продовжували виконувати свої функції, а тому дії роботодавця щодо призупинення трудового договору є неправомірними. Також цікавим в цій постанові є те, що перед судом постало питання неврегульованості чинним законодавством питання виплати середнього заробітку за час незаконного призупинення дії трудового договору, оскільки така форма не є ані простоем, а ні звільненням працівника. Тому суд, застосовуючи аналогію закону, зазначив, що найбільш подібним до цієї ситуації є саме застосування частин першої, другої статті 235 КЗпП України, тобто виплати середнього заробітку за час вимушеного прогулу при незаконному звільненні. Отже, у випадку незаконності призупинення дії трудового договору у роботодавця виникає обов'язок виплатити працівнику середній заробіток за період такого призупинення.

Наведені судові рішення Верховного Суду підтверджують тенденцію формування нової судової практики у сфері трудових прав під час війни. Верховний Суд фактично закріпив стандарт, що призупинення дії трудового договору має бути винятковим заходом, а не інструментом для уникнення виплат чи скорочення персоналу. А отже, право на працю та судовий захист не може бути нівельоване формальним посиланням на воєнний стан, а роботодавці повинні доводити реальну неможливість виконання трудових функцій.

Також в умовах ускладненого доступу до правосуддя, заслуговують підвищеної уваги інші способи вирішення трудових спорів, що дозволяють працівникам та роботодавцям врегульовувати розбіжності без звернення до суду. Попереднє вирішення трудових спорів за допомогою комісій, передбачених статтею 221 КЗпП України, залишається можливим під час війни, проте досвід показує зменшення їхньої ефективності через переміщення компаній та роз'єднання колективів. Також, варто звернути увагу, на ще один альтернативний спосіб, яким є медіація, що може бути дієвим засобом для врегулювання трудових

конфліктів під час війни, особливо зважаючи на її гнучкий формат, зокрема можливість дистанційного проведення.

Висновок. Дослідження специфіки захисту конституційного права особи на працю під час війни дає підстави констатувати, що за цих умов створюється особливий правовий порядок, в якому адміністрація суттєво змінює механізми захисту трудових прав. Водночас обмеження конституційних прав працівників у період надзвичайної ситуації мають бути співмірними, тимчасовими та обґрунтованими, з урахуванням головних гарантій людської гідності. У зв'язку з цим, законодавчий досвід вказує на гостру потребу в розробці особливих регуляторних інструментів, які б узгоджували інтереси державної оборони з фундаментальними трудовими правами громадян.

Список використаних джерел:

1. Русаль Л.М. Особливості забезпечення права на працю внутрішньо переміщених осіб (ВПО) під час війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство : електронне наукове видання*. 2024. № 1. С. 83–86.
2. Севост'янов С.С. Проблемні аспекти виконання обов'язків за трудовим договором про дистанційну роботу. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. № 2 (50). 2025. С. 169–178.
3. Чанишева Г.І. Трудове право України : навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти 2-го курсу факульт. цивільної та госп. юстиції, спец. 081 – Право; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. 282 с. URL: <http://dspace.opua.edu.ua/handle/11300/22510>.
4. Гусев Ю.М., Стасюк О.Л., Скрипюк Ю.М. Міжнародно-правове регулювання нетипових форм зайнятості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Т. 2. № 87. С. 137–144.
5. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 29.05.2025 у справі № 947/14653/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127744569>.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 02.04.2025 у справі № 758/4824/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126328713>.
8. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
9. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322–VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50. Ст. 375.

Тетяна КУРМАН

докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Конституційно-правові засади права на продовольство: досвід України і світу

Глобальна продовольча криза, на жаль, вже не є абстрактним прогнозом для майбутніх поколінь людства, на сьогодні це об'єктивна реальність, з якою стикнулося населення нашої планети. За даними ФАО у 2023 р. від голоду потерпали до 757 млн осіб, що становить 9,4% населення світу, – це майже кожна десята людина у світі, з них кожен п'ятий – мешканець Африки [1]. За інформацією Всесвітньої метеорологічної організації (World Meteorological Organization) поточна глобальна продовольча криза визнана найбільшою в сучасній історії людства [2]. Серед чинників, що загострюють дану проблему: глобальні кліматичні зміни, що мають негативний вплив агросферу, воєнні конфлікти, економічні кризи тощо.

Для України як одного з гарантів глобальної продовольчої безпеки, що на сьогодні перебуває у надскладних умовах воєнного стану, вкрай актуалізувалися питання гарантування права населення на продовольство. Адже весь світ спостерігає за тим, як ворог нищить аграрний потенціал нашої країни, як палають в пожежах сотні га врожаю зернових культур, як нещадно знищуються зерносховища, інші об'єкти аграрного виробництва та інфраструктури. Зафіксовано знищення понад 30% поголів'я сільськогосподарських тварин, понад 25% багаторічних насаджень, колосальної шкоди завдано ґрунтам сільськогосподарських угідь внаслідок обстрілів, замінування та ін. Лише шкода, завдана земельним ресурсам внаслідок засмічення сягає 1,27 трлн грн, через забруднення ґрунтів – понад 22 млрд грн [3]. Все це створює реальну загрозу продовольчої кризи як на внутрішньому і регіональному, так і на глобальному рівнях, а також дає підстави говорити про вчинення країною-агресором агроєкоциду як злочину проти людства, який вкрай негативно впливає на стан глобальної екологічної та продовольчої безпеки, суттєво поглиблюючи їх шляхом знищення об'єктів і ресурсів агросфери.

На взаємозв'язок між гарантуванням права на продовольство (їжу) й забезпеченням економічної і національної безпеки у доповіді, присвяченій

обґрунтуванню необхідності ухвалення Білля про економічні права («Economic Bill of Rights»), у 1944 р. звернув увагу президент США Франклін Рузвельт. Він наголосив, що людина, яка має потреби в харчуванні, не може бути вільною, а не маючи можливості отримати продукти харчування і роботу, вона є матеріалом, з якого зроблено диктатуру [4, с. 125].

Загалом усвідомлення необхідності вирішення продовольчої проблеми й боротьби з голодом на рівні міжнародної спільноти для сучасного світу постало ще під час Другої Світової війни, а остаточно сформувалося у 70-х рр. XX століття, коли світ стикнувся зі Всесвітньою зерновою кризою й людство почало розуміти необхідність створення глобального механізму забезпечення продовольчої безпеки. Для вирішення цього завдання було зроблено певні кроки: створено ряд спеціальних інституцій (ФАО, ВПП); укладено низку міжнародно-правових договорів, де проголошувалося право людини на достатній життєвий рівень, включаючи їжу (Загальна Декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. Конвенції про права дитини 1989 р.); прийнято національні закони про продовольчу безпеку; запроваджено Спільну аграрну політику Європейського Союзу; згодом вже у XXI столітті подолання голоду проголошено однією з Глобальних цілей сталого розвитку (Ціль №2) тощо.

На сьогодні право на продовольство є визнаним у міжнародному праві правом людини. Протягом XX-XXI століть вказана категорія пройшла складний шлях становлення, беручи початок від свободи від голоду, згодом трансформуючись у право людини на достатній життєвий рівень, включаючи їжу для себе і своєї сім'ї, й поступово набула свого сучасного звучання і сенсу – право на продовольство (*right to food*).

Аналогічно забезпеченню всіх інших прав людини гарантування права на продовольство заохочується й стимулюється відповідно до ст. 55 Статуту ООН, де проголошено загальну повагу й дотримання всіх без винятку прав людини та основних свобод задля створення умов стабільності й добробуту. Водночас закріплення права на продовольство (їжу) відбувається й у відповідних міжнародних актах на регіональному рівні, наприклад, у Латиноамериканській декларації прав людини (т. зв. Панамська декларація) від 3 грудня 2009 р., у статтях 7 та 11 якої проголошується: «Всі люди Латинської Америки мають право на їжу».

На даний час вказане право знайшло закріплення у конституціях понад 50 держав світу. Проте, за оцінками експертів ФАО, далеко не скрізь воно отримало належний рівень гарантування й не повною мірою імplementоване до національного законодавства, що, безумовно, суперечить вимогам Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

Загалом світовій практиці відомі три основні способи впровадження положень щодо гарантування права на продовольство (їжу) на національному рівні.

Перший спосіб – через його закріплення на конституційному рівні. При цьому можна виокремити декілька *форм конституційного визнання* вказаного права: а) *явне і пряме визнання права на продовольство* як окремого права людини або як частини іншого, більш широкого права людини (право на достатній життєвий рівень, включаючи їжу – ст. 48 Конституція України). Водночас вказане право може визнаватися як *загальне* (так, відповідно до Конституції Болівії «кожна людина має право на воду та їжу, а держава зобов'язана гарантувати продовольчу безпеку за допомогою здорової, адекватної та достатньої кількості їжі для всього населення» [5]); *або лише для окремих категорій населення*, наприклад, дітей (Конституція Бразилії, Мексики та ін.), ув'язнених та затриманих (Конституція Південно-Африканської Республіки) тощо; б) *визнання права на їжу є неявним й охоплюється більш широким правом людини* - Конституція Ефіопії («підвищення спроможності громадян до розвитку та задоволення їхніх основних потреб»; Конституція Бразилії (право на працю); в) *визнання права на їжу як мети або керівного принципу* в рамках конституційного ладу (Конституція Шрі-Ланки, Ірану); г) *непряме визнання через тлумачення інших прав людини судовою владою*. Так, у 2003 р. Верховний Суд Індії у своїй постанові зазначив: «Стаття 21 Конституції Індії захищає право кожного громадянина на життя з гідністю людини. Чи не буде саме існування сімей, які живуть за межею бідності, під загрозою через відсутність відповідних програм та заходів їх реалізації, спрямованих на надання необхідної допомоги таким сім'ям?» Таким чином, Верховним Судом Індії право на їжу було офіційно визнано складовою права людини на життя й зобов'язано центральний уряд і уряди штатів вжити низку заходів, спрямованих на поліпшення ситуації [6]).

Другий спосіб полягає у прийнятті рамкового закону про право на продовольство або продовольчу безпеку. Так, Регіональний рамковий закон про право на продовольство, продовольчу безпеку та продовольчий суверенітет прийнято у 2012 р. парламентом Латинської Америки.

Третій спосіб – через створення галузевого продовольчого законодавства. Яскравим прикладом є США, де забезпечення продовольчої безпеки визнано стратегічним завданням державної політики й сформовано потужне галузеве продовольче законодавство, що включає Закони «Про продовольчу безпеку США» (1985), «Про покращення продовольчої безпеки» (1986); «Про сільсько-господарську політику» (1990), «Глобальний закон про продовольчу безпеку» (*Global Food Security Act*) (2014) та ін.

У найбільш розвинених європейських державах норми міжнародного права щодо гарантування права на продовольство визнаються і мають пря-

му дію без необхідності їх спеціальної імплементації, а важливим елементом правового механізму його забезпечення виступає ефективна система захисту на всіх рівнях: національному, регіональному та міжнародному.

Конституційними засадами права на продовольство в Україні є положення: ст. 1 Основного Закону, де закріплено, що Україна є соціальною і правовою державою; ст. 3, яка проголошує людину, її життя і здоров'я найвищою соціальною цінністю, ст. 48, що гарантує кожному право на достатній життєвий рівень, включаючи їжу; ст. 50, що гарантує кожному право вільного доступу до інформації про якість харчових продуктів, а також право на її поширення. Ціль «Подолання голоду» знайшла своє закріплення в Указі Президента України від 30 вересня 2019 р. «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.» й набула подальшої деталізації у схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 р. Дана Стратегія визначає за необхідне створення стійкої до будь-яких загроз агропродовольчої системи, що надасть змогу забезпечити всі верстви населення безпечними і якісними харчовими продуктами з урахуванням нормативів фізіологічної потреби організму людини в них за рахунок як власного виробництва, так і необхідного імпорту, що свою чергу, сприятиме формуванню фізично та інтелектуально розвиненої людини.

Таким чином, забезпечення реалізації права людини на продовольство є одним із ключових пріоритетів національної політики кожної держави. Обов'язок держави вживати всіх необхідних організаційно-правових, економічних, інформаційних, наукових та інших заходів для подолання голоду й гарантування права кожного на достатнє, безпечне і якісне продовольство (їжу) становить фундаментальну передумову існування людини, сталого соціально-економічного розвитку суспільства, збереження продовольчої незалежності, продовольчого суверенітету і навіть самої державності. Саме визнання й належне законодавче закріплення права на продовольство визначає рівень розвитку держави та її здатність забезпечувати гідні умови життя для своїх громадян.

Список використаних джерел:

1. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. In Brief to the State of Food Security and Nutrition in the World 2024: Financing to end hunger, food insecurity and malnutrition in all its forms (2024). URL: <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/5366f75c-159d-4701-ad19-b3e1e91519e7/content> (дата звернення: 09.12.2025).
2. State of the Global Climate 2023. World Meteorological Organization, 2024. URL: https://library.wmo.int/viewer/68835/download?file=1347_Global-statement-2023_en.pdf&type=pdf&navigator=1 (дата звернення: 09.12.2025).

3. ЕкоЗагроза. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/damage/shove> (дата звернення: 09.12.2025).
4. Каліущенко І. М. Інституційний механізм забезпечення міжнародної продовольчої безпеки. *Наук. вісник Ужгородського нац. ун-ту*. 2016. Вип. 37. Т. 3. С. 124–127.
5. Bolivia (Plurinational State of)'s Constitution of 2009. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf (дата звернення: 09.12.2025).
6. Knuth L., Vidar M. Constitutional and legal protection of the right to food around the world. Rome: FAO of the United Nations. 2011. P. 16. URL: <http://www.oda-alc.org/documentos/1340937409.pdf> (дата звернення: 09.12.2025).

Катерина ЛАЗОР

кандидатка політичних наук, доцентка,
докторантка Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

**Права захисниць
у контексті нового світового порядку
(на прикладі України)**

У новій архітектурі міжнародних відносин рівень реалізації прав людини перетворюється на вимірюваний критерій легітимності та стійкості держави. Новий світовий порядок, який формується під впливом війни, часто потребує перегляду підходів до колективної безпеки, а саме поняття «новий світовий порядок» у сучасному дискурсі найчастіше позначає переформатування правил міжнародної взаємодії: зростання ролі безпекових альянсів, збільшення частки воєнних і гібридних загроз, технологізацію конфліктів, кризу універсальних механізмів примусу до миру, а також змагання моделей політичної організації держави.

Для України захист прав захисниць виходить за межі «внутрішньої соціальної політики» і постає як частина: легітимності держави (повага до прав тих, хто здійснює оборону); оборонної спроможності (кадрова стійкість, дисципліна, мотивація, зниження конфліктності); міжнародної репутації (відповідність стандартам недискримінації, протидії насильству, належного врядування в секторі безпеки й оборони). Отже, у логіці нового світового порядку права захисниць – це поєднання правозахисного та безпекового вимірів, тобто «правова рівність» і «національна стійкість» взаємно підсилюють одна одну.

Міжнародний рівень нормативних орієнтирів захисту прав захисниць поєднує загальні стандарти прав людини та спеціалізовані інструменти, що стосуються прав жінок і гендерної рівності, а також порядок денний Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» [1], що ставить у центр не лише захист, а й повноцінну участь жінок у безпекових процесах. У контексті нового світового порядку такі стандарти виконують функцію «спільної мови» коаліцій і партнерств, оскільки слугують підставою для взаємної довіри, умовністю політичної й фінансової підтримки та критерієм оцінки належного врядування в секторі безпеки.

Національний рівень, своєю чергою, формує правову рамку реалізації цих стандартів через конституційний принцип рівності, законодавство про вій-

ський обов'язок і проходження служби, норми про соціальний і правовий захист військовослужбовців, регулювання статусу ветеранів війни, інструменти недискримінації, а також механізми відновлення порушених прав, включно з судовим захистом, інститутом омбудсмена та системою безоплатної правничої допомоги. У результаті утворюється багаторівнева модель гарантій, у якій міжнародні стандарти задають орієнтири, а національні норми й інститути – практичні інструменти впровадження.

Особливої уваги потребує питання меж допустимого обмеження прав у воєнний час. Воєнний стан допускає тимчасові спеціальні режими, однак такі обмеження не можуть бути довільними: вони мають ґрунтуватися на законі, бути необхідними для досягнення легітимної безпекової мети, відповідати принципу пропорційності та не мати дискримінаційного характеру. Для захисниць найбільшу небезпеку становлять ситуації, коли формально нейтральні правила та управлінські практики фактично створюють нерівність можливостей або бар'єри доступу до гарантій. Йдеться про кадрові рішення без прозорих критеріїв, нерівний доступ до навчання й кар'єрного просування, різний стандарт реагування на скарги, а також про стигматизацію заявниць у випадках домагань чи гендерно зумовленого насильства в умовах жорсткої службової ієрархії. У таких випадках загроза полягає не лише у порушенні прав конкретної особи, а й у підриві дисципліни та довіри до командування, що в новому світовому порядку розглядається як фактор внутрішньої стійкості держави.

Практичний аналіз дозволяє виокремити низку сфер, у яких ризики порушень прав захисниць проявляються найчастіше та мають системний характер. По-перше, це проходження служби й кар'єрний розвиток, де нерівність може проявлятися через обмеження доступу до певних посад або завдань, непрозорі кадрові рішення, різні стандарти оцінювання та відсутність ефективних механізмів оскарження. По-друге, це питання грошового, матеріального й речового забезпечення, де проблеми пов'язані з неоднаковим застосуванням надбавок і компенсацій, затримками виплат, відсутністю належного оснащення та складністю підтвердження окремих підстав для виплат. По-третє, це доступ до медичної допомоги та реабілітації, включно з документуванням станів і травм, маршрутизацією до профільних закладів, психологічною підтримкою та реальним доступом до реабілітаційних програм. По-четверте, це забезпечення безпечного службового середовища, де ключовими є запобігання домаганням, дискримінаційній поведінці, гендерно зумовленому насильству, а також існування процедур, що гарантують конфіденційність, захист від переслідування та неупереджене розслідування. По-п'яте, це реалізація прав ветеранок, зокрема отримання статусу, пільг і соціальних послуг, доступ до медичного супроводу, працевлаштування та реінтеграції. Усі ці сфери в умовах нового світового порядку набувають значення «лакмусового папірця» інституційної

спроможності, оскільки демонструють, наскільки держава здатна конвертувати правові норми в реальні сервіси та справедливі процедури.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що нормативно-правова основа України в цілому формує достатній рівень правових гарантій для захисниць, проте в контексті нового світового порядку ключовими викликами стають не «відсутність норм», а їхня реалізація: фактична доступність сервісів, стандарти внутрішніх процедур реагування, якість документування й доказування, а також узгодженість дій між різними органами та установами. Відповідно, практична цінність подальших досліджень і прикладних рішень полягає у вдосконаленні процедур, що забезпечують безпечне звернення та неупереджену спільнодію у розвитку координації між механізмами захисту (службовими, судовими, омбудсманськими та правничою допомогою), а також у створенні зрозумілих «маршрутів» реалізації прав для типових ситуацій служби й ветеранського статусу. У новому світовому порядку саме така «практична правозастосовність» стає показником зрілості інститутів і стійкості держави: повага до прав захисниць – це одночасно гарантія людської гідності та інвестиція в безпеку й довіру, без яких неможлива перемога та післявоєнне відновлення.

Список використаних джерел:

1. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 (2000) «Жінки, мир, безпека». URL: <https://misto.media/articles/partnerska-stattia/3376-shcho-rezoliutsiia-1325-zminyaldlia-ukrayiny-vid-karyery-do-bezpeky>.

Ксенія ЛОБОДА

кандидатка юридичних наук,
виконавча директорка
ВГО «Українська асоціація міжнародного права»,
головна консультантка секретаріату Комітету
Верховної Ради України з питань соціальної політики
та захисту прав ветеранів

**Вплив міжнародних та європейських актів
на захист соціальних прав громадян
під час дії воєнного стану в Україні**

Міжнародні стандарти в галузі прав людини – це загальновизнані міжнародно-правові норми, які закріплюють на загальнолюдському рівні статус особистості і встановлюють перелік основоположних прав і свобод, обов'язок держав дотримуватися цих прав і свобод, а також межі можливого або припустимого їх обмеження. З точки зору міжнародного права, міжнародний захист прав людини складають міжнародно-правові принципи і норми, що визначають загальні стандарти і рамки поведінки держав в їх діяльності з визнання, захисту і контролю за дотриманням соціально обумовлених прав і свобод фізичних осіб і їх об'єднань на певній території, а також для регулювання міждержавного співробітництва в цій галузі. Норми національного законодавства передбачають право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, Конституція і законодавство України передбачають можливість здійснення громадянами певних дій, а також утворення системи органів держави, призначенням якої є допомога громадянам у реалізації й захисті їх прав. Статтею 55 Конституції України встановлено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Конституція України передбачає, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і напрями діяльності держави» [1].

Дослідження питання прав людини під час дії воєнного стану знайшло своє відображення в працях багатьох вітчизняних вчених: О. Буткевич, А. Федорової, М. Гнатівського, О. Задорожного, І. Толкачової, С. Матвєєва, І. Блажик, І. Швець,

І. Соколова, Ю. Ковальчука, О. Білоус, А. Майценко, І. Катеринчук, Л. Могілевської, В. Гуцولا, Є. Романенка, К. Войцехівської, Г. Грабовської, В. Дорош та інших.

При цьому, необхідно зауважити, що у контексті європейської інтеграції України, розвитку вітчизняної моделі соціальної держави, а також викликів, спричинених збройною агресією Російської Федерації, актуалізується здійснення досліджень стосовно вдосконалення правового регулювання у сфері соціального захисту [2, с. 399–412].

Права людини, які лежать в основі соціальної функції держави, класифікуються як універсальні, невідчужувані й нероздільні [3, с. 318–319]. Соціальні права, включаючи право на працю, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, освіту та житло, забезпечують мінімальний рівень життя, необхідний для збереження гідності кожної людини. Згідно з міжнародними стандартами, такими як Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, держави зобов'язані створювати умови для їхньої реалізації.

Особливе значення в теоретичному аспекті соціальної функції держави має її адаптація до умов надзвичайних ситуацій, таких як воєнний стан. У таких умовах держава повинна одночасно забезпечувати національну безпеку та соціальний захист населення, що вимагає балансування між захистом прав людини та необхідними обмеженнями. Воєнний стан може обмежувати певні права, однак ці обмеження повинні бути пропорційними, законними та тимчасовими, відповідно до статті 64 Конституції України та міжнародних норм, таких як стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [4].

Міжнародні напрацювання та сформульовані в них принципи спонукають країни до приділення більшої уваги регулюванню відносин у сфері соціального захисту. Так, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 р.» від 25 вересня 2015 року визначаються напрями реалізації плану дій та визнається відповідальність кожної країни за економічний та соціальний розвиток, що передбачає прийняття відповідних нормативних актів [5]. Також важливим у цьому контексті є проголошений у 2017 р. Європейським парламентом, Радою та Європейською комісією «Європейський стовп соціальних прав», у якому закріплено 20 ключових принципів і прав для підтримки справедливості та добробуту, зокрема у сфері соціального захисту включаючи кодифікацію соціального законодавства і прийняття Соціального кодексу України, який наразі розробляється Міністерством соціальної політики, сім'ї та єдності України, відповідно до стандартів Європейського Союзу, а також практиці провідних європейських країн.

Водночас важливим є приділення значної уваги регулюванню питань в соціальній сфері, до яких в ЄС відносяться: соціальний захист, гарантуван-

ня мінімального рівня доходів, доступ до охорони здоров'я, освіти, житла та соціальних послуг, забезпечення гідних умов праці, справедливої оплати, безпеки та гігієни праці, право на організацію та ведення колективних переговорів, забезпечення доступу до якісної медичної допомоги, профілактика захворювань, охорона материнства та дитинства, рівного доступу до якісної освіти на всіх рівнях, сприяння навчанню протягом життя [6].

Після вступу до Ради Європи 09 листопада 1995 року Україна ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини у 1997 році та Європейську соціальну хартію переглянуту 21 грудня 2006 року, прийнявши 76 із 98 пунктів. Не було прийнято систему колективних скарг, запроваджену Додатковим протоколом до Європейської соціальної хартії про систему колективного оскарження.

Необхідно зауважити, що під час війни чи збройного конфлікту соціальна політика держави зосереджується на захисті найбільш вразливих верств населення: внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, сімей загиблих військовослужбовців, дітей і літніх людей. Держава повинна не лише забезпечувати соціальні виплати, а й створювати програми інтеграції та реінтеграції для тих, хто постраждав від наслідків війни. У цьому контексті важливою є роль громадських організацій та міжнародних партнерів, які надають підтримку у виконанні соціальних зобов'язань держави [7, с. 41–47].

При цьому, як зазначає А. Федорова, незважаючи на актуальність захисту прав осіб, які постраждали внаслідок війн та збройних конфліктів, протягом усієї історії функціонування ООН і Ради Європи, жодного уніфікованого документа, який врегулював би це питання, прийнято не було. Водночас науковиця звернула увагу на низку важливих документів – джерел «м'якого права», зокрема Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб і Рекомендацію ПАРЕ «Забуті люди Європи: захист прав людини осіб, переміщених на тривалий час» [8].

Треба наголосити, що воєнний стан є екстремальним правовим режимом, який передбачає тимчасове обмеження окремих прав і свобод громадян, спрямоване на забезпечення національної безпеки та захист держави від зовнішньої агресії. У таких умовах держава зобов'язана не лише протидіяти загрозам, але й забезпечувати базові соціальні права громадян, які залишаються основою стабільності та довіри суспільства до державних інституцій. Одним із ключових викликів є пошук балансу між забезпеченням прав людини та необхідністю обмежень, продиктованих умовами війни.

Особливого значення набувають соціальні права людини, такі як право на соціальне забезпечення, охорону здоров'я, житло та освіту. В умовах збройного конфлікту ці права часто порушуються через руйнування інфраструктури, вимушене переселення людей, обмежений доступ до медичних послуг та соці-

альної допомоги. У відповідь держава повинна розробляти та впроваджувати механізми захисту цих прав, які дозволяють забезпечити їхню реалізацію навіть за складних обставин [7, с. 41–47].

Війна створює багаторівневі виклики, включаючи руйнування інфраструктури, масові переміщення населення, економічні обмеження та зростання соціальних ризиків. Однак, попри всі труднощі, держава повинна забезпечувати виконання своїх соціальних зобов'язань, спрямованих на захист найбільш вразливих груп населення та підтримку суспільної стабільності. Особливим питанням є необхідність забезпечення базових соціальних послуг навіть у регіонах, де державні органи працюють із суттєвими обмеженнями через бойові дії чи окупацію [4, с. 92–94]. Це включає медичну допомогу, освіту, соціальні виплати та житло для постраждалих громадян. Важливу роль відіграють механізми адресної підтримки, які дозволяють швидко реагувати на потреби переселенців, ветеранів, осіб з інвалідністю, дітей, що залишилися без батьківського піклування, та інших категорій. Для цього в Україні використовуються сучасні цифрові платформи, такі як «Дія», яка забезпечує реєстрацію переселенців і надання соціальних послуг в дистанційному режимі.

Основним правовим підґрунтям захисту соціальних прав в Україні є Конституція України, яка гарантує кожному право на соціальний захист, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я та освіту. На цих засадах побудована система нормативно-правових актів, які регулюють соціальну сферу, включаючи спеціальні закони, спрямовані на захист внутрішньо переміщених осіб (ВПО), ветеранів війни, дітей, осіб з інвалідністю та інших вразливих груп. Зокрема, Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» визначає механізми реєстрації ВПО та надання їм соціальних виплат, житла і допомоги.

Також, одним із ключових механізмів захисту соціальних прав у воєнний час є адресна підтримка. Україна запровадила низку програм, які забезпечують надання допомоги найбільш вразливим категоріям населення. Наприклад, внутрішньо переміщені особи можуть отримувати грошову допомогу на проживання, яку можна оформити через платформу «Дія». Ця система забезпечує швидке опрацювання заявок та мінімізацію бюрократичних процедур. Окрім того, впроваджено програми надання тимчасового житла для переселенців, компенсації витрат на оренду житла та підтримки сімей загиблих військовослужбовців.

Медична допомога є ще одним важливим аспектом захисту соціальних прав. У період війни держава повинна забезпечити доступ до медичних послуг навіть у зонах активних бойових дій. Для цього запроваджено мобільні медичні бригади, які надають первинну допомогу в місцях, де стаціонарні

заклади охорони здоров'я не функціонують. Також активно використовуються електронні медичні сервіси, зокрема «eЗдоров'я», що дозволяють громадянам отримувати рецепти, консультації лікарів і доступ до інформації про свої медичні дані в онлайн режимі [9, с. 26–32].

У сфері освіти держава впроваджує механізми дистанційного навчання, що дозволяють дітям і студентам продовжувати навчання навіть за умов вимушеного переселення чи відсутності доступу до освітніх закладів. Наприклад, Міністерство освіти і науки України створило спеціальні платформи для дистанційного навчання, які забезпечують доступ до навчальних матеріалів і відеоуроків. Крім того, для дітей-переселенців організовуються спеціальні освітні програми, що допомагають адаптуватися до нових умов [10, с. 5–18].

Фінансова підтримка громадян також є важливим компонентом механізму захисту соціальних прав. Держава забезпечує виплату пенсій, субсидій та інших соціальних виплат, навіть у зонах, де фізичний доступ до банківських установ обмежений. Для цього використовуються механізми дистанційних банківських послуг, які дозволяють громадянам отримувати кошти через електронні платформи або мобільні додатки.

Значну роль у реалізації механізмів захисту соціальних прав відіграють міжнародні організації, які надають гуманітарну допомогу, фінансові ресурси та технічну підтримку. Організації, такі як ООН, Червоний Хрест, Міжнародна організація з міграції та Європейський Союз, активно співпрацюють з українським урядом для забезпечення гуманітарних потреб населення. Їхня допомога включає фінансування житлових програм, надання продовольства, ліків, засобів гігієни та інше.

Водночас механізми соціального захисту стикаються з численними викликами. Одним із них є нерівномірний доступ до соціальних послуг у різних регіонах, особливо на окупованих територіях. Держава зобов'язана знайти способи забезпечення прав громадян у цих регіонах, залучаючи міжнародних партнерів для доставки гуманітарної допомоги та надання підтримки дистанційно.

Іншою проблемою є недостатнє фінансування соціальних програм через обмеженість державного бюджету, що значною мірою спрямовується на оборонні потреби.

Таким чином, механізми захисту соціальних прав людини в Україні в умовах воєнного стану демонструють високу адаптивність і спрямованість на оперативне вирішення найгостріших проблем. Попри значні виклики, держава успішно інтегрує сучасні технології, залучає міжнародну підтримку та розробляє спеціальні програми для захисту населення. Подальший розвиток цих механізмів потребує вдосконалення нормативно-правової бази, розширення цифрових можливостей і забезпечення прозорості та ефективності викори-

стання ресурсів. Це дозволить не лише підтримати громадян у складний період, але й забезпечити основи для сталого відновлення після завершення війни.

Війна створює унікальні виклики для державної системи, які значно ускладнюють виконання соціальної функції та захист прав людини. Ці виклики мають багаторівневий характер і охоплюють правові, організаційні, економічні, технологічні та соціальні аспекти. В умовах війни держава стикається з необхідністю швидкої адаптації соціальної політики, забезпечення базових прав громадян і підтримання суспільної стабільності, що стає особливо важливим у контексті масових переміщень населення, руйнування інфраструктури та загального зниження якості життя [11, с. 47–52].

Таким чином, захист соціальних прав громадян в умовах дії воєнного стану потребує комплексного підходу, який враховує сучасні виклики, зокрема економічні, правові, інфраструктурні та технологічні аспекти.

Вплив міжнародних та європейських актів є незаперечним та значно покращує ефективність соціального захисту, зміцнення правової бази, інтеграцію цифрових рішень та розширення міжнародного співробітництва.

Список використаних джерел:

1. Конституція України (з офіц. тлумаченням Конституц. Суду України). Київ : Ліра, 2006. 96 с.
2. Шумляєва І. Д. Удосконалення публічно-правового регулювання відносин у сфері соціального захисту в контексті європейської інтеграції України. *Державне будівництво*. 2025. № 1 (37). С. 399–412.
3. Наливайко І.О. Державна політика у сфері соціального захисту та соціального забезпечення: напрями реформування. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 лютого 2023 р.). Дніпро : ДДУВС, 2023. С. 318–319. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11801/1/105.pdf>.
4. Миколіук С.М. Соціальна допомога та виплати в умовах воєнного стану. *Наукові проекти соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ*. 2022. С. 92–94. URL: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/article/download/126/122>.
5. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development: Resolution General Assembly United Nations. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/1529189.pdf?OpenElement>.
6. European Pillar of Social Rights. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2017/11/social-summit-european-pillar-social-rights-booklet_en.pdf.
7. Мадалиць В.В. Соціальна функція держави та права людини: механізми захисту в умовах воєнного стану. *Аналітичне-порівняльне правознавство* / редкол.: Ю.М. Бисага (голов. ред.), В.В. Заборовський, Д.М. Белов, С.Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ». Ужгород, 2025. № 1. С. 41–47. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/323244/313506>.

8. Вплив воєнного стану на реалізацію соціальних прав – у фокусі уваги міжнародної конференції, присвяченої адміністративній юстиції. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1449986>.
9. Сенюта І.Я. Особливості динаміки медичних правовідносин в умовах воєнного стану: окремі аспекти. *Медичне право*. 2022. № 1 (29). С. 26–32.
10. Літвинчук К.О. Тенденції розвитку дистанційної освіти в Україні як чинника стабільності та безперервності освітнього процесу під час війни. *Освітня аналітика України*. 2023. № 4 (25). С. 5–18.
11. Горбова Н.А., Палюх А.Я., Пархета В.І. Правовий захист та відновлення прав людини і основоположних свобод в умовах подолання наслідків війни. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 47–52.

Леся МАЛЮГА

докторка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України
ORCID ID: 0000-0002-0523-221X

Марина БУЛКАТ

докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри галузевого права
та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»,
суддя місцевого загального суду
ORCID ID: 0009-0007-4647-8199

До питання про пошук інструментів забезпечення прав жінок-військовослужбовиць

12 грудня 2025 року відбувся IV Маріупольський конституційний форум «Україна – Європа – Світ: конституційні діалоги у добу глобальних викликів» [1]. Співорганізаторами заходу виступили Конституційний Суд України, Офіс Ради Європи в Україні, Програма підтримки ОБСЄ для України. Цей науково-практичний захід об'єднав суддів Конституційного Суду України, представників державної влади, міжнародних організацій, провідних науковців. В межах роботи Форуму працювала спеціальна секція «Гендерна рівність як умова стійкої демократії: конституційні стандарти і воєнні реалії». Її роботу модерувала Н. М. Оніщенко. У роботі секції також взяв участь суддя Конституційного Суду В. М. Городовенко [2]. Учасники присвятили питому вагу роботи сесії питанням забезпечення прав жінок-військовослужбовиць: запропоновано нові інструменти забезпечення, визначено деякі проблемні аспекти.

Упродовж останніх десятиліть в утвердженні рівності гендерних прав Україною досягнуто значного прогресу. Еволюція вітчизняних гендерних концептів пройшла шлях від псевдофеміністичних, експлуатуючих жінок концептів періоду радянської окупації до новітніх стандартів демократичних, правових держав, від «урівняння людських прав на чоловічих умовах» до концепту інклюзивного забезпечення кожному його потреб, що враховує біологічні, фізичні, соціальні

та інші особливості. Розвиток цих положень в усіх наукових галузях та практичних сферах – актуальна тенденція поступу сучасного людиноцентричного суспільства і держави [3, с. 105].

Разом із тим, у зв'язку з війною, українське суспільство і держава опинились на вістрі подальших перетворень багатьох безпекових концептів для усієї спільноти демократичних, правових держав. Серед них і забезпечення прав жінок-військовослужбовців. Над вирішенням конкретних проблем працюють науковці та практики.

Науковці вказали, що сучасний підхід до вивчення гендеру у військовій сфері повинен враховувати значний прогрес у розумінні гендерних відносин і їхньої багатовимірної природи. І справді, сучасний світ зазнає кардинальних змін, і це вимагає глибшого та більш багатовимірного підходу до вивчення гендерних питань у військовій сфері [4].

Це окреслює перспективу формування нової візії інструментів гендерної інклюзії у сфері захисту прав жінок-військовослужбовців, які будуть взірцевими для інших європейських держав, як в емпіричній, так і в практичній площинах, з огляду на унікальність досвіду боротьби українського суспільства в новітній історії європейських демократичних, правових держав [4, с. 95].

Як зазначають науковці, Україна має історичну місію – не лише захистити себе, а й утвердити універсальні принципи свободи в мінливому глобальному ландшафті. Боротьба – не тільки зусилля України, а й ширша боротьба за те, щоб «темрява минулої епохи», подібна до найгірших днів минулого століття, ніколи не повернулася [5, с. 153].

Поряд із цим, попередніми напрацюваннями визначено, що суспільно значимим завданням для науковців є виважена модерація суспільного діалогу з усіх суспільно важливих питань. Серед них – питання гендерної рівності, гендерних прав та інструментів їх забезпечення в різних сферах. Це сприятиме не лише формулюванню наукової візії нових інструментів у сфері реалізації прав людини (через безпосередню взаємодію науковців з громадянським суспільством, аналіз практики тощо), а й схваленню суспільством відповідних законодавчих змін та ініціатив у подальшому [6, с. 58]. Більш того, значний перелік суспільно значимих питань потребує виваженої, фахової модерації, проведених публічних обговорень та формування їх суспільної підтримки. Серед них і питання участі жіноцтва у сфері державного захисту.

Системний аналіз чинного законодавства та практики, а також використаної для їх формування наукової складової, засвідчує, що їх спрямовано на реалізацію гендерної рівності, зі спрямуванням підтримки переважно у сфері охорони материнства і дитинства.

Однак війна опосередковує розвиток ширшої системи норм, принципів, правових та організаційних механізмів (процедур) та інструментів, що гарантують захист прав і свобод жінок-військовослужбовців. При цьому розширюючи їх участь у сфері державної оборони та вирішуючи питання демографічної ситуації. Така система сприятиме забезпеченню соціально-правової захищеності особи, створенню найсприятливіших умов для реалізації конституційно закріпленого статусу людини в умовах збройного конфлікту [7, с. 46], підвищенню обороноздатності держави та стійкості суспільства до зовнішніх загроз.

Потенціал теперішньої наукової основи щодо «гендерної рівності» у сфері державної оборони, законодавство і практика щодо захисту прав жінок-військовослужбовиць, які були методологічними для нас на попередніх етапах розвитку, – достатній за умов мирної дійсності, натеper його вичерпано.

Важливим аспектом наукової роботи в напрямі розробки окресленого підходу та аргументом на користь імплементації нових інструментів захисту прав жінок-військовослужбовиць є і те, що чинне законодавство при комплексному аналізі його змісту вже «надає жінкам особливий правовий статус як потенційним військовослужбовицям без будь-яких сумнівів». Тож чи не варто відійти від точкових соціальних гарантій (щодо охорони материнства та дитинства) і розширити дискусію щодо загальної візії, наукової основи, а згодом – «коло пошуку» інструментів у цій сфері.

В Україні та інших демократичних, правових державах у сфері забезпечення прав людини успішно використовуються такі інструменти інклюзії як «позитивної дискримінації» («оберненої дискримінації», «позитивних дій», «позитивного захисту», «квотування» тощо) [8]. Дотримання державою паритету шляхом додаткової підтримки інструментами позитивних дій в усіх сферах її діяльності дає кожній особистості (жінкам, національним та іншим меншинам, людям з особливими потребами та ін.) рівні умови для реалізації прав людини, для участі в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, для отримання рівних винагород за результатами цієї участі [9, с. 116]. В Україні ці інструменти використані у сфері забезпечення гендерної рівності публічного управління (адміністрування), працевлаштування осіб з інвалідністю (встановлено мінімальний відсоток (4%) або конкретну кількість (1 посада) працівників з інвалідністю, яких підприємство має працевлаштовувати, залежно від кількості своїх штатних працівників тощо).

Разом із тим, протягом використання таких інструментів у демократичних, правових державах лунала і змістовна критика [10; 11]. Однак для удосконалення наукової основи, законодавства і практики щодо нових інструментів, необхідних для забезпечення прав жінок-військовослужбовців в сучасних

українських реаліях, дані їх використання можна взяти за основу початку широкого наукового дискурсу.

У цьому контексті найбільш актуальними видаються два основні напрями досліджень: щодо інструментів, спрямованих на квотування управлінських (адміністративних) посад у сфері державної безпеки і оборони та інструментів квотування загальної чисельності жінок на окремих категоріях посад у сфері державної безпеки і оборони.

Висновки:

– Україна успішно імплементує сучасні стандарти ґендерної рівності демократичних, правових держав як у сфері забезпечення ґендерних прав загалом, так і щодо прав жінок-військовослужбовців. Разом із тим, у зв'язку з війною, українське суспільство і держава опинились на вістрі подальших перетворень багатьох безпекових концептів для усієї спільноти демократичних, правових держав. Серед них і забезпечення прав жінок-військовослужбовців;

– українському суспільству слід в стислі терміни вирішити конroversійні завдання як от: покращення демографічної ситуації і ширше залучення жінок в оборонну сферу. Обидва є критично важливими для «виживання» нашого суспільства і держави, збереження українського народу. Однак потенціал теперішньої візії, законодавчого базису, вочевидь, підходить до стану вичерпаного. Це підтверджується і складністю суспільних обговорень з питань ширшого залучення жінок до військової служби;

– системний аналіз чинного законодавства та практики, а також використання для їх формування наукової складової, засвідчує, що їх спрямовано на реалізацію ґендерних прав, зі спрямуванням підтримки переважно у сфері охорони материнства і дитинства.

– важливим аспектом наукової роботи в напрямі розробки окресленого підходу та аргументом на користь імплементації інклюзивних інструментів у парадигмі ґендерної рівності у військову сферу, є і те, що чинне законодавство при комплексному аналізі його змісту вже «надає жінкам особливий правовий статус як потенційним військовослужбовицям без будь-яких сумнівів». Тож варто розглянути можливість розширення точкових соціальних гарантій (щодо охорони материнства та дитинства) та обговорення загальної візії, наукової основи, а згодом – «кола пошуку» інструментів у цій сфері;

– в Україні та інших демократичних, правових державах у сфері забезпечення прав людини успішно використовуються такі інструменти інклюзії як «позитивної дискримінації» («оберненої дискримінації», «позитивних дій», «позитивного захисту», «квотування» тощо). В Україні ці інструменти використані у сфері забезпечення ґендерної рівності публічного управління (адміністрування),

працевлаштування осіб з інвалідністю (встановлено мінімальний відсоток (4%) або конкретну кількість (1 посада) працівників з інвалідністю, яких підприємство має працевлаштовувати, залежно від кількості своїх штатних працівників тощо. Для удосконалення наукової основи, законодавства і практики щодо нових інструментів, необхідних для забезпечення прав жінок-військовослужбовців в сучасних українських реаліях, дані їх використання можна взяти за основу початку широкого наукового дискурсу;

– найбільш актуальними видаються два основні напрями досліджень: щодо інструментів, спрямованих на квотування управлінських (адміністративних) посад у сфері державної безпеки і оборони та інструментів квотування загальної чисельності жінок на окремих категоріях посад у сфері державної безпеки і оборони.

Список використаних джерел:

1. Конституційні діалоги у добу глобальних викликів: відбувся IV Маріупольський форум. Конституційний Суд України: веб-сайт. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyini-dialogy-u-dobu-globalnyh-vykykiv-vidbuvsya-iv-mariupolskyu-forum>.
2. Конституційні виклики воєнного часу – про що говорили на Маріупольському форумі. Судово-юридична газета: веб-сайт. URL: <https://sud.ua/uk/news/photo/348652-konstitutsionnye-vyzovy-voennogo-vremeni-o-chem-govorili-na-mariupolskom-forume-foto>.
3. Оніщенко Н., Малюга Л., Булкат М. Тенденції розвитку вітчизняної гендерної парадигми: загальна характеристика. *Право України*. 2024. № 1. С. 94–107.
4. Sasson-Levy Or. Research on Gender and the Military in Israel: From a Gendered Organization to Inequality Regimes. *Israel Studies Review*. 2011. Vol. 26, No. 2. P. 73–98.
5. Сарнавський М. Досвід Ізраїлю в інтеграції жінок до військової сфери: уроки для реформування Збройних Сил України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2025. Вип. 87: Ч. 3. С. 152–159. URL: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcajpcgiclfefindmkaj/https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/03/24-2.pdf>.
6. Оніщенко Н., Малюга Л., Булкат М. Забезпечення гендерної рівності: модерація суспільного діалогу, виклики та інструменти їх подолання. *Право України*. 2025. № 3. С. 57–68.
7. Крокун-Баранова А. П. Витоки ідеї військової підготовки жінок в Україні. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2022. № 58. С. 41–49.
8. Positive discrimination. Oxford Dictionaries. Oxford University Press. URL: <https://languages.oup.com/>; Affirmative action. Oxford Dictionaries. Oxford University Press. URL: <https://languages.oup.com/>.

9. Клименко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. № 5. С. 116–119. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2014/27.pdf.
10. Kurtulus Ana Fidan. Affirmative Action and the Occupational Advancement of Minorities and Women During 1973–2003. *A Journal of Economy and Society*. 2012. P. 213–246. URL: <http://economics.lafayette.edu/files/2011/04/kurtulus.pdf>.
11. Jaschik Scott. Attacking the «Mismatch» Critique of Affirmative Action. 2008. URL: <https://www.insidehighered.com/news/2008/09/03/attacking-mismatch-critique-affirmative-action>.

Ярослав МЕЛЬНИК

доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
НАН України

Конвергенція конституційного судочинства

Постановка питання про «Україну-Європу-Світ» фокусує проблему насамперед щодо глобальних викликів для конституціоналізму та конституційного судочинства.

Уявляється, що на наддержавному рівні, питання конституційного судочинства зіштовхується насамперед із необхідністю наукових пояснень певних процесів та появи феноменів, що пронизані впливом глобалізації.

Спершу, слід звернути увагу на ту обставину, що на національному рівні, Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. № 2136–VIII, закріпив Розділ II, який дістав назву «Конституційне провадження», в якому визначено ряд процесуальних положень, норми яких формують певні суто процесуальні інститути конституційного судочинства. *До прикладу:* Звернення до Конституційного Суду (Глава 7); Порядок прийняття звернень до Конституційного Суду (Глава 8); Відкриття конституційного провадження у справі (Глава 9) тощо [6].

Даний нормативно-правовий акт визначає не тільки процесуальні форми здійснення судочинства, але питання із галузі судоустрою, конституційного права тощо.

Отже, він є комплексним зібранням норм права різної юридичної конструкції та мети нормативно-правового регулювання, матеріального та процесуального права зокрема.

Серед наукових досліджень виокремлюються диспути стосовно того, що конституційне судочинство є способом реалізації повноважень органів конституційної юстиції, а значить – конституційна юстиція як категорія – є ширшою, ніж конституційне судочинство. Водночас, порівнюючи конституційне судочинство з конституційним контролем, дослідники звертають увагу на те, що конституційне судочинство ширше, ніж конституційний контроль. Відтак, конституційний контроль, на їх погляд, полягає лише у встановленні

відповідності Конституції певного акту, а конституційне судочинство такою компетенцією не обмежується [4, с. 220].

Як там пак, питання дії процесуальних норм та так безпосередньо конституційного процесу як процесуального порядку і форми вирішення і розгляду залишається класичним, але із певними особливостями для інших процесуальних форм судочинства (кримінального, цивільного, адміністративного тощо), що містяться в системі права.

Вважається, що за межами конституційних приписів унеможлиблюється державно-правовий розвиток українського суспільства. Основною метою конституціоналізму є застосування Конституції України шляхом втілення принципу верховенства права та закріплення правового характеру державності [5, с. 57].

Натомість у науці цивільного процесу та процесуальної теорії права, сформувалися інститути, які вказують на те, що та чи інша процесуальна галузь може забезпечуватись у своїй діяльності, розвитку та еволюції завдяки глобалізаційним тенденціям.

До прикладу, у цивільному судочинстві виокремлюють так звану «конвергенцію цивільного процесуального права». В енциклопедії цивільного судочинства під конвергенцією цивільного процесуального права пропонують розуміти процес зближення моделей цивільного судочинства, а також, окремих цивільних процесуальних норм та інститутів, що є їх структурними елементами [1, с. 213; 2].

У теорії права дослідники виокремлюють «правову конвергенцію. Зокрема, зазначають, що вона є складним соціальним явищем, яке відображає загальні закономірності розвитку права в умовах глобалізації та передбачає підвищення ступеня узгодженості правового регулювання суспільних відносин, зближення правових систем світу, взаємне проникнення їх окремих регулятивних механізмів та інститутів. Разом з тим, сам і по собі конвергентні процеси знаходять свій прояв у чотирьох основних напрямках: (1) виникнення правових систем змішаного типу; (2) розвиток регіональних правових систем; (3) уніфікація міжнародного права; (4) трансформація права в країнах, які традиційно пов'язуються з певним типом правової системи і навіть визначають його «обличчя» [3, с. 126].

Натомість конвергенція у вітчизняному конституційному судочинстві як інститут, як процес, залишилася недослідженою. Проте це не означає, що процеси «закономірності розвитку конституційного права в умовах глобалізації».

Здебільшого сучасні вітчизняні вчені конституціоналісти йдуть шляхом порівняльного конституційного права, де і відстежуються основні «конвергаційні» та методологічні атрибути цього процесу (конвергенції), феномену. *До прикладу*, заслуговує на увагу праця професора М.В. Савчина [7].

Тут, предметно, важливо звернути увагу на те, що конституційний процес не є класичним процесуальним (так би мовити) повномірною процесуальною формою для розгляду і вирішення судом певної категорії справ. І це очевидно пов'язано із тим, що сам по собі Конституційний Суд України є унікальною судовою інституцією, відтак і питання конституційної конвергенції можуть мати свої особливості при більш детальному дослідженні.

Позаяк, для відстеження тенденцій та закономірностей розвитку конституціоналізму, стосовно виявлення ознак конвергенції, варто звернути увагу на дослідження деяких вітчизняних дослідників.

Зокрема, В. Кичун та І. Оніщук зазначають, що верховенство права пов'язане не лише з таким аспектом конституціоналізму, як права людини, а й із демократією як засадничою цінністю Ради Європи. При чому демократія стосується залучення людей до процесу ухвалення рішень у суспільстві; за людськими правами стоїть прагнення захистити людей від свавільних і надмірних втручань у їхні свободи та забезпечувати людську гідність; верховенство права сфокусовано на обмежуванні публічної влади та незалежному контролю її здійснення. Верховенство права просуває демократію, запроваджуючи підзвітність тих, кого наділено владою [5, с. 57].

Висновки. За таких обставин, можливо констатувати, що конвергенція конституційного судочинства має певні ознаки прояву, як в практичному, так і в доктринальному рівні. Проте наука конституційного права не оперує цим інститутом, процесом, поняттям, феноменом, що може позначатись на відповідному методологічному рівні теорії розвитку процесуального права та вдалих юридичних конструкцій в конституційному праві.

Список використаних джерел:

1. Васильєв С.В. Енциклопедія цивільного судочинства: основні інститути та теоретичні засади. Київ : Алерта, 2021. 658 с.
2. Васильєв С.В. Юридична конвергенція процесуального права України : монографія. Київ : Алерта, 2024. 392 с.
3. Волошенко О.В. Процеси конвергенції в сучасних правових системах. *Форум права*. 2009. № 3. С. 123–126. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5a0b8854-07b0-4e29-ae43-4a07be0d5c8c/content?trackerId=2e5565646dad29e5> (дата звернення: 29.01.2026).
4. Григор'єв В.А. Конституційне судочинство як спосіб конституційного контролю: історична ретроспектива європейської моделі конституційної юстиції в Україні. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Л.І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.]. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 43. С. 218–226. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/43_2011/30.pdf (дата звернення: 29.01.2026).

5. Кичун В., Оніщук І. Конституціоналізм як зміст механізму застосування Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 50–58. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/kychun_visnyk_ksu_5_2021.pdf (дата звернення: 29.01.2026).
6. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 29.01.2026).
7. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

Максим НЕВІДОМСЬКИЙ

головний консультант сектору дослідження
юридичних позицій Європейського суду з прав людини
та інших інституцій Ради Європи
управління порівняльно-правового аналізу
Правового департаменту
Секретаріату Конституційного Суду України,
аспірант Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Захист прав людини під час міжнародних збройних конфліктів

У добу глобальних викликів, коли міжнародні збройні конфлікти набувають усе більшого поширення, захист прав людини стає засадничим складником конституційного діалогу між Україною, Європою та світом.

Міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини утворюють комплексну систему регулювання, де міжнародне гуманітарне право фокусується на мінімізації страждань під час збройного конфлікту, а міжнародне право прав людини, своєю чергою, забезпечує універсальний захист основоположних прав людини, зокрема в умовах збройного конфлікту.

Тематика захисту прав людини під час міжнародного збройного конфлікту є конститутивною, оскільки міжнародні збройні конфлікти сучасності демонструють, як порушення норм міжнародного права призводять, серед іншого, до порушень основоположних прав людини.

З огляду на наведене вважаю за потрібне розглянути взаємодію міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, зокрема зважаючи на роль Європейського суду з прав людини, а також принципу незастосування сили чи погрози силою у міжнародному праві.

В умовах міжнародного збройного конфлікту права людини опиняються під загрозою, оскільки воєнні дії часто супроводжуються їхнім порушенням. Захист прав людини в цих обставинах вимагає застосування норм, що регулюють поведінку сторін конфлікту. Міжнародне гуманітарне право, як *lex specialis*, спрямоване на мінімізацію страждань, тоді як міжнародне право прав людини забезпечує універсальний захист прав людини, незалежно від обставин.

Одним з фундаментальних принципів сучасного міжнародного права є принцип незастосування сили чи погрози силою, закріплений у пункті 4 статті 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй [1]. У контексті міжнародних збройних конфліктів порушення цього принципу не лише становить загрозу для мирного розвитку людства, але й створює передумови для систематичних порушень прав людини та провокує нові порушення цього принципу [2]. Доречно наголосити, що принцип незастосування сили чи погрози силою є *jus cogens*, тобто імперативною (когентною) нормою.

Міжнародне гуманітарне право стикається з викликами, такими як використання кіберзброї та інших сучасних технологій, що потребує додаткового регулювання.

Міжнародне право прав людини, на відміну від міжнародного гуманітарного права, не обмежується періодом збройного конфлікту і застосовується постійно. Першими міжнародно-правовими актами, на які варто звернути увагу є Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року.

Згадані акти гарантують основоположні права, такі як право на життя (стаття 6 Пакту про громадянські права та політичні права) та свобода від нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (стаття 7 Пакту про громадянські права та політичні права). Під час збройного конфлікту міжнародне право прав людини продовжує діяти, але з можливістю дерогації за певних умов (стаття 4 Пакту про громадянські права та політичні права) [3]. Дослідження взаємодії міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини свідчать про те, що в «сірій зоні» – на перетині міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини – права людини потребують посиленого захисту, оскільки традиційні норми міжнародного гуманітарного права можуть бути недостатніми. Зокрема численна кількість науковців наголошують на їхній комплементарності: міжнародне право прав людини доповнює міжнародне гуманітарне право [4].

Європейський суд з прав людини відіграє провідну роль у захисті прав людини в Європі, зокрема під час збройних конфліктів. Суд зокрема у пункті 560 рішення у справі *Ukraine and the Netherlands v. Russia* від 30 листопада 2022 року звертається до понять ефективного контролю та екстериторіальної юрисдикції [5].

Захист прав людини під час міжнародного збройного конфлікту вимагає інтегрованого підходу, де принцип незастосування сили чи погрози силою запобігає початку міжнародних збройних конфліктів, міжнародне гуманітарне право регулює поведінку під час збройних конфліктів, що тривають, а міжна-

родне право прав людини забезпечує універсальний захист прав людини. Роль Європейського суду з прав людини є визначальною для європейського контексту, зокрема сприяючи конституційному діалогу.

Підсумовуючи, доречно наголосити, що XXI століття становить перед міжнародним правом нові виклики, адже спостерігається розквіт штучного інтелекту, роботизації та загалом інформаційно-телекомунікаційних технологій, що, своєю чергою, є випробовуванням на міцність для сучасного міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права та конституційного права держав світу.

Список використаних джерел:

1. United Nations Charter. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>.
2. Bartels R. A Fine Line between Protection and Humanisation: The Interplay between the Scope of Application of International Humanitarian Law and Jurisdiction Over Alleged War Crimes Under International Criminal Law. 2018. P. 25.
3. International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.
4. Kilibarda P., Gaggioli G. The Grey Zone: Civilian Protection Between Human Rights and the Laws of War. 2018. P. 7.
5. ECHR case *Ukraine and the Netherlands v. Russia*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#_Toc124773693.

Олена ОВЧАРЕНКО

докторка юридичних наук, професорка,
доцентка кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Реформування інституту дисциплінарної відповідальності адвоката в аспекті європейської інтеграції України

Скринінговий звіт ЄС по Україні за 2025 рік наголошує на тому, що реформа адвокатури має включати трансформацію дисциплінарної відповідальності адвоката [2]. Примітно, що Рада ЄС у 2025 р. наголосила на фактах зловживання дисциплінарними механізмами проти адвокатів, нерівномірності дисциплінарної практики й потребі невідкладних змін у цій сфері на найближчий період. У Дорожній карті з верховенства права, затвердженій Урядом України у травні 2025 р., йдеться про встановлення прозорих та ефективних дисциплінарних процедур для адвокатів [5]. Рішенням Ради адвокатів України № 125 від 12 грудня 2025 р. було схвалено Програму виконання Дорожньої карти з питань верховенства права, в якій підкреслено необхідність: оновлення процедур Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури; оприлюднення роз'яснень та практики; підвищення передбачуваності дисциплінарних рішень; підготовки пропозицій щодо подальшого удосконалення дисциплінарного законодавства та приведення його у відповідність до кращих європейських практик [11]. Таким чином, потреба удосконалення підстав, процедур і практик з дисциплінарної відповідальності адвокатів впливає з євроінтеграційного вектору розвитку України і є неминучою.

Відповідальність адвоката як професійний обов'язок. Більшість міжнародно-правових актів, які стосуються правового статусу адвоката, наголошують на тому, що адвокат сприяє забезпеченню справедливого судового розгляду. Згідно з п. 4 Висновку КРЕС № (2013) 16 «Про відносини між суддями та адвокатами» судді та адвокати відіграють різні ролі в судовому процесі, проте внесок представників обох професій є необхідним для досягнення справедливого та ефективного рішення в усіх судових процесах-відповідно до закону [10]. Дисциплінарна відповідальність адвоката не повинна переслідувати виключно мету покарання; цей інститут має слугувати чинником самодисципліни адво-

ката, корелювати з обов'язком дотримуватися норм законодавства і кращих стандартів професійної етики.

Правова визначеність підстави дисциплінарної відповідальності адвоката. Частина 2 ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вказує, що дисциплінарним проступком адвоката є: (1) порушення вимог несумісності; (2) порушення присяги адвоката України; (3) порушення правил адвокатської етики; (4) розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; (5) невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; (6) невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; (7) порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом [8].

Як відзначено у п. 1 ст. 8 Конвенції про захист професії адвоката, підстави для притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності ґрунтувалися виключно на професійних стандартах поведінки, які передбачені законом і самі по собі відповідають правам і свободам, закріпленим у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6]. Відповідно, Україна, знаходячись в процесі ратифікації цієї міжнародної угоди, зобов'язується тлумачити будь-який дисциплінарний проступок адвоката крізь призму приписів Правил адвокатської етики [7].

Деталізація підстави юридичної відповідальності – стандартна вимога стандарту правової визначеності, що згадується у чек-листі з верховенства права від Венеційської комісії [1] й невід'ємний елемент принципу пропорційності. В цьому аспекті запобіжниками від зловживань слугують приписи статей 31 і 32 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», які конкретизують виключні випадки накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю (ч. 2 ст. 31) й позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю (ч. 2 ст. 31). Водночас визначення більш чітких нормативних ознак потребують такі категорії, як «порушення присяги» й «грубе порушення правил адвокатської етики», «грубе одноразове порушення правил адвокатської етики, що підриває авторитет адвокатури України». Довільне тлумачення вказаних категорій кваліфікаційно-дисциплінарними комісіями адвокатури є причиною зловживань дисциплінарними механізмами проти адвокатів. З іншого боку, умови воєнного стану, що триває в Україні з лютого 2022 р., вимагають деталізації підстав для дисциплінарної відповідальності адвоката. Очевидно, що неприйнятними і шкідливими для авторитету адвокатури є колабораційні дії тих представників професії, які залишилися на тимчасово окупованих територіях або співпрацюють з ворогом на території, підконтрольній Україні. Вчинення адвокатом корупційного правопорушення, що супроводжується суспільним резонансом, також потребує уваги з боку органів адвокатського самоврядування. Кримінальні провадження

щодо корупційних правопорушень розслідуються і розглядаються органами кримінальної юстиції по декілька років, тож, очевидно, що здійснення адвокатом, який підозрюється або обвинувачується у вчиненні такого правопорушення, професійної діяльності, ставить під сумнів незалежність й неупередженість правосуддя й шкодить авторитету адвокатури. Вища рада правосуддя за останні три роки напрацювала практику звільнення суддів, що є фігурантами кримінальних проваджень, з посад за вчинення істотного дисциплінарного проступку [3].

Розширення спектру дисциплінарних стягнень. Статтею 35 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено, що до адвоката за результатами дисциплінарного провадження може бути застосовано: попередження; зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року; позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України[4]. Очевидно, що з точки зору забезпечення справедливості й пропорційності дисциплінарного провадження такий спектр стягнень не є достатнім. Досвід країн ЄС свідчить, що до порушників стандартів адвокатської діяльності широко застосовуються такі стягнення, як попередження, догана, грошовий штраф, накладення певних обов'язків або обмежень (приміром, проходження навчальних курсів, заборона на здійснення певних видів діяльності та ін.) [4, с. 38–44]. Отже, існує нагальна потреба в доповненні ч. 1 ст. 35 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» додатковими видами дисциплінарних стягнень.

Деталізація етапів дисциплінарного провадження. Згідно з ч. 1 ст. 37 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» дисциплінарне провадження складається з таких стадій: (1) проведення перевірки відомостей про дисциплінарний проступок адвоката; (2) порушення дисциплінарної справи; (3) розгляд дисциплінарної справи; (4) прийняття рішення у дисциплінарній справі [8]. Детальне вивчення регламентації зазначених стадій демонструє прогалини в деталізації способів їх реалізації. Приміром, закон не визначає підстав, з яких кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури регіону приймає рішення про відмову в порушення дисциплінарної справи за результатами проведення перевірки відомостей про дисциплінарний проступок адвоката. Такого інструменту, як залишення скарги без руху й повернення її скаржнику закон взагалі не передбачає, на відміну від законодавства про судострій. Відсутність чітко визначених критеріїв для оцінювання діяння адвоката на предмет його правомірності створює необмежену дискрецію для членів кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури регіону, що може бути полем для потенційних зловживань.

На відміну від дисциплінарного провадження щодо суддів, у адвокатів відсутній стандарт доказування. Згідно з ч. 16 ст. 49 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» докази у дисциплінарній справі щодо судді мають бути чіткими й переконливими [9]. Це означає, що з точки зору звичайної розсудливої людини у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин, що є підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Запровадження цього стандарту доказування в законодавстві про судоустрій призвело до підвищення рівня вмотивованості рішень Дисциплінарних палат Вищої ради правосуддя про притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, що своєю чергою, сприяє забезпеченню більш прогнозованої й стабільної дисциплінарної практики.

Законодавство про адвокатуру фактично оминає такий важливий принцип дисциплінарного провадження, як пропорційність. У ч. 1 ст. 41 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» є лише загальна згадка про те, що рішення у дисциплінарній справі має бути вмотивованим [8]. Під час обрання виду дисциплінарного стягнення враховуються обставини вчинення проступку, його наслідки, особа адвоката та інші обставини. Реальне дотримання принципу пропорційності вимагає ретельного дослідження всіх фактичних і юридичних обставин справи, доводів скажника і адвоката, встановлення вини адвоката, визначення негативних наслідків його діяння (в разі їх наявності), відмежування формальних ознак дисциплінарного проступку, які є по суті малозначними, від порушення, яке є істотним і створює негативні наслідки як для клієнта адвоката, так і для інституту адвокатури в цілому. Всі ці аргументи й доводи повинні бути відображені в кожному рішенні кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури регіону щодо застосування дисциплінарного стягнення до адвоката.

Міжнародні стандарти й національна судова практика мають доволі усталену позицію, згідно з якою дисциплінарний орган – це квазісуд, склад і процедура діяльності якого повинна повною мірою відповідати вимогам п. 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6]. Відповідно, адвокат, щодо якого відкрита дисциплінарне провадження, повинен користатися всіма процесуальними правами, як-от: право на захист своїх прав іншим адвокатом, право на надання пояснень і подання доказів на свою користь, право бути присутнім під час розгляду його справи, право на оскарження рішення про накладення на нього дисциплінарного стягнення, право на презумпцію невинуватості тощо.

Відкритість і публічність дисциплінарного провадження. Згідно з ч. 3 ст. 40 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» розгляд справи про дисциплінарну відповідальність адвоката є відкритим, крім випадків, якщо

відкритий розгляд справи може призвести до розголошення адвокатської таємниці [8]. Кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури не здійснюють відкритих трансляцій своїх засідань, під час яких розглядаються дисциплінарні справи. Рішення цих комісій про застосування до адвокатів дисциплінарних стягнень здебільшого не публікуються, жодного офіційного реєстру цих рішень не ведеться. На офіційних веб-ресурсах органів адвокатського самоврядування можна знайти лише узагальнення дисциплінарної практики, виконані Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури [12]. Відкритість дисциплінарної процедури проти адвоката має враховувати законодавчу вимогу щодо забезпечення адвокатської таємниці, яка є фундаментом довірчих відносин адвоката з клієнтом. З іншого боку, в разі ініціювання дисциплінарного провадження самим клієнтом адвокат звільняється від обов'язку збереження конфіденційності в частині, що стосується предмета скарги.

Підсумовуючи, слід зазначити, що трансформація інституту адвокатури – це невід'ємна складова реформування системи правосуддя. Дисциплінарна відповідальність адвоката є важливою гарантією його якісної та фахової роботи, запобіжником від зловживань і порушень стандартів професійної етики. Базуючись на універсальних цінностях адвокатської професії, відповідальність перед спільнотою, яка реалізується в дисциплінарних процедурах, виконує функцію стимулювання адвоката до правомірної поведінки в професійних правовідносинах. При цьому сама процедура дисциплінарної відповідальності має базуватися на принципах правової визначеності, відкритості й публічності, пропорційності, вмотивованості рішення про застосування дисциплінарних стягнень, дотриманні процесуальних прав адвоката під час розгляду його справи кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатів, забезпечення можливості оскарження відповідного рішення в судовому порядку.

Список використаних джерел:

1. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) Rule of Law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf.
2. Ukraine 2025 Report. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2025. Communication on EU Enlargement Policy. Brussels, 4.11.2025. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/EU-enlargement-.pdf>.
3. Бондаренко Т., Кандзюба О., Кваша О., Ковбій О., Котелевець А., Лук'янов Д., Маселко Р., Мельник О., Мороз М., Сав'юк М., Усик Г. Використання матеріалів кримінальних проваджень як доказів у дисциплінарних провадженнях щодо

суддів: чи існує правова проблема? 13.01.2026. *Офіційний веб-сайт ВРП*. URL: <https://hcj.gov.ua/news/vykorystannya-materialiv-kryminalnyh-provadhzen-yak-dokaziv-u-dyscyplinarnykh-provadhennyah>.

4. Вільчик Т. Б. Дисциплінарна відповідальність адвокатів в країнах ЄС та в Україні. *Форум права*. 2015. № 4. С. 38–44. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_4_8.pdf.
5. Дорожня карта з питань верховенства права. Затв. розпорядженням Кабміну від 14 травня 2025 р., № 475-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text>.
6. Конвенція про захист професії адвоката. Комітет Міністрів Ради Європи, ухвалено на засіданні № 1522, 11 та 12 березня 2025 р. URL: <https://unba.org.ua/news/10046-konvenciya-radi-evropi-pro-zahist-profesii-advokata-tekst-ukrains-koyu.html>.
7. Правила адвокатської етики. Затв. звітно-виборним з'їздом адвокатів України 2017 р., 09 червня 2017 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS28627>.
8. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України 5 липня 2012 р. № 5076–VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
9. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text>.
10. Про відносини між суддями та адвокатами. Висновок КРЕС № (2013) 16. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/KRES%20Vusnovok.pdf>.
11. Про розгляд Дорожньої карти з питань верховенства права. Рішення Ради адвокатів України № 125 від 12.12.2025 р. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2025-12-12-r-shennya-rau-125_694a7f40b3f04.pdf.
12. Узагальнення практики Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури. *Офіційний сайт Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури*. URL: <https://vkdko.org/practice>.

Наталія ОНИЩЕНКО

докторка юридичних наук, професорка,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заступниця директора з наукової роботи
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

Актуальність проблематик розвитку гендерних відносин

Однією з найбільш достовірних тез правової доктрини є та, що другорядних прав людини не буває. Всі права, беззаперечно, першорядні та першоосновні.

Менше з тим, слід віддавати належне і сентенції про те, що юридична наука, як і юридична практика, повинні зреалізовуватися, в першу чергу, щодо найбільш актуальних в даних темпорально-просторових умовах питаннях. Хочемо особливо підкреслити, що такі напрями не мають нічого спільного з популізмом, тобто спрощеною риторикою, необґрунтованими заявами, які на жаль, часто лунають задля популярності, вірою в те, що прості рішення існують для будь-яких складних питань, що є неприйнятним, коли мова йде про життя людини; апеляцією до емоцій, тобто перехід від спрощеної проблеми до спрощеної моделі.

Враховуючи цей контекст методологічно важливим є визначення актуальних гендерних проблематик розвитку гендерних відносин в умовах повномасштабної війни рф проти України.

Серед таких ми б запропонували зосередити увагу на:

А) чіткості дефініційного ряду, від чого буде залежити чіткість функціонування категоріально-понятійного апарату, а отже – висновки і рекомендації принаймні доктринального ґатунку;

Б) фокусі активної уваги сьогодення – проблематиці гендерно зумовленого насильства;

В) окремому векторі розгляду – захисту прав жінок, які постраждали від війни;

Г) акцентації також на вивченні вкрай важливого питання щодо запобігання гендерно зумовленого насильства щодо дітей.

Безпосередньо розглядаючи проблематику пов'язану з гендерно зумовленим насильством, зазначаємо її науково-соціальну кроссекторальність з одного боку, а з іншого – суперечливість щодо наукової парадигми як такої. Внаслідок

такої дихотомії, в певних випадках прослідковується не тільки складність доктринального вивчення, але й ефективної реалізації в практичному обігу.

Так до цього часу відсутні класифікаційні критерії, за допомогою яких можна було б деталізувати (окреслювати) особливості, природу, причини виникнення і розповсюдження цього явища. Наприклад, як нам видається, певні класифікатори можуть пов'язуватися з такою категорією, як соціально вразливі групи. При цьому слід зауважити, що перелік (типологія) цих груп, який був відносно сформований до повномасштабного вторгнення РФ в Україну (жінки-роми, ВІЛ-інфіковані, жінки, що проживають у сільській місцевості, жінки з інвалідністю тощо), на жаль, за умов збройного конфлікту потребує доповнення такими категоріями: особи, що перебувають на окупованих територіях, жінки, що перебувають у полоні, жінки, що перебувають на лінії розмежування вогню, жінки, що постраждали під час війни. Окремої уваги в заданому контексті потребує захист прав військовослужбовиць та ветеранок.

Наступною тезою хочемо привернути увагу до форм ГЗН (ст. 2 Декларації ООН щодо викорінення насильства щодо жінок 20 грудня 1993 р.):

- фізичне, сексуальне, психологічне насильство, яке скоюється у сім'ї і в суспільстві, включно з побиттям, сексуальним насильством проти дівчат, насильство, пов'язане з посагом, зґвалтування в шлюбі;
- пошкодження жіночих статевих органів та інші традиційні практики, які завдають шкоди жінкам;
- позашлюбне насильство;
- насильство, пов'язане з експлуатацією, сексуальні домагання і залякування на роботі та в освітніх установах;
- примусова вагітність, аборти і стерилізація,
- торгівля жінками і примусова проституція;
- насильство з боку чи з потурання держави [1].

На наш розсуд, цей перелік необхідно доповнити такою категорією, як насильство, пов'язане із національною приналежністю, оскільки є нагальна потреба пов'язати цю категорію з наявністю геноциду в Україні та ряді інших держав. Хочемо нагадати, що під геноцидом у науковому загалі розуміють винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними та іншими мотивами [2, с. 231]. Таким чином, пропонуємо до дискусії наукової спільноти можливість розгляду актів гендерно зумовленого насильства як однієї з характеристик наявності геноциду. Такий підхід, зокрема, видається логічним у контексті Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., а саме як діяння щодо впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в певній групі [3].

З урахуванням наданих форм ГНЗ також хочемо приділити увагу ознакам цієї категорії.

ГНЗ є ширшим поняттям від поняття сексуального насильства, адже включає не лише акти сексуального насильства (зґвалтування, ушкодження статевих органів), а також акти несексуального насильства, а також дії дотичні до них: приниження честі та гідності потерпілої, домашнє насильство, примусова вагітність, дискримінація за статевою ознакою тощо.;

ГНЗ спрямоване на особу на основі її соціальної ролі та яке завдає або може завдати фізичної, сексуальної й психологічної або економічної шкоди чи страждання, зокрема, це погрози цих дій, примусу чи свавільне позбавлення волі, незалежно, чи відбувається це в публічному чи приватному житті;

Окремо можна розглянути категорію жінок, що зазнають тортур, нелюдського поводження, а також катування.

Виокремлення широкого розуміння ГНЗ, що передбачає насильство спрямоване проти чоловіка або жінки на основі її/його конкретної ролі в суспільстві та застосовується до жінок, дівчат, чоловіків, і хлопців, і дітей, аби ствердити та відтворити усталені гендерні ролі й норми.

Вузьке розуміння ГНЗ передбачає насильство чоловіків та жінок щодо жінок, дівчат, дітей жіночої статі.

На наш погляд (авторська позиція), ГНЗ – це дискримінаційні насильницькі дії щодо особи на основі її соціальної ролі та, які завдають чи можуть завдати (замах) різноманітних розладів здоров'я або різних видів шкоди в усіх сферах життєдіяльності людини. Необхідність такого визначення продиктована відсутністю (прогалинами) категорійно-понятійного апарату щодо дефініційного ряду в розумінні гендерно зумовленого насильства. При чому такий стан наукового доробку продемонстрований не тільки у вітчизняному вжитку, а й на рівні міжнародних стандартів [4].

Ще однією проблематикою на якій хотілося б зупинитися є захист прав жінок, які постраждали від війни. Отже, нам необхідно надати певний науково-правовий аналіз захисту прав жінок, постраждалих від війни, що передбачає різні сегменти та напрями визначення. В першу чергу, мова під про внутрішньо правовий контекст та міжнародно-правовий аналіз.

А) Таким чином, внутрішньоправова ситуація в Україні повинна обумовлювати механізм захисту потерпілих, правовий статус потерпілих, роль об'єднаних сил оборони України, а також відповідні законодавчі приписи;

Б) міжнародно-правовий контекст запропонуємо щодо розгляду норм міжнародного гуманітарного права, діяльності ООН, МКС, ОБСЄ, РЕ тощо.

Телеологічною спрямованістю такого поділу має стати визнання сексуального насильства воєнним злочином, злочином проти людяності, актом геноциду. Можливість вивчення залучення до відповідних сегментів означеної проблематики правозахисних організацій, публічної дипломатії, національної та міжнародної адвокації. Прикладно пропонуємо правовий статус жінок, потерпілих від війни вивчати на прикладі законодавства Ізраїлю, Хорватії, Боснії та Герцеговини. Так в Ізраїлі законодавчими приписами пропонувано статус жінок потерпілих від війни прирівнювати до статусу потерпілих від тероризму, а також до військовослужбовців. Також там діє комплексна система законодавчих актів для допомоги жертвам війни та постійна компенсаційна програма (Закон про пенсії жертвам воєнних дій 1970 р.) [5].

Органами, що займаються захистом прав жінок, що займаються захистом прав жінок потерпілих від війни також є Національний інститут страхування, спеціальні підрозділи підтримки постраждалих в багатьох інституціях. Держава визнає постраждалих цивільних, включно з дітьми жертвами війни. Показово, що при призначенні адвокатів для тих хто здійснив відповідні дії (бойовикам, терористам) забороняються виплати з Ізраїльського бюджету, тільки із використанням заморожених активів (07.10.2023).

Цікавою в цьому контексті є практика європейських держав – Хорватії, Сербії, Боснії та Герцеговини.

Отже, ключовим аспектом нашого аналізу є виявлення проблемних зон гендерної політики в умовах війни: дефініційної, класифікаційної та інституційної. Йдеться не лише про встановлення фактів насильства, а про осмислення їх як феномену, що впливає на наявний світовий правопорядок, національні правопорядки, безпеку, соціальну стійкість та міжнародні зобов'язання держав. Подальше опрацювання цієї теми потребує поглибленого наукового обговорення та практичних механізмів імплементації на різних рівнях – від національного законодавства до міжнародних правових процедур і захисних інструментів.

Список використаних джерел:

1. United Nations General Assembly RESOLUTION 48/104 20 December 1993 Declaration on the Elimination of Violence against Women. *International Journal of Refugee Law*. 1994. Vol. 6, no. 4. P. 714–718. URL: <https://doi.org/10.1093/ijrl/6.4.714> (дата звернення: 15.01.2026).
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 09.12.1948 : станом на 18 берез. 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 15.01.2026).

4. Оніщенко Н. Протидія дискримінації суб'єктів з вразливих соціальних груп у реаліях воєнного стану. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Захист соціально вразливих груп: міжнародний та національний виміри», 19 жовтня 2023 року*. 2023. С. 11–14.
5. הביא תולועפ יעגפנל מילומגתה קוח, ל"שתה, 1970. URL: https://www.nevo.co.il/law_html/law00/74273.htm (дата звернення: 15.01.2026).

Оксана ПАРХОМЕНКО-КУЦЕВІЛ

докторка наук з державного управління,
професорка, завідувачка кафедри
публічного управління та адміністрування
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Формування гендерної рівності як основа забезпечення національної безпеки

Формування гендерної рівності розглядається в сучасній науковій та прикладній літературі не лише як питання соціальної справедливості, але й як складова національної безпеки, що впливає на стійкість держави в умовах як мирного розвитку, так і конфліктів. Відповідно до рамкового підходу ООН з питань «Жінки, мир та безпека», гендерна нерівність та ігнорування гендерних аспектів у миротворчих, оборонних та відновлювальних процесах послаблюють здатність суспільства витримувати і відновлюватися після збройних конфліктів; навпаки, посилення участі жінок і врахування гендерних потреб підвищують ефективність заходів безпеки та світобудування [1].

Гендерна рівність у системі забезпечення національної безпеки означає інституційно та практично закріплений принцип рівних прав, можливостей, відповідальності й доступу жінок і чоловіків до участі у формуванні, реалізації та оцінці безпекової політики держави, а також однаковий рівень захисту від загроз незалежно від статі. У цьому контексті гендерна рівність не зводиться до формального представництва жінок у силових структурах чи органах влади, а охоплює інтеграцію гендерного підходу в стратегічне планування, аналіз ризиків, управління кризами, оборонну політику, миротворчу діяльність, гуманітарне реагування та післяконфліктне відновлення. Вона передбачає врахування відмінностей у впливі безпекових загроз на жінок і чоловіків, а також використання потенціалу всього населення для зміцнення стійкості держави.

У системі національної безпеки гендерна рівність виступає важливим елементом інституційної спроможності та ефективності держави. Рівний доступ жінок і чоловіків до процесів ухвалення рішень підвищує якість стратегічного аналізу та управлінських рішень, оскільки дозволяє враховувати ширший спектр соціальних, гуманітарних і безпекових факторів. Досвід міжнародних організацій і держав засвідчує, що ігнорування гендерних аспектів у безпековій політиці призводить до посилення вразливостей, зростання соціальної напруги, недовіри до інститутів влади та зниження ефективності заходів реагування на загрози.

Роль гендерної рівності у системі забезпечення національної безпеки полягає, по-перше, у підвищенні стійкості суспільства до зовнішніх і внутрішніх викликів. Залучення жінок до сектору безпеки, оборони та кризового управління сприяє кращій комунікації з цивільним населенням, ефективнішому виявленню ризиків, зокрема пов'язаних із гуманітарними наслідками конфліктів, вимушеним переміщенням, соціальним захистом та гендерно зумовленим насильством. По-друге, гендерна рівність є чинником легітимності та довіри до держави, оскільки забезпечує відчуття справедливості, включеності та захищеності різних соціальних груп. По-третє, гендерна рівність у сфері національної безпеки має превентивне значення. Усунення структурної дискримінації, подолання стереотипів і забезпечення рівних можливостей знижують ризики радикалізації, соціального виключення та внутрішньої дестабілізації. У цьому сенсі гендерна політика виступає інструментом довгострокового попередження конфліктів і зміцнення соціальної згуртованості. По-четверте, вона є необхідною умовою виконання міжнародних зобов'язань держави у сфері безпеки, прав людини та демократичного врядування, зокрема в рамках підходу «Жінки, мир і безпека», що визнає жінок не лише як групу, яка потребує захисту, а як активних суб'єктів безпекових процесів.

Таким чином, гендерна рівність у системі забезпечення національної безпеки виступає не допоміжним соціальним компонентом, а стратегічним ресурсом держави. Вона підвищує ефективність безпекових інституцій, сприяє адаптивності державної політики до складних загроз сучасності та забезпечує сталий розвиток і безпеку суспільства в цілому.

Інституційне закріплення гендерної рівності як компонент державної політики встановлюється через комплекс нормативно-правових актів, що формують правову основу для системної роботи державних органів щодо усунення дискримінації, запровадження гендерного підходу у плануванні політик та моніторингу їх реалізації. Наявність такої правової бази дозволяє не лише формально декларувати рівність прав та можливостей жінок і чоловіків, а й створює інструментарій для впровадження гендерних принципів у практику державного управління, включно з сектором безпеки.

В Україні ключовим нормативно-правовим актом, що закріплює принципи гендерної рівності та встановлює обов'язки державних органів щодо їх реалізації, є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Цей закон визначає загальні засади забезпечення рівних прав, заборону дискримінації за ознакою статі та механізми здійснення позитивних дій для усунення нерівностей у всіх сферах суспільного життя. Закон логічно виступає основою для розроблення подальших підзаконних актів, політик та програм, які інтегрують гендерний підхід у діяльність державних органів [2].

Правова рамка, встановлена цим законом, також передбачає розроблення та затвердження стратегій і національних планів дій з реалізації принципів гендерної рівності. Наприклад, відповідно до чинних розпоряджень Кабінету Міністрів, дія Державної стратегії забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків триває до 2030 року [3], а уряд затвердив операційні плани реалізації цієї стратегії з переліком конкретних заходів [4]. Указ Президента України щодо застосування комплексного гендерного підходу до формування, моніторингу та оцінки державної політики конкретизує очікувані результати цих заходів, включно з підвищенням представництва жінок у політичних та управлінських процесах, подоланням стереотипів, зменшенням дискримінації та нерівності в оплаті праці, що також створює передумови для включення гендерного виміру у сектор безпеки [5].

Інституційні механізми впровадження гендерної політики передбачають призначення координаторів гендерної політики в центральних та місцевих виконавчих органах, створення міжвідомчих робочих груп, а також визначення відповідальних осіб за моніторинг реалізації гендерних заходів. Така організаційна структура має на меті забезпечити узгоджену реалізацію політик на різних рівнях управління, що важливо для інтеграції гендерного підходу у складні багатофункціональні сфери, зокрема оборону, безпеку та цивільний захист.

Моніторингові системи, закріплені нормативно та методично, включають вимоги щодо збору гендерно розподілених даних при оцінці впливу політик і програм, що дозволяє проводити гендерну оцінку результатів діяльності державних органів та коригувати стратегії відповідно до виявлених нерівностей. Вони також передбачають звітність щодо виконання заходів на рівні громад та територій відповідно до методичних рекомендацій із застосування гендерного підходу під час планування і оцінювання рішень місцевої політики.

Правова рамка та інституційні механізми, закріплені в Україні, полегшують інтеграцію гендерного підходу у оборонні, гуманітарні та соціальні програми, оскільки вони визначають чіткі зобов'язання для структур сектору безпеки щодо врахування різних потреб і впливів політик на жінок і чоловіків. Це створює передумови для становлення гендерної рівності не лише як декларативного принципу, а як дієвого інструмента підвищення ефективності державної політики у сфері національної безпеки.

На операційному рівні інтеграція гендерної перспективи підвищує якість прийняття рішень в секторі безпеки: включення жінок у процеси планування, розвідки, миротворчих місій і відновлення сприяє кращому виявленню ризиків, потреб у сфері охорони здоров'я, соціального захисту та відновлення інфраструктури. Стандарти та політики НАТО щодо «Жінки, мир та безпека» і відповідні планувальні документи (Action Plan on WPS)

підкреслюють, що гендерна інтеграція у військових та цивільних операціях підвищує оперативну ефективність й стійкість альянсу. На практиці це означає обов'язкову гендерну експертизу планів операцій, підготовку персоналу та збір розподілених за статтю даних для аналізу впливу рішень на різні групи населення [6].

Емпіричні дослідження та звіти практичних організацій підтверджують взаємозв'язок між гендерною рівністю та зменшенням вразливості населення під час конфліктів. Наприклад, результати досліджень UN Women щодо впливу безпекових викликів в Україні та спеціальних опитувань у секторі безпеки демонструють підвищені ризики гендерно зумовленого насильства, а також недопредставленість жінок у прийнятті рішень, що послаблює адаптацію політик до реальних потреб громадян. Це свідчить про те, що заходи з гендерної рівності мають бути не декларативними, а інтегрованими в усі етапи політичного й оперативного менеджменту безпеки [7].

Ефективна політика формування гендерної рівності в контексті національної безпеки повинна спиратися на чітко визначені, взаємопов'язані компоненти, що забезпечують як нормативну, так і операційну спроможність державних інститутів реалізовувати гендерно чутливі рішення у сфері безпеки. Поєднання таких компонентів створює умови для системної, послідовної та вимірюваної реалізації принципів рівності, сприяє підвищенню адаптивності суспільства до безпекових викликів та мінімізує гендерно зумовлені ризики.

Першим компонентом ефективної політики є нормативно-правова база та національні плани дій із конкретними індикаторами виконання. На міжнародному рівні ключовою правовою основою є Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир та безпека» та подальші пов'язані документи, що закликають держави включати гендерні аспекти у всі етапи політик з питань безпеки та миру. Ця резолюція створює рамку для розробки національних планів дій, які включають цільові показники, механізми моніторингу й оцінки результатів. Україна має національний план дій на виконання цієї резолюції на період до 2025 року, що передбачає участь жінок у прийнятті рішень, підвищення стійкості до безпекових викликів, забезпечення рівної участі у постконфліктному відновленні, боротьбу з гендерно зумовленим насильством та розвиток інституційної спроможності (зокрема через визначення показників і відповідальних суб'єктів). Конкретні індикатори, включені до національного плану, наприклад, частка жінок у керівних позиціях у секторі безпеки чи участь жінок у міжнародних операціях, дозволяють кількісно оцінювати прогрес у реалізації гендерної політики [8].

Другим важливим компонентом є інституційна організація, що включає створення механізмів координації: координатори гендерної політики у виконавчих органах, міжвідомчі робочі групи та підрозділи з гендерних питань у силових

структурах. Така організаційна структура сприяє інтеграції гендерного підходу у діяльність різних гілок влади та секторів безпеки, створює відповідальних за впровадження політик і забезпечує міжсекторну співпрацю. У межах НАТО, наприклад, існує спеціалізована інституційна структура – фокусні точки з питань «Жінки, мир та безпека», гендерні радники та комітет з гендерної перспективи, що систематично впроваджують гендерні підходи в планування, навчання та операції Альянсу, а також моніторинг реалізації дій відповідно до Плану дій щодо реалізації політики НАТО щодо жінок, миру та безпеки на 2021–2025 роки [6].

Третім компонентом є підготовка та підвищення кваліфікації персоналу сектору безпеки з гендерної проблематики. Здатність фахівців розпізнавати та враховувати гендерні виміри загроз та ризиків значно підсилює якість аналізу та ухвалення рішень. Навчальні програми, тренінги та включення гендерних модулів до професійної підготовки створюють культурну та компетентнісну базу для застосування гендерного підходу на всіх рівнях – від стратегічного планування до тактичної діяльності.

Четвертим необхідним компонентом є включення гендерно розподілених даних у системи розвідки, планування та оцінки ризиків. Гендерно розподілені дані дозволяють виявляти різні впливи політик безпеки на жінок і чоловіків, оцінювати потреби різних груп та адаптувати заходи до специфічних умов. Такий підхід сприяє більш точному визначенню уразливостей та ресурсів у суспільстві, а також формує підґрунтя для доказово обґрунтованих рішень. У контексті політик «Жінки, мир та безпека», як у роботі НАТО, гендерно розподілені дані використовуються для моніторингу прогресу реалізації плану дій та оцінювання результатів інтеграції гендерної перспективи у діяльність Альянсу НАТО.

П'ятим компонентом є механізми захисту від гендерного насильства та соціальної підтримки у разі кризи. Гендерно зумовлене насильство значно зростає під час конфліктів та кризових ситуацій, що має прямий вплив на національну безпеку та соціальну стабільність. Наявність систем захисту, доступ до медичної, юридичної та соціальної допомоги, а також превентивні механізми повинні бути інтегровані у загальні системи безпеки й кризового реагування. Це включає правове забезпечення, оперативні служби для постраждалих та ресурси для довгострокової реабілітації постраждалих, що створює більш стійку систему соціального захисту під час надзвичайних ситуацій.

На міжнародному рівні практики НАТО й ООН демонструють важливість координації та узгодженого підходу для досягнення сталих результатів, зокрема, НАТО розробляє та впроваджує свої плани з порядком денним «Жінки, мир та безпека», які інтегрують гендерні перспективи у стратегічні та оперативні процеси, а також співпрацює з партнерами щодо підготовки та обміну досві-

дом у цій сфері [6]. UN Women підтримує розробку та оновлення національних планів дій, що адаптовані до локальних умов, включають широкі консультації та встановлюють чіткі механізми моніторингу й оцінки, що забезпечує ефективність і прозорість імплементації гендерної політики у сфері безпеки державною системою [9].

Таким чином, реалізація зазначених компонентів у комплексі сприяє формуванню гнучкої та адаптивної політики гендерної рівності, яка не лише відповідає міжнародним стандартам, але й забезпечує підвищення ефективності національних безпекових стратегій, створює умови для більш повної мобілізації всього людського капіталу держави та мінімізує гендерно зумовлені ризики у критичних ситуаціях. Такий підхід підсилює як внутрішню стійкість суспільства, так і зовнішню спроможність держави реагувати на сучасні загрози безпеці.

Аналізуючи формування гендерної рівності як основу забезпечення національної безпеки, можна зробити наступні висновки. Так, гендерна рівність є не допоміжним соціальним компонентом, а стратегічним ресурсом держави. Вона підвищує ефективність національних безпекових політик, оскільки дозволяє враховувати потреби всіх соціальних груп, зменшувати вразливості та підвищувати адаптивність суспільства до внутрішніх і зовнішніх загроз. Ігнорування гендерних аспектів призводить до посилення ризиків, соціальної напруги та зниження ефективності заходів безпеки.

Інституційне закріплення гендерної рівності створює державним органам системні інструменти для реалізації політик: законотворчість, національні плани дій, механізми моніторингу та координовану роботу між відомствами. Законодавство України, зокрема Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», забезпечує правову основу для інтеграції гендерного підходу у всі сфери державного управління, включно з сектором безпеки.

Ефективна політика гендерної рівності потребує комплексного підходу, який включає: інституційну організацію (координатори, міжвідомчі групи, підрозділи з гендерних питань), підготовку та підвищення кваліфікації персоналу, використання гендерно розподілених даних для оцінки ризиків та планування заходів, а також механізми захисту від гендерно зумовленого насильства та соціальної підтримки у кризових ситуаціях. Міжнародні практики НАТО та ООН демонструють важливість координації та адаптації політик до локальних умов, що забезпечує сталість і результативність ініціатив.

Гендерна рівність у сфері національної безпеки сприяє підвищенню легітимності та довіри до державних інститутів, оскільки забезпечує відчуття справедливості та захищеності для всіх громадян. Вона має превентивне значення,

зменшуючи ризики радикалізації, соціального виключення та внутрішньої дестабілізації, що безпосередньо впливає на стійкість держави.

Таким чином, інтеграція гендерного підходу у сферу національної безпеки є стратегічно необхідною, адже забезпечує комплексне управління ризиками, підвищує адаптивність держави до сучасних загроз та зміцнює соціальну згуртованість, що є основою сталого розвитку та національної безпеки.

Список використаних джерел:

1. United Nations Security Council Resolution 1325 (2000), S/RES/1325 (2000). URL: <https://www.un.org/shestandsforpeace/content/united-nations-security-council-resolution-1325-2000-sres1325-2000?utm.com>.
2. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>.
3. Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022-2024 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2022 р. № 752-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-%D1%80#Text>.
4. Деякі питання реалізації Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 травня 2025 р. № 439-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/439-2025-%D1%80#Text>.
5. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537?utm.com>.
6. Action Plan for the Implementation of the NATO/EAPC Policy on Women, Peace and Security 2021-2025. URL: <https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/2021/10/21/action-plan-for-the-implementation-of-the-natoeapc-policy-on-women-peace-and-security-2021-2025?utm.com>.
7. Report on the Impact of Security Challenges on Women, Men, Girls, and Boys (2024-2025). URL: <https://ukraine.unwomen.org/en/digital-library/publications/2025/07/report-on-the-impact-of-security-challenges-on-women-men-girls-and-boys-2024-2025?utm.com>.
8. National Action Plan (2022–2025). URL: <https://1325naps.peacewomen.org/index.php/ukraine/?utm.com>.
9. The process of developing a new National Action Plan for the implementation of UN Security Council Resolution 1325 «Women, Peace and Security» for the period 2026-2030 is ongoing. URL: <https://ukraine.unwomen.org/en/stories/novyny/2025/05/tryvaye-protses-rozrobky-novoho-natsionalnoho-planu-diy-na-vykonannya-rezolyutsiyi-rady-bezpeky-oon-1325-zhinky-myr-bezpeka-na-period-2026-2030-roky?utm.com>.

Олег ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Конституційного Суду України

**Конституційне підґрунтя
захисту суверенітету, незалежності
та територіальної цілісності України**

За Конституцією України Україна визначена передусім як суверенна та незалежна держава (стаття 1); суверенітет України поширюється на всю її територію (частина перша статті 2); територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою (частина третя статті 2).

Наведені конституційні приписи не може бути витлумачено та застосовано в спосіб, що тією чи іншою мірою заперечуватиме значущість цих явищ для існування Українського народу та збереження його державності.

Конституційним підґрунтям захисту суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України як цінностей конституційної демократії є не лише процитовані вище приписи статей 1–2 Основного Закону України, а також інші конституційні норми та юридичні позиції, сформульовані національним органом конституційного контролю.

Конституційний Суд України у своїй практиці послідовно застосовує концепцію обороноздатної демократії («демократії, здатної захистити себе»).

Тому, здійснюючи конституційний контроль щодо приписів законів, ухвалених Верховною Радою України у період збройної агресії Російської Федерації проти України, Конституційний Суд України зважає на конституційні цінності, обстоювання яких пов'язано із захистом Українського народу та збереженням його державності. Серед таких конституційних цінностей, безперечно, є суверенітет, незалежність та територіальна цілісність України.

У Рішенні від 21 грудня 2021 року № 3-р/2021 Конституційний Суд України зазначив, що «Україна має право захищати свою незалежність, свій державний суверенітет і свою територіальну цілісність шляхом здійснення таких системних заходів і застосування засобів, що є співмірними, допустимими і прийнятними з огляду на рівень небезпеки, загроз і викликів, що постали перед нею» (абзац четвертий пункту 3 мотивувальної частини).

Оцінюючи в Рішенні від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 (далі – Рішення № 4-р/2022) правомірність мети обмеження одного з конституційних прав,

Конституційний Суд України, зокрема, виснував: «<...> обмеження <...> є правомірним (легітимним) за своєю метою та об'єктивно виправданим, оскільки сприяє забезпеченню обороноздатності держави й боєздатності підрозділів Збройних Сил України в умовах збройної агресії, відповідає критеріям обмежень, дозволених у демократичному суспільстві, а отже, є таким, що не суперечить Конституції України» (абзац п'ятий підпункту 4.9 пункту 4 мотивувальної частини).

Аналізуючи у Рішенні № 4-р/2022 домірність обмеження законом одного з конституційних прав, Конституційний Суд України визнав, що він «бере до уваги той факт, що ухвалення цього Рішення відбувається в умовах введеного в Україні воєнного стану, під час боротьби Українського народу проти агресії Російської Федерації, що обумовлює висновок Конституційного Суду України про домірність застосованих заходів» (абзац сьомий підпункту 4.6 пункту 4 мотивувальної частини).

Слід зазначити, що така юридична позиція була сформульована Конституційним Судом України ще до початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України в лютому 2022 року.

Так, у Рішенні від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 Конституційний Суд України виснував, що «для стабільності демократичного конституційного ладу держава може здійснювати конкретні заходи з метою його захисту» (перше речення абзацу першого пункту 11 мотивувальної частини), та констатував, що, здійснюючи конституційний контроль, він зважає на потребу в урахуванні загроз, що постали перед Україною у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території (абзац другий пункту 11 мотивувальної частини).

Тобто потреба захисту таких цінностей, як суверенітет, незалежність та територіальна цілісність України, в період відсічі й стримування збройної агресії Російської Федерації проти України є конституційним підґрунтям для правомірного та домірного обмеження низки конституційних прав. Тим більше, що з початком тимчасової окупації окремої території України та здобуття країною агресором – Російською Федерацією ефективного контролю на тимчасово окупованій території України саме держава-агресор є відповідальною за дотримання та захист людських прав осіб, які перебувають на цій території. Підтвердженням цього умовиводу є акти та рішення міжнародних органів та установ, зокрема Європейського суду з прав людини [див., зокрема, рішення від 9 липня 2025 року у справі *Ukraine and the Netherlands v. Russia* (заяви № 8019/16, № 43800/14, № 28525/20 та № 11055/22)].

У цьому контексті важливою також є юридична позиція, сформульована Конституційним Судом України в Рішенні № 4-р/2022: «Конституція України та низка міжнародних договорів <...> допускають можливість обмежувати права людини за певних обставин та умов. До таких обставин належать акти

збройної агресії, які ставлять під загрозу не лише територіальну цілісність держави, що зазнала збройного нападу, її політичну незалежність, державний суверенітет, а й існування самої держави, що є об'єктом агресії, як такої» (абзац третій підпункту 4.9 пункту 4 мотивувальної частини);

Підсумовуючи наведене вище, слід зазначити, що у зв'язку з тим, що збройна агресія Російської Федерації проти України не зупинена, наразі нагальним є захист таких конституційних цінностей, як суверенітет, незалежність та територіальна цілісність України.

З цих міркувань Український народ, держава та її органи зобов'язані мобілізувати та застосувати всі можливі та доступні людські, юридичні, економічні та інші ресурси і засоби для захисту конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та незалежності України, посилення обороноздатності держави, відсічі й стримування збройної агресії Російської Федерації проти України.

Микола ПОГОРЕЦЬКИЙ

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0003-0936-0929

**Конституційні та конвенційні стандарти
втручання у приватне життя
під час оперативно-розшукових заходів
і негласних слідчих (розшукових) дій:
правові позиції Конституційного Суду України
та Європейського суду з прав людини**

У сучасних умовах цифровізації комунікацій та інтенсифікації кримінального переслідування оперативно-розшукові заходи й негласні слідчі (розшукові) дії перетворилися на один із найризикованіших інструментів державного втручання у приватне життя особи. Їх специфіка полягає у прихованості, технологічній «всеосяжності» та здатності акумулювати великі масиви відомостей про поведінку, контакти, переміщення й інші аспекти приватності, що об'єктивно посилює загрозу неконтрольованого або надмірного втручання. За такої ситуації конституційно-конвенційні гарантії приватного життя набувають не декларативного, а процедурно-обмежувального значення: вони визначають межі допустимого втручання, критерії його виправдання і вимоги до контролю. Відповідно до Конституції України права і свободи людини є безпосередньо чинними, а діяльність органів державної влади має бути побудована на засадах верховенства права; втручання у приватне життя можливе лише у правових формах, які не допускають свавілля і забезпечують баланс між публічним інтересом та автономією особи [1]. Паралельно стаття 8 Європейської конвенції з прав людини встановлює базову «трикутну» модель оцінки втручання у приватне життя: воно повинно бути «відповідно до закону», переслідувати легітимну мету й бути «необхідним у демократичному суспільстві» [3]. У межах цієї моделі ключового значення набуває не лише досягнення процесуальної

мети кримінального провадження, а й якість нормативної підстави втручання, суворість і структурованість запобіжників від зловживань, а також реальність і ефективність контролю за діяльністю органів державної влади – особливо у випадках застосування таємних, невидимих для особи форм нагляду. Саме ці елементи визначають, чи залишається втручання держави у приватне життя в межах правової держави, чи трансформується у прояв свавільної влади, несумісний із конституційними та конвенційними стандартами.

У цьому контексті особливого значення набувають правові позиції Конституційного Суду України, сформульовані у рішеннях, предмет яких безпосередньо не завжди пов'язаний із приватним життям, але які встановлюють загальні конституційні критерії допустимості обмежувальних повноважень держави. Саме до таких рішень належить Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, у якому Конституційний Суд України розглядав питання конституційності окремих повноважень органів міліції, однак у мотивувальній частині сформулював загальнообов'язкові правові орієнтири, релевантні для всієї сфери примусового та прихованого втручання держави у права людини.

Зокрема, Суд виходив із того, що з принципу верховенства права випливають вимоги правової визначеності, ясності та передбачуваності правового регулювання, без дотримання яких неможливо виключити розширене або довільне тлумачення повноважень органів публічної влади. Такі вимоги мають універсальний характер і застосовуються до будь-яких форм державного втручання, у тому числі до оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій, де ризик свавільного використання владних повноважень істотно посилюється внаслідок прихованого характеру відповідних заходів.

Отже, Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 доцільно розглядати не як джерело матеріального визначення змісту приватного життя, а як конституційний методологічний орієнтир, що встановлює базову умову допустимості будь-яких обмежень прав людини – наявність чіткої, визначеної та передбачуваної правової рамки, здатної ефективно обмежувати дискрецію держави та запобігати свавільному втручання. У цьому рішенні Суд виходив із того, що з конституційних засад рівності та справедливості безпосередньо випливають вимоги визначеності, ясності й недвозначності правової норми, оскільки відсутність таких характеристик не забезпечує однакового застосування закону та не усуває ризику необмеженого тлумачення у правозастосовній практиці [4].

Розвиваючи цю позицію крізь призму принципу верховенства права, Конституційний Суд України наголосив, що закон, який допускає обмеження фундаментальних прав і свобод людини, повинен бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у застосуванні, аби виключити можливість

свавільного втручання з боку органів публічної влади [4]. Вирішальним у цьому підході є те, що йдеться не про формальну або суто «технічну» вимогу до стилістики нормативного тексту, а про встановлення конституційного бар'єра проти розмитих і відкритих повноважень.

Зміст такого бар'єра полягає в тому, що надання органу правопорядку нормативно нечіткого, надмірно широкого або процедурно не обмеженого повноваження саме по собі створює підґрунтя для довільного втручання у сферу прав людини. За відсутності чітко окреслених меж, підстав і процедур реалізації владних повноважень державне втручання втрачає конституційну якість і стає несумісним із гарантіями приватного життя, свободи та верховенства права [1; 4].

Перенесення зазначених критеріїв у площину оперативно-розшукових заходів і НСРД має принципове значення. По-перше, прихований характер таких заходів підвищує ризик того, що втручання залишиться не лише невідомим для особи, а й практично неоскаржуваним; тому вимога правової визначеності у цій сфері повинна розумітися як підвищений стандарт: закон має не просто «дозволяти» втручання, а чітко визначати його межі, підстави, цілі, процедурні кроки та запобіжники від зловживань [4; 19]. По-друге, саме в режимі таємних заходів особливо небезпечною є ситуація «відкритої дискреції», коли орган правопорядку фактично сам визначає, коли, проти кого і в якому обсязі застосовувати втручання; такі моделі не узгоджуються з вимогою передбачуваності й суперечать правовій визначеності як елементу верховенства права [4; 19]. Отже, Рішення № 17-рп/2010 доцільно використовувати не як джерело дефініцій приватного життя, а як конституційну основу для подальшого аналізу «якості закону» та недопущення свавілля у сферах, де правоохоронні повноваження прямо торкаються автономії особи.

Наступним концептуальним кроком є з'ясування того, коли саме виникає «втручання» у приватність у разі прихованого нагляду. У практиці Європейського суду з прав людини ця проблема розв'язана через об'єктивний підхід: втручання визначається не суб'єктивним сприйняттям особи і не обов'язковою наявністю доведеної шкоди, а самим фактом існування або застосування правового механізму, який дозволяє прихований контроль. Так, у справі *Klass and Others v. Germany* Суд прямо наголосив, що за умов, коли держава запроваджує таємне спостереження, існування якого залишається невідомим для осіб, а отже робить нагляд фактично неоскаржуваним, гарантії статті 8 можуть бути «зведені нанівець», оскільки особа може зазнавати втручання, навіть не усвідомлюючи цього [6]. Суд також сформулював принципово важливу тезу про «загрозу (menace) нагляду»: сама наявність законодавства, яке може бути застосоване до певного кола осіб, створює для них загрозу спостереження й тим самим

становить втручання у свободу комунікації та у право на повагу до приватного життя і кореспонденції [6]. Цей підхід є методологічно значущим для оцінки сучасних форм ОРЗ/НСРД: навіть якщо у конкретній справі неможливо довести, що певна особа була фактично піддана нагляду, сама архітектура правового режиму прихованого контролю може становити втручання, якщо вона створює реальну загрозу застосування таких заходів і не забезпечує дієвих запобіжників та ефективного контролю [6].

У справі *Roman Zakharov v. Russia* Велика палата ЄСПЛ розвинула цей підхід і сформулювала критерії оцінки «втручання через існування режиму»: Суд зазначив, що за умов широкого охоплення таємними заходами всіх користувачів мобільного зв'язку й відсутності ефективних внутрішніх засобів захисту заявник не зобов'язаний доводити, що щодо нього застосовувалися конкретні заходи; достатнім є те, що саме існування оспорюваного законодавства становить втручання у його права за статтею 8 [7]. Цим Суд закріпив логіку, принципово важливу для національного дискурсу: у сфері секретного нагляду «втручання» має об'єктивний характер і пов'язується із ризиком застосування таємних заходів, який виникає з самого правового режиму та його практичної побудови [7]. Додатково Суд у *Zakharov* звернув увагу на якісну межу допустимості: авторизація втручання повинна бути поставлена у залежність від того, чи неможливо досягти легітимної мети іншими, менш інвазивними засобами, що підкреслює підвищений стандарт необхідності та мінімізації втручання у приватність у режимах секретного нагляду [7]. Отже, європейський підхід дозволяє сформулювати доктринальний висновок: у випадку ОРЗ/НСРД питання про наявність втручання запускається вже на рівні існування або застосування механізму прихованого контролю, тоді як «інтенсивність, масштаб і тривалість» втручання визначають суворість стандарту його виправдання та рівень процедурних гарантій, необхідних для виключення свавілля [6; 7].

У цьому контексті доцільно фіксувати поняття «об'єктивного втручання» як аналітичну конструкцію, що не підміняє собою текст Конституції чи Конвенції, а забезпечує коректне застосування їх стандартів у сфері таємного нагляду. Об'єктивний характер втручання означає, що держава не може виправдовувати прихований збір або контроль інформації посиланням на те, що «особа не знала» або що «шкода не доведена»; натомість фокус аналізу переноситься на якість правової підстави, реальність контролю і наявність мінімальних запобіжників проти зловживань [3; 6; 7; 19]. Разом із тим об'єктивний підхід не веде до абсолютизації, ніби будь-яке втручання автоматично потребує однаково «найвищого» рівня обґрунтування: у демократичному суспільстві допустимість втручання оцінюється диференційовано – залежно від характеру заходу, його прихованості та ступеня інвазивності, а також від того, чи забезпечує закон ефективні гарантії від свавілля і чи існує реальний механізм контролю [3; 6; 7].

Саме це розмежування є принциповим для подальшого аналізу українських конституційних підходів до інформаційної приватності та їх узгодження з конвенційними стандартами: Рішення № 17-рп/2010 задає конституційний «фільтр» правової визначеності й передбачуваності, тоді як практика ЄСПЛ у справах про таємний нагляд формує об'єктивний тест втручання та підвищені вимоги до гарантій, необхідності й контролю [4; 6; 7; 19]. На цій основі в наступному розділі буде розглянуто конституційну рамку охорони інформаційної приватності, сформульовану у Рішенні КСУ № 2-рп/2012, та її інтеграцію зі стандартами статті 8 Конвенції, включно з критеріями «якості закону» і ефективного контролю [3; 5; 7; 9–11; 19].

Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012 є ключовим для розуміння конституційної архітектури інформаційної приватності, оскільки в ньому Суд дав офіційне тлумачення положень статей 32 і 34 Конституції України та окреслив конституційну рамку охорони конфіденційної інформації про особу [5]. Методологічно важливо, що Суд розглянув ці норми у системному взаємозв'язку: гарантія недоторканності приватного і сімейного життя та заборона збирання/зберігання/використання/поширення конфіденційної інформації без згоди особи співвіднесені з конституційною свободою збирання, зберігання, використання і поширення інформації, що вимагає балансування приватного й публічного інтересу, а не підміни одного іншим [1; 5]. У межах такого підходу право на приватне та сімейне життя постає як конституційна форма автономії людини, а інформація про особисте і сімейне життя (за винятком інформації, визначеної законом щодо здійснення публічних функцій) набуває режиму конфіденційності, що підсилює стандарти її правового захисту [5].

Найважливішим для теми оперативно-розшукових заходів і НСРД є те, що КСУ чітко окреслив кваліфікаційний критерій втручання: операції держави зі збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди розглядаються як втручання в особисте та сімейне життя [5]. Водночас Суд визначив конституційно допустимі умови такого втручання як вичерпні: або згода особи, або (за її відсутності) випадки, визначені законом, і тільки в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [1; 5]. Отже, Рішення № 2-рп/2012 задає два принципові методологічні орієнтири: по-перше, для конституційного аналізу достатньо встановлення факту операцій із конфіденційною інформацією поза згодою особи; по-друге, будь-яке виправдання такого втручання повинно бути пов'язане з наявністю чіткої законної підстави та легітимної конституційної мети, причому поза межами цих умов втручання втрачає конституційну легітимність [1; 5].

З огляду на це, оперативно-розшукові заходи і НСРД як форми отримання/контролю інформації закономірно потрапляють у «конституційну зону підвищеного ризику»: їх предметом або результатом нерідко стають дані про комунікації, контакти, переміщення, поведінку чи інші аспекти приватного життя, що у логіці КСУ має розглядатися як конфіденційна інформація і, відповідно, як потенційне втручання [5]. Саме тому конституційні стандарти не допускають «інституційного автономізму» оперативної сфери: правомірність отримання оперативних матеріалів не може оцінюватися лише за критерієм доцільності або ефективності – вона повинна бути співвіднесена з конституційними умовами втручання та із процесуальними гарантіями, які перетворюють державне втручання з факту сили на дію права [1; 2; 5].

Подальша деталізація тесту допустимості втручання у приватне життя потребує інтеграції конституційної рамки КСУ зі стандартами статті 8 Європейської конвенції з прав людини. Конвенційна модель оцінки втручання є усталеною: воно допускається лише «відповідно до закону», переслідуючи одну або кілька легітимних цілей та будучи «необхідним у демократичному суспільстві» [3]. У сфері таємного нагляду ця модель набуває особливої суворості, оскільки прихований характер заходів істотно підвищує ризик зловживань і водночас знижує практичну здатність особи захистити свої права в реальному часі. Саме тому ЄСПЛ послідовно наполягає: стандарт «відповідно до закону» означає не лише формальну наявність правової підстави, а й вимогу «якості закону» – достатньої чіткості, доступності та передбачуваності правового регулювання, яке обмежує дискрецію держави і забезпечує ефективні запобіжники від свавілля [3; 9–11]. У справах *Kruslin v. France* та *Huvig v. France* Суд підкреслив, що втручання у приватність у вигляді перехоплення комунікацій може бути легітимним лише за наявності нормативної основи, яка з достатньою ясністю визначає умови і межі здійснення таких заходів та гарантії від зловживань [9; 10]. У справі *Amann v. Switzerland* ЄСПЛ, аналізуючи збирання й зберігання інформації у державних реєстрах, підтвердив, що втручання у приватне життя може мати місце і без «фізичного проникнення» – достатньо державного контролю над персональними даними; відповідно, правове регулювання має бути таким, що дозволяє перевірити законність, межі й мету обробки даних [11].

Для доктринального обґрунтування вимоги правової визначеності та запобігання свавіллю доцільно додатково спиратися на підхід Венеційської комісії, яка розглядає правову визначеність (*legal certainty*) як складову верховенства права і пов'язує її з передбачуваністю правозастосування та обмеженням дискреції державної влади чіткими правовими рамками [19]. У поєднанні з позицією КСУ у Рішенні № 17-рп/2010 про ясність і недвозначність норм та неприпустимість необмеженого тлумачення це формує двохшарову конструкцію «якості закону» у національному вимірі: з одного боку, закон має бути

сформульований так, щоб унеможливлювати свавільне розширення повноважень; з іншого – повинен містити процедурні гарантії, які роблять контроль реальним, а не номінальним [1; 4; 19]. Саме тому в режимі таємного нагляду вимога якості закону не зводиться до загальних декларацій про «необхідність боротьби зі злочинністю»: вона вимагає нормативної конкретизації підстав і меж втручання, а також визначення запобіжників, які мінімізують ризик того, що приховані інструменти перетворюються на масову практику спостереження без належного контролю [7; 19].

Особливе значення для цього висновку має практика ЄСПЛ у справі *Roman Zakharov v. Russia*, в якій Суд, оцінюючи режим перехоплення комунікацій, наголосив на необхідності таких законодавчих гарантії, які дозволяють реально обмежити свавілля і забезпечити дієвий контроль, включно з правилами, що регламентують підстави, тривалість, процедури та поводження з отриманими матеріалами [7]. У поєднанні з підходом *Klass and Others v. Germany*, де Суд підкреслив особливу небезпеку прихованих заходів для ефективності захисту прав, це означає, що «таємність» не знижує стандарт захисту приватності, а навпаки підвищує вимоги до законності, необхідності та контролю [6; 7]. Відтак для сфери ОРЗ/НСРД конституційно-конвенційна методологія повинна бути побудована так, щоб контроль за втручанням був не разовим формальним актом, а реальним механізмом запобігання надмірному або невиннованому збору конфіденційної інформації [2; 3; 6; 7].

У межах національної моделі кримінального провадження такі стандарти мають прямий процесуальний наслідок: якщо втручання у приватне життя здійснено поза межами конституційних умов (відсутність належної законної підстави, вихід за легітимну мету, ігнорування вимог необхідності/пропорційності або номінальний контроль), це ставить під сумнів допустимість отриманих відомостей як доказів. КПК України прямо пов'язує допустимість доказів із законністю порядку їх отримання та встановлює механізм недопустимості у разі істотного порушення прав і свобод людини, включно з наслідками для похідних доказів [2]. Відтак подальший аналіз ОРЗ/НСРД має бути зосереджений не лише на описі технічних можливостей або оперативної доцільності, а на реконструкції нормативної моделі допустимого втручання: які саме підстави й межі встановлює закон; як саме забезпечується передбачуваність регулювання; яким є зміст критерію необхідності й пропорційності; які запобіжники та форми контролю реально запобігають свавіллю в умовах таємного збору інформації [1–3; 5–7; 9–11; 19]. Саме в цьому пункті конституційна рамка Рішення КСУ № 2-рп/2012 (вичерпні умови допустимого втручання у конфіденційну інформацію) має бути поєднана зі стандартами ЄСПЛ щодо «якості закону» та ефективних гарантії у режимах таємного нагляду, що дозволяє побудувати цілісну конституційно-конвенційну модель втручання у приватне життя під час ОРЗ/НСРД [3; 5; 6; 7; 9–11; 19].

У контексті оперативно-розшукових заходів і НСРД визначальною є не лише констатація факту «втручання», а й нормативна реконструкція того, якими саме запобіжниками держава повинна обмежити приховану інвазивність своїх інструментів. ЄСПЛ послідовно виходить із того, що таємний характер нагляду створює ситуацію підвищеного конституційно-конвенційного ризику: особа не здатна вчасно виявити втручання та ефективно його оскаржити, отже без спеціальних гарантій будь-яка система прихованого контролю може перетворитися на механізм фактичної непідконтрольності державної влади [6; 7]. Саме тому у справах про секретний нагляд Суд підвищує стандарт «відповідно до закону» до рівня «якості закону»: правова основа має не просто дозволяти втручання, а обмежувати дискрецію органів правопорядку і бути достатньо чіткою, щоб громадянин міг передбачити межі можливого втручання, а наглядові органи – перевірити його законність і відповідність легітимній меті [3; 9–11; 19]. У цьому сенсі конституційна вимога правової визначеності (у розумінні КСУ) та конвенційний стандарт якості закону функціонують як єдина методологічна конструкція: правоохоронне повноваження, яке «не описане» законом у своїх межах і процедурах, стає потенційним джерелом свавілля й не може вважатися легітимним інструментом втручання у приватність [1; 4; 19].

Для оцінки допустимості НСРД і оперативно-розшукових заходів ключовим є доктринальний висновок із практики ЄСПЛ: у режимах таємного нагляду закон повинен містити мінімальний набір матеріальних і процедурних запобіжників, що перешкоджають зловживанням і забезпечують реальний контроль. У справі *Roman Zakharov v. Russia* Суд, оцінюючи системну модель перехоплення комунікацій, наголосив, що без чіткої регламентації підстав і меж втручання та без ефективного контролю з боку незалежних інституцій держава фактично отримує надмірну свободу дій, несумісну з вимогами статті 8 Конвенції [7]. І хоча формулювання «мінімальних гарантій» виводиться з узагальненої практики Суду у справах про таємний нагляд, їх логіка уніфікована: (а) втручання повинно бути дозволеним лише щодо чітко визначених категорій правопорушень і за чітко визначених підстав; (б) закон має встановлювати коло осіб, щодо яких можуть застосовуватися заходи; (в) строк, обсяг і технічні параметри втручання повинні бути визначуваними і обмежуваними; (г) правила отримання, зберігання, доступу, використання, передачі та знищення матеріалів мають бути визначені так, щоб виключати їх неконтрольоване накопичення; (ґ) контроль за застосуванням заходів повинен бути незалежним і ефективним, а не номінальним [7]. Ці вимоги прямо кореспондують із тезою Венеційської комісії, що дискреція держави не може бути «відкритою» і має бути обмежена законом та запобіжниками від зловживань, інакше порушується *legal certainty* як складова верховенства права [19].

Особливого значення в цій системі гарантій набуває судова санкція як інструмент попереднього контролю, але лише за умови, що вона має реальний зміст. ЄСПЛ у справах, пов'язаних із перехопленням комунікацій і прихованим збором інформації, не зводить судовий дозвіл до формального «погодження»; він оцінює, чи здатний механізм авторизації реально обмежувати втручання і запобігати свавіллю [7; 9; 10]. У справах *Kruslin v. France* та *Huvig v. France* Суд підкреслив, що саме на рівні правового регулювання мають бути визначені умови та межі перехоплення, а відсутність достатньої нормативної конкретизації створює ризик надмірного втручання і знижує передбачуваність для адресата [9; 10]. Звідси випливає доктринальна вимога до національної моделі НСРД: дозвіл слідчого судді повинен бути не повторенням фабули провадження, а індивідуалізованим рішенням, яке: по-перше, чітко визначає мету і межі втручання; по-друге, містить перевірку того, чи є втручання необхідним і чи не може легітимної мети бути досягнуто менш інвазивними засобами; по-третє, встановлює часові й предметні рамки, що унеможливляють «розростання» втручання за межі дозволеного [3; 7]. Ця вимога логічно продовжує конституційний підхід КСУ щодо неприпустимості невизначених і розмитих повноважень: приховане втручання, санкціоноване без індивідуалізованого аналізу меж і необхідності, є вразливим до кваліфікації як свавільне [1; 4].

Не менш важливою є проблема післяконтролю та механізмів відповідальності за зловживання. У справі *Klass and Others v. Germany* Суд прямо звертав увагу на те, що в умовах секретності система захисту прав не може спиратися лише на ініціативу особи, яка не знає про втручання, а отже повинні існувати інституційні гарантії нагляду, здатні компенсувати дефіцит «видимості» втручання [6]. Розвинена у *Zakharov* логіка підсилює цей висновок: якщо особа не має реалістичного способу дізнатися про нагляд або оскаржити його, контроль повинен бути побудований так, щоб незалежні інституції могли виявляти і припиняти незаконні втручання, а також забезпечувати відповідальність за порушення [7]. У національному вимірі це означає: судовий контроль не може бути одноактним; він повинен мати процесуальне продовження у вигляді перевірюваності меж втручання, контролю поведінки з отриманими матеріалами та можливості подальшого судового оцінювання їх законності у зв'язку з допустимістю доказів [2; 7; 19].

Зазначені стандарти мають і безпосередній доказовий вимір. ЄСПЛ послідовно виходить із того, що приховані методи отримання інформації можуть створювати не лише ризики для приватності (стаття 8), а й ризики для справедливості провадження (стаття 6), зокрема у ситуаціях провокації, підміни процесуальних гарантій або надмірного та неконтрольованого втручання. У справі *Teixeira de Castro v. Portugal* Суд пов'язав використання результатів прихованих заходів із забороною провокації і вимогами справедливого судового розгляду

[13], а у *Dragojević v. Croatia* звернув увагу на значення належної авторизації і гарантій у контексті секретного перехоплення та використання отриманих матеріалів [14]. У *Bykov v. Russia* Суд розглядав допустимість і наслідки прихованих методів фіксації, оцінюючи їх через призму загальної справедливості провадження та наявності процесуальних гарантій [12]. Ці позиції важливі для української доктрини тим, що вони показують: у сфері прихованого втручання «ефективність розслідування» не може бути самодостатнім аргументом; ключовим є те, чи було втручання нормативно обмеженим, контрольованим і чи не зруйнувало воно фундаментальні гарантії справедливого процесу [12–14].

У національній площині питання допустимості доказів прямо прив'язане до законності їх отримання та до наслідків істотного порушення прав і свобод людини. КПК України встановлює критерії допустимості та механізм визнання доказів недопустимими, зокрема у разі отримання їх внаслідок істотного порушення прав людини, а також визначає долю похідних доказів, здобутих завдяки такій інформації [2]. У поєднанні з конституційною рамкою втручання у приватність (у тлумаченні КСУ) та конвенційним стандартом ефективних гарантій у режимі таємного нагляду це дозволяє сформулювати доктринально вивірену позицію: якщо приховане втручання здійснено поза межами якісного й передбачуваного закону, без реального контролю або з порушенням вимог необхідності й пропорційності, то отримана інформація набуває дефекту походження, який зумовлює її недопустимість як доказу та підриває легітимність доказового процесу [1–3; 5; 7; 19]. У доктрині це може бути описано як «конституційна дефектність» або «конституційна токсичність» доказів – не як метафора, а як аналітична модель, що пояснює, чому доказова інформація, отримана через свавільне або неконтрольоване втручання у приватність, є непридатною для використання у правосудді незалежно від її змістовної «корисності» [2; 20; 23–25]. Такий підхід узгоджується із загальною логікою права: держава не може легітимізувати результат, якщо спосіб його досягнення руйнує фундаментальні гарантії, адже тоді кримінальний процес втрачає конституційну якість і перетворюється на інструмент примусу, а не правового захисту [1; 20–21; 24–25].

Відтак подальший аналіз НСРД і оперативно-розшукових заходів має будуватися на поєднанні трьох взаємопов'язаних рівнів: конституційного (умови допустимого втручання у приватність і заборона свавілля) [1; 4; 5], конвенційного (якість закону, необхідність, пропорційність, ефективний контроль у режимах таємного нагляду) [3; 6; 7; 9–11; 19] та процесуального (допустимість/недопустимість доказів і наслідки істотного порушення прав людини) [2]. Саме така триєдина конструкція дозволяє перейти від загальних тез до конкретного тесту оцінки: які елементи «якості закону» повинні бути забезпечені в національному регулюванні; як має виглядати мотивованість

судової санкції; які обмеження щодо строку, обсягу й процедур поводження з матеріалами мінімізують ризик зловживань; і, нарешті, які процесуальні наслідки повинні наставати у разі порушення цих стандартів для забезпечення доказової доброчесності та довіри до правосуддя [2; 7; 19; 23–25]. Наступним кроком після окреслення конституційно-конвенційних засад є побудова прикладного (операціонального) тесту допустимості втручання у приватне життя під час ОРЗ/НСРД, який дозволяє перейти від загальних стандартів до перевірюваних критеріїв. Такий тест має враховувати, що в режимі таємного збору інформації «ризик свавілля» є структурним: особа, як правило, не здатна вчасно виявити втручання, а тому гарантії повинні бути перенесені в саму архітектуру закону, процедури та контролю [6; 7; 19]. З огляду на це, перевірка правомірності втручання доцільно вибудовується як послідовність взаємопов'язаних питань: чи становить захід втручання у приватне життя; чи має він належну правову підставу; чи відповідає така підстава вимозі «якості закону»; чи переслідує захід легітимну мету; чи є він необхідним і пропорційним; чи супроводжується він ефективними гарантіями та контролем; і, нарешті, які процесуальні наслідки має порушення хоча б одного із зазначених елементів для допустимості доказів [1–3; 7; 9–11; 19]. Методологічно важливо, що в системі статті 8 Конвенції критерій «відповідно до закону» не є формальністю: він означає не лише існування нормативної основи, а й обов'язок держави встановити межі та запобіжники, які обмежують дискрецію і уможливлюють реальну перевірку законності й мети втручання [3; 7; 9–11]. Саме тому конституційна вимога правової визначеності та недопущення свавілля, сформульована у практиці КСУ, має розглядатися як національний корелят конвенційного стандарту «quality of law» [1; 4; 19].

У площині НСРД цей тест набуває особливо конкретного процесуального змісту, оскільки законодавець заклав у КПК України окрему процедуру, яка покликана виконувати роль гарантій від надмірного втручання. Визначальною є сама природа НСРД як різновиду слідчих (розшукових) дій, відомості про факт і методи проведення яких не підлягають розголошенню, що підсилює потребу в процесуальних бар'єрах та контролі [2]. По-перше, принцип «попередньої правової рамки» реалізується через вимогу судової санкції у тих випадках, коли КПК пов'язує проведення певних НСРД із постановленням ухвали слідчого судді; при цьому судовий дозвіл має бути не номінальним, а таким, що індивідуалізує межі втручання і тим самим перетворює «таємний інструмент» на юридично обмежену процедуру [2; 7; 9; 10]. По-друге, закон повинен забезпечити темпоральне обмеження втручання: строк дії ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення НСРД у КПК обмежений, а продовження потребує нового звернення у встановленому порядку, що прямо спрямовано на запобігання «невизначеним» або надмірно тривалим практикам прихованого нагляду [2]. По-третє, навіть у виняткових ситуаціях, коли закон допускає початок НСРД

до ухвали слідчого судді, така можливість не руйнує стандарт контролю, а лише модифікує його: невідкладність є винятком, який повинен бути суворо обґрунтований і підлягає подальшій процесуальній перевірці, інакше виняток перетворюється на канал системного обходу судової санкції [2; 7]. По-четверте, процесуальна форма НСРД не завершується моментом «отримання інформації»: КПК передбачає вимоги до фіксації ходу і результатів НСРД (протоколювання, додатки, процесуальна придатність матеріалів), що має безпосереднє значення як для контролю законності втручання, так і для подальшої судової оцінки допустимості доказів [2]. По-п'яте, особливим елементом гарантій є правила щодо подальшого поводження з результатами втручання: повідомлення осіб про тимчасове обмеження їхніх прав у зв'язку з проведенням НСРД, а також вимоги до захисту та знищення інформації, яка не є необхідною для досудового розслідування, – ці приписи виконують функцію мінімізації «побічної шкоди» приватності та обмеження неконтрольованого накопичення конфіденційних даних [2]. Сукупно ці елементи процесуальної регламентації вбудовують у національну модель саме ті запобіжники, які ЄСПЛ очікує бачити в режимі таємного нагляду: визначеність підстав, контроль, часові рамки, правила обробки й зберігання матеріалів, а також механізми, що компенсують дефіцит видимості втручання для особи [6; 7; 9–11; 19].

Однак наявність процедурних норм сама по собі не гарантує конституційно-конвенційної якості втручання; вирішальним є те, чи працюють вони як реальні обмежувачі дискреції. Саме тому критерій «якості закону» у сфері НСРД повинен розумітися як вимога до такої нормативної й практичної конструкції, яка, з одного боку, дозволяє суду перевірити межі, мету та необхідність втручання, а з іншого – унеможливорює перетворення судового дозволу на формальну процедуру підтвердження позиції сторони обвинувачення [3; 7; 9; 10; 19]. У конвенційному підході це означає, що авторизація таємного втручання має бути пов'язана з перевіркою «необхідності у демократичному суспільстві», тобто із з'ясуванням, чи є втручання мінімально достатнім і чи не може легітимної мети бути досягнуто менш інвазивними засобами [3; 7]. У площині кримінального провадження ця вимога має прямий доказовий вимір: якщо втручання здійснено без належної правової підстави, поза межами судової санкції там, де вона необхідна, або з порушенням ключових гарантій та контролю, то дефект походження отриманої інформації трансформується у дефект її процесуальної придатності – тобто у проблему допустимості [2; 7; 23–25]. Саме на цьому ґрунті формується доктринально обґрунтована концепція «конституційної дефектності/токсичності» доказів: не як риторична формула, а як пояснювальна модель того, чому держава не може легітимізувати доказовий результат, якщо шлях його отримання руйнує фундаментальні гарантії приватності та контролю над дискрецією [1–3; 4; 7; 23–25]. Відповідно, подальший виклад має бути

спрямований на деталізацію: (а) вимог до змісту та мотивованості судової санкції на НСРД як процесуального «ядра» гарантій; (б) критеріїв необхідності/пропорційності та альтернативності втручання; (в) правил поводження з матеріалами НСРД як елементу мінімізації шкоди приватності; (г) процесуальних наслідків порушень для допустимості доказів і для «похідної» доказової інформації [2; 3; 7; 9–11; 19; 23–25]. Подальша конкретизація стандартів втручання у приватне життя під час ОРЗ/НСРД повинна розпочинатися з центрального питання: якою має бути юридична конструкція судової санкції та пов'язаного з нею контролю, щоб унеможливити свавілля і забезпечити передбачуваність втручання. У конституційному вимірі такий підхід впливає з вимоги правової визначеності й недопущення необмеженого тлумачення повноважень держави [4], а у конвенційному – з критерію «відповідно до закону», який у справах про таємний нагляд трансформується у вимогу «якості закону» та наявності ефективних гарантій проти зловживань [3; 7; 9–11; 19]. При цьому Рішення КСУ № 2-рп/2012 задає базову рамку допустимості втручання у конфіденційну інформацію: воно є допустимим лише за наявності вичерпних підстав і в межах легітимних інтересів, визначених Конституцією [5]. Отже, судова санкція на НСРД у національній моделі не може бути формальною процедурою «погодження» – вона повинна функціонувати як інструмент конституційного обмеження дискреції та як процесуальний механізм верифікації меж втручання.

Змістовна якість судового рішення у цьому контексті має кілька взаємопов'язаних компонентів. По-перше, судова санкція повинна бути індивідуалізованою: вона має фіксувати, яке саме втручання дозволяється, щодо яких обставин, у яких межах, на який строк і з якою конкретно метою. Саме відсутність такої нормативної та процедурної конкретизації ЄСПЛ розглядає як ознаку дефіциту «якості закону» у справах про перехоплення комунікацій, оскільки вона фактично розширює поле дискреції органів влади і підвищує ризик зловживань [9; 10]. По-друге, судова санкція повинна містити перевірювані підстави для втручання: мотивування не може обмежуватися посиланням на загальну «тяжкість» злочину або потребу «збирання доказів», оскільки такі формули не дають змоги контролювати ані межі, ані необхідність, ані пропорційність втручання. У конвенційній логіці саме на стадії авторизації має бути забезпечена можливість реального контролю за обсягом дискреції держави, що вимагає конкретизації підстав і цільового призначення заходу [3; 7]. По-третє, судові рішення повинні бути достатньо визначеним для подальшої перевірки законності втручання у процесі доказування: лише тоді судова санкція не перетворюється на «одноразовий формальний бар'єр», а працює як юридичний орієнтир для оцінки допустимості отриманих матеріалів [2; 7]. У цьому сенсі доктринальні підходи до судового контролю в кримінальному процесі справедливо підкреслюють, що контроль має

бути процедурно придатним до перевірки, тобто містити ті елементи, які дозволяють співвіднести фактично здійснені дії з межами дозволеного втручання [24; 23; 25].

Вказані вимоги набувають особливої ваги у зв'язку з об'єктивним характером втручання у режимах таємного нагляду. Якщо у таких системах сам факт існування режиму секретного контролю може становити втручання [6; 7], то єдиною правовою протиположністю стають гарантії, що обмежують державну дискрецію. У цьому контексті критерієм правомірності виступає не «ефективність» втручання, а здатність правового режиму забезпечити передбачуваність і контроль. Саме тому у практиці ЄСПЛ у справах про секретний нагляд центральними є питання: чи достатньо закон окреслює межі повноважень; чи визначає він коло підстав і цілей втручання; чи встановлює строки та межі обсягу; чи регламентує поведінку з отриманими даними; чи існують механізми незалежного контролю та відповідальності [7; 9–11]. З цієї логіки випливає, що мотивованість судового рішення є не «формою», а матеріальним запобіжником: якщо санкція не містить індивідуалізованого аналізу необхідності та меж втручання, вона не виконує функції гарантії і залишає втручання фактично «відкритим» до розширення [7; 19]. У площині національної доктрини це узгоджується з підходом, відповідно до якого судовий контроль у сфері доказування повинен забезпечувати не лише процесуальну форму, а й конституційну справедливість доказового процесу – через перевірюваність і обґрунтованість рішень, що обмежують права людини [24; 25; 23].

Наступним елементом прикладного тесту є критерій необхідності та альтернативності втручання, тобто перевірка того, чи може легітимної мети бути досягнуто менш інвазивними засобами. У режимах секретного нагляду цей критерій набуває підвищеної ваги, оскільки таємність сама по собі послаблює здатність особи захищатися від втручання, а отже підвищує навантаження на державу довести необхідність саме такого виду втручання [6; 7]. Практика ЄСПЛ у справі *Roman Zakharov v. Russia* прямо демонструє, що законодавча модель і практика авторизації втручання повинні бути побудовані так, щоб дозвіл на втручання не надавався автоматично або за замовчуванням, а був поставлений у залежність від оцінки потреби саме у секретному заході та відсутності менш інвазивних альтернатив [7]. Це методологічно узгоджується із загальною логікою статті 8 Конвенції, де «необхідність у демократичному суспільстві» означає не формальне посилення на суспільний інтерес, а доведення того, що втручання є мінімально достатнім і співмірним [3]. Звідси випливає прикладний стандарт для національної моделі: клопотання сторони обвинувачення та судова санкція повинні відображати не тільки підстави підозри й релевантність інформації, а й аргументацію, чому саме негласний інструмент є необхідним, чому відкрите отримання інформації або

менш інвазивні процесуальні засоби не забезпечать досягнення мети, і чому запропонований обсяг втручання не є надмірним [2; 3; 7]. У доктринальному вимірі така аргументація є проявом процесуальної доброчесності: держава повинна доводити не лише «що вона хоче отримати», а й «чому вона має право отримувати це саме таким способом» [23; 25].

Третім елементом, без якого тест допустимості залишається неповним, є правила поведінки з отриманими матеріалами – зберігання, доступ, використання, передача, знищення. ЄСПЛ у справах, пов'язаних із збиранням і накопиченням персональних даних, послідовно виходить із того, що втручання у приватність не обмежується моментом отримання інформації; втручання може полягати також у систематичному зберіганні й обробці даних державою, що вимагає чіткої нормативної регламентації [11]. Тому «якість закону» у сфері таємного нагляду охоплює не тільки підстави й порядок отримання відомостей, а й процедури, які запобігають їх неконтрольованому накопиченню та використанню поза межами легітимної мети [7; 11; 19]. У національній площині це має бути відображено як процесуальна вимога до системи НСРД: фіксація результатів, їх процесуальне оформлення, доступ сторін у межах змагального процесу, а також правила щодо інформації, яка не має доказового значення, – усе це має бути спрямовано на мінімізацію шкоди приватності та на запобігання «вторинному» свавільному використанню зібраних даних [2]. Саме тут інституційний контроль (судовий та інший незалежний) набуває практичного змісту: він повинен охоплювати не лише рішення «дозволити», а й перевірку того, як саме діяли уповноважені органи в межах дозволеного і що сталося з отриманими матеріалами [7; 19]. Для доктрини доказування це важливо тому, що процесуальна придатність матеріалів залежить не тільки від законності «входу» (санкції), а й від законності «життєвого циклу» доказової інформації – від її отримання до використання у суді, включно з гарантіями цілісності та процедурної чесності [21; 23; 24].

Четвертий, завершальний у структурі тесту елемент – процесуальні наслідки порушення зазначених критеріїв. КПК України пов'язує допустимість доказів із порядком їх отримання і встановлює недопустимість доказів, здобутих унаслідок істотного порушення прав і свобод людини, а також визначає долю похідних доказів [2]. У межах теми втручання у приватність це означає, що дефекти нормативної основи (відсутність якості закону/передбачуваності), дефекти контролю (номінальна санкція, відсутність перевірки необхідності та меж), а також дефекти поведінки з матеріалами можуть трансформуватися у дефекти допустимості, якщо вони набувають характеру істотного порушення фундаментальних гарантій [2; 3; 7]. Практика ЄСПЛ у справах про приховані заходи підтверджує, що порушення гарантій, які роблять втручання неконтрольованим, має значення не лише для статті 8, а й для загальної

справедливості провадження: у справах *Teixeira de Castro v. Portugal*, *Bykov v. Russia* та *Dragojević v. Croatia* Суд звертав увагу на роль процедурних гарантій і авторизації у контексті допустимості використання результатів прихованих методів та їхнього впливу на справедливість судового розгляду [12–14]. У свою чергу справа *Jalloh v. Germany* демонструє більш загальну для європейської юриспруденції ідею: коли доказ здобуто шляхом, що порушує фундаментальні права, правова система не може легітимізувати результат, інакше вона підриває власну нормативну цілісність [18]. У доктринальному вимірі це дозволяє говорити про «конституційну дефектність» або «конституційну токсичність» доказів як про дефект походження: доказова інформація втрачає процесуальну придатність не тому, що є «непереконливою», а тому, що спосіб її отримання несумісний із фундаментальними гарантіями приватності, верховенства права та контролю дискреції [20; 23–25]. Власне, такий підхід узгоджується із розумінням кримінального процесуального доказування як конституційно орієнтованої системи, де пріоритет належить правомірності та справедливості способу отримання доказів, а не лише їх «корисності» для обвинувачення [21; 22; 25].

На цій основі можна сформулювати загальний висновок, який надалі слугуватиме методологічним «каркасом» для аналізу кожного окремого виду ОРЗ/НСРД: допустимість втручання у приватне життя забезпечується лише за сукупності трьох умов – наявності чіткої, доступної й передбачуваної правової основи (якість закону), обґрунтованої необхідності й пропорційності втручання (у тому числі альтернативності менш інвазивних засобів) та ефективного контролю, який охоплює як авторизацію, так і поведження з матеріалами втручання. Порушення хоча б одного з цих елементів створює не лише проблему «порушення приватності», а й проблему доказової легітимності: отримана інформація стає процесуально вразливою до визнання недопустимою та втрачає здатність виконувати доказову функцію в кримінальному провадженні. Саме тому подальший аналіз доцільно організувати за видами втручання (перехоплення комунікацій, доступ до даних, спостереження, контроль за місцеперебуванням тощо) із застосуванням єдиного тесту: правова підстава й її якість; необхідність і пропорційність; межі й строки; поведження з матеріалами; контроль і процесуальні наслідки порушень.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651–VI. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004.
4. Рішення Конституційного Суду України від 29.06.2010 № 17-рп/2010 (щодо конституційності абз. 8 п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію»). База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v017p710-10>.
5. Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012 (офіційне тлумачення положень чч. 1, 2 ст. 32, чч. 2, 3 ст. 34 Конституції України). База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v002p710-12>.
6. European Court of Human Rights. Case of Klass and Others v. Germany (Application no. 5029/71): Judgment of 6 September 1978. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510>.
7. European Court of Human Rights. Case of Roman Zakharov v. Russia (Application no. 47143/06): Judgment of 4 December 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159324>.
8. European Court of Human Rights. Case of Libert v. France (Application no. 588/13): Judgment of 22 February 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181273>.
9. European Court of Human Rights. Case of Kruslin v. France (Application no. 11801/85): Judgment of 24 April 1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57626>.
10. European Court of Human Rights. Case of Huvig v. France (Application no. 11105/84): Judgment of 24 April 1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57627>.
11. European Court of Human Rights. Case of Amann v. Switzerland (Application no. 27798/95): Judgment of 16 February 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58497>.
12. European Court of Human Rights. Case of Bykov v. Russia (Application no. 4378/02): Judgment of 10 March 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91704>.
13. European Court of Human Rights. Case of Teixeira de Castro v. Portugal (Application no. 25829/94): Judgment of 9 June 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58193>.
14. European Court of Human Rights. Case of Dragojević v. Croatia (Application no. 68955/11): Judgment of 15 January 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-150298>.
15. European Court of Human Rights. Case of Handyside v. the United Kingdom (Application no. 5493/72): Judgment of 7 December 1976. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57499>.
16. European Court of Human Rights. Case of M.M. v. the United Kingdom (Application no. 24029/07): Judgment of 13 November 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114517>.
17. European Court of Human Rights. Case of Kolesnichenko v. Russia (Application no. 19856/04): Judgment of 9 April 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92147>.
18. European Court of Human Rights. Case of Jalloh v. Germany (Application no. 54810/00): Judgment of 11 July 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76307>.

19. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on the Rule of Law : Study No. 512/2009; CDL-AD(2011)003rev-e (Adopted by the Venice Commission at its 86th Plenary Session (Venice, 25–26 March 2011)). URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282011%29003rev-e>
20. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків : Арсіс, ЛТД, 2007. 576 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000107497>.
21. Погорецький М. А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.
22. Погорецький М. А. Вплив Конституції України та правових позицій Конституційного Суду України на формування конституційно орієнтованої доктрини кримінального процесуального доказування та правозастосовної практики. *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 3–4. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.3-4>.
23. Погорецький М. А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження). *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 1–2. С. 60–82. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59>. URL: <https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/issue/view/37/1-2-2025-pdf>.
24. Погорецький М. А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. Ч. 3. С. 269–279. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40>. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf>.
25. Погорецький М. А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: <https://doi.org/10.31359/199309092025323275>. URL: <https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprmu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya>.

Михайло САВЧИН

доктор юридичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України,
директор НДІ порівняльного публічного права
та міжнародного права
Ужгородського національного університету
ORCID ID: 0000-0002-9551-1203

Військова конституційна демократія?

Між популістичним і юридичним конституціоналізмом

Вступ. Уявлення про те, що урядування буде справедливішим, якщо воно буде здійснюватися безпосередньо народом ще відомо нам з часів Античності, тобто *politeia* Еллади та республіканського Риму. Сьогодні це цілком проявляється у хвилі використання інструментів демократії для згортання засад конституціоналізму, який консерваторами трактується як прояв ліберальної демократії. Це навіть спонукало відомих конституціоналістів написати працю з конституціоналізму та його супротивників [1]. У практичній площині одним із перших проявів цього стала перемога партії «Фідес» на парламентських виборах в Угорщині у 2010 р., що дозволило її лідеру Віктору Орбану сформувати уряд, а в 2011 р. прийняти нову Конституцію Угорщини, в якій було згорнуто засади парламентаризму та незалежності конституційного суду. Brexit у Сполученому Королівстві, що мало наслідком вихід із ЄС та зниження інституційної стійкості Унії було викликано популістичною кампанією у медіа та соціальних мережах, яка була проплачена частково з-за кордону. Якщо враховувати досвід Румунії, в якій Конституційний Суд скасував перший тур президентських виборів у листопаді 2024 р., оскільки виборча кампанія кандидата Келіна Джорджеску була профінансована з-за кордону і вона переважно велася через мережу TikTok, якою вказаний кандидат притомно не вмів навіть користуватися, то цьому можна було запобігти. У цьому популістичному ряду цілком проглядаються результати виборів Президента США (2016, 2024), Президента Франції (2017), Президента Польщі (2024), парламентські вибори у Словаччині (2024), Чехії (2025), президентські та парламентські вибори в Україні (2019). На парламентських виборах Австрії Німеччини, Франції, Польщі в останні роки також значну частину депутатських мандатів отримали представники популістичних сил. Як стверджується у компаративних дослідженнях [2], це має наслідком згортання засад парламентаризму, атаки на конституційну юстицію та основоположні права, які є інституційною опорою сучасної конституційної демократії.

У цьому есе буде представлено конкуренція між популізмом та юридичним конституціоналізмом та формування основних рис військової конституційної демократії. Метою дослідження є формування концепту військової конституційної демократії через континуїтет та забезпечення основоположних цінностей конституціоналізму.

1. Органічний конституціоналізм перед загрозою популізму: національний і глобальний контекст перед загрозою повернення людства в епоху воєн. У конституціоналізмі виділяють три його напрями, які по різному інтерпретують питання обробки інформації та вироблення рішень (decision-making): правовий, політичний та популярний [3]. Якщо правовий конституціоналізм складають система основоположних цінностей і принципів права, які закладають засади обмеженої влади, насамперед через інструменти судового конституційного перегляду, зв'язаної правами людини, то інші його іпостасі мають відмінну природу. Політичний конституціоналізм акцентує увагу на політичні інститути влади – парламент та уряд, який є підзвітний і підконтрольний парламентові. Так само конституційна юстиція розглядається через політичний інструментарій, як репрезентацію певних політичних сил, однак суд критикується, що він забезпечує занадто вузький спектр рішень і ніби прийняття цих рішень є дорожчим за здійснення демократичних процедур, внаслідок яких здійснюється зміна політичних інституцій та відповідна циркуляція політичних еліт. Таким чином, політичний конституціоналізм спирається на традицію республіканізму, в основі якого лежить підзвітність і підконтрольність влади. У такий спосіб засоби демократії вважаються кращими і оптимальнішими для захисту конституції, аніж засоби судового конституційного перегляду, яка може здаватися більшості занадто консервативною і неприйнятною [4].

Однак найбільш гротескним на цьому фоні виглядає видавання під омонімом конституційної ідентичності реально популістичних підходів, які насправді мало мають спільного із конституціоналізмом. Адже конституціоналізм є системою принципів, процедур та інститутів з раціонального урядування та ефективного захисту людських прав. У цій тріаді – принципи, процедури та інститути – універсальними виступають саме принципи. Однак, як правило, процедури та інституції можуть відрізнятись, оскільки вони відображають національний досвід розвитку конституціоналізму відповідно до універсальних принципів-цінностей. Крайньо радикальним підходом є московитський концепт суверенної демократії, запропонований радником московського диктатора Путіна Володимиром Сурковим [5], який доволі активно обговорювався в академічних колах Російської Федерації 20 років тому [6] і сьогодні він став обґрунтуванням ідеї «руського мира» (російського світу). Ця концепція авторитаризму є прямим наслідком популістичного дискурсу, який закінчується насправді еманациєю

виправдання довільних і свавільних дій влади, що має наслідком порушення людських прав та деградацію системи урядування.

Це можна продемонструвати на прикладах популізму в Угорщині та Польщі, юридичні заходи яких були критиковані ЄС та Радою Європи за порушення стандартів верховенства права, доброго врядування, прав людини і демократії, які складають ядро сучасного конституціоналізму. Це викликало навіть дослідження явища темного конституціоналізму [7]. Прибічники популярного (народного) конституціоналізму відстоюють ідею «активного і постійного контролю за тлумаченням і виконанням конституційного права» [8]. Це цілком мало наслідком визнання того факту, що Польща не виконує свої зобов'язання у сфері верховенства права і захисту людських прав у зв'язку із

Згідно із постулатами популярного конституціоналізму суди не мають пріоритету по тлумаченню конституції [9]. Про конституцію має судити народ, який володіє установчою владою. Зокрема, за твердженням того ж Крамера, народна мобілізація, яка є виконанням конституційного права, не обов'язково відбувається без посередництва стандартних політичних організацій [10]. У деякі епохи люди організовуються «за дверима», на вуличних демонстраціях тощо, хоча навіть ці мобілізації завжди мають певну організаційну основу. Цілком можливо, що такий дискурс потім і ліг в основу безпрецедентних масових заворушень 6 січня 2000 р. біля будівлі Капітолія, звинувачення у підбурюванню до яких також пред'являли до Президента США Дональда Трампа.

З точки зору універсальних конституційних цінностей, які мають певні інструменти втілення у національний правопорядок через належну правову процедуру та певні інституції, такі ідеї мають наслідком деградацію конституційної демократії у національній державі. З точки зору конституційного патріотизму тут слід говорити про відповідність процедур та інституцій універсальним конституційним принципам і цінностям, які власне складають ядро національного конституційного порядку або конституційне ядро. Оскільки конституціоналізм має свою тяглість ще з часів Античності і зберіг його у період Середньовіччя із домінуючим на той час династичним принципом побудови державних інституцій, саме у такому контексті слід говорити про функціонування конституційної демократії у військовий час. Нормативним орієнтиром тут слугуватиме каскад конституційних цінностей: людська гідність (стаття 3) – тріада основоположних цінностей (стаття 157) – основи конституційного порядку (розділи I, III та XIII Конституції).

2. Військова конституційна демократія? Ключовою проблемою конституціоналізму під час війни є забезпечення його тяглості або континуїтету. Нормативна основа тут не цілком достатня у силу того, що ядро конституції визначається через доктрину та конституційну юриспруденцію. Якщо говорити

про дискусію у рамках популярного, політичного та юридичного конституціоналізму, то картина виглядає наступним чином:

а) прибічники популярного конституціоналізму дискутують все ж таки у площині легітимності влади, де конкурентними є погляди у рамках Real Politik та демократичної легітимності інститутів та процедур, якщо не брати до уваги вкрай радикальні погляди;

б) у рамках політичного конституціоналізму йде мова про функціонування політичних інститутів, які забезпечують тяглість конституційних принципів. На національному рівні це виражається у свободі політичної діяльності та запобігання практик партій по використанню демократичних процедур як засобу атаки на конституційну демократію; однак попри все, у цій площині ключовим питанням є збалансування інститутів влади. На глобальному рівні йде мова про ефективність міжнародних інституцій по забезпеченню мирного співробітництва між державами та забезпечення непорушності людських прав. У цьому відношенні існує блокування діяльності постійно діючих безпекових інституцій у рамках Ради безпеки ООН шляхом зловживання правом вето постійними членами РБ ООН, а тому Розділ VII Хартії ООН не діє повною мірою і його процедури застосовувалися лише декілька разів *ad hoc* (конфлікт у Кореї та визволення Кувейту з-під окупації Іраком);

в) юридичний конституціоналізм через інститути парламентаризму та конституційної юстиції визначають засоби легітимації публічно-владних інституцій та меж втручання у приватну автономію індивіда на правових засадах.

В умовах військового конфлікту, незалежно від заданих опцій дискурсу, атакується безперервність / континуїтет основоположних цінностей, а тому ключовим тут виступає інституційна спроможність та додержання вимог належної правової процедури у діяльності владних інституцій. При цьому слід акцентувати увагу на різниці між військовою демократією, прикладом якої є Військо Запорозьке як предтеча Першої Української республіки – Гетьманщини (1648–1764/5), та військовою конституційною демократією, під якою розуміється система безперервності цінностей в рамках конституційної демократії в умовах війни.

Військо Запорозьке за його військову демократію навіть називали у свій час цілком помилково і шаблонно піратською республікою, але ми не про це тепер говоримо. Як засвідчують неефективність консенсусних механізмів ухвалення рішень у безпекових інституціях (РБ ООН чи НАТО), вони незастосовні щодо мілітарних оборонних структур, в яких ключовим елементом дієвості є відносини субординації. Сама організація військової справи може набувати мережецентричності, адже певний рівень ланки військового управління має бути наділеною компетенцією вирішувати оперативні і тактичні завдання, ви-

ходячи із наявної обстановки і ресурсів. Для забезпечення сталості та дієвості військового управління мають бути задіяні адекватні інструменти підзвітності та відповідальності у рамках військової субординації. У такій системі координат консенсусні механізми у рамках розділу VII Хартії ООН чи статті 5 Північноатлантичного договору не сумісні із сутністю військової організації. За таких умов лише можна покладатися на самодостатність національної оборони та систему двосторонніх безпекових міждержавних угод / договорів.

На національному рівні військова конституційна демократія полягає у гарантіях безперервної діяльності (континуїтету) представницьких інститутів та судових органів, які покликані забезпечити простір безпеки для своїх громадян. На сьогодні маємо зміну парадигми *Nation-State*, на зміну якій приходить *Network-State*, тобто мережева держава. Тепер йде змагання щодо обґрунтованості цього концепту, виходячи із ліберальної демократичної концепції мультирівневого конституціоналізму наднаціонального ЄС [11] та вкрай консервативної концепції, вираженої у доктрині *Project 2025* [12], який вже став предметом критики, особливо за атаку незалежних регуляторів та зниження ступеня гарантій незалежності судів [13].

Консервативна доктрина у рамках *Project 2025* вочевидь спирається на певні елементи лібертаріанських концепцій [14] щодо згортання ролі сучасних держав з підвищенням ролі корпорацій та перенесенням корпоративістських концепцій на публічне управління із поєднанням штучного інтелекту в алгоритм управлінських рішень та їх впровадження у життя. Мені це більше нагадує повернення до концепції держави-домену, що було притаманно середньовічним державам, побудованих за династичним принципом. Власне так побудована тепер державність у Російській Федерації, яка є захопленою державою з боку спецслужби ФСБ, так само намагаються побудувати державність у США через вплив крупних корпорацій та низки євангелістичних релігійних спільнот.

Як не дивно, мережецентричність, яка поєднує засади субординації та взаємодії інститутів влади по вертикалі і горизонталі має перспективу в умовах воєнного стану. Це пов'язано зі складнощами проведення виборів, оскільки в умовах війни неможливо організувати вільні вибори, які засновані на загальному виборчому праві, рівності та змагальності політичних платформ. Пропозиції щодо голосування поштою чи електронного голосування може бути ускладнено логістичними чинниками, а голосування електронне додатково пов'язано зі складнощами у забезпеченні таємного голосування.

Відповідно діють запобіжники щодо континуїтету парламенту, глави держави та судової влади. Тепер проаналізуємо як можна забезпечити функціональність органів влади в умовах, якщо руссо-українська війна затягнеться на невизначений період часу.

Оскільки в Україні немає жодних конституційних запобіжників щодо забезпечення функціональності парламенту, то не виключена ситуація, коли він може втратити свій повноважний склад, який має складати принаймні 300 депутатів. Адже Верховна Рада сформована за змішаною виборчою системою і достатньо втрати мандату 150 депутатів, обраних за мажоритарною системою. В Україні відсутній механізм Об'єднано комітету чи Законодавчої ради, як це існує відповідно в Німеччині та Словаччині. За таких умов правотворення переміститься у площину делегованого законодавства. Хоча в Україні доволі скептично ставляться у доктрині до делегованого законодавства, але воно на практиці існує – переважна більшість законів, що стосуються різних сфер публічного управління, просто рясніють таким делегуванням, згідно з яким уряд або міністерство чи незалежний регулятор може конкретизувати і деталізувати положення закону. Єдиним запобіжником є конституційна конструкція, згідно з якою Верховна Рада діє до першого засідання першої сесії парламенту, обраного за після скасування воєнного стану (стаття 83(4) Конституції).

Оскільки вільні демократичні вибори в умовах воєнного часу неможливо провести, то Президент продовжує здійснювати свої повноваження, поки на його посаду не буде обраною інша особа і в силу застереження у статті 108(1) Конституції вона не заступить на його пост.

Законодавча концепція континуїтету влади ніби не припускає механізмів політичної відповідальності уряду під час дії воєнного стану. Природа парламентського контролю над виконавчою владою під час війни полягає у періодичній звітності виконавчої влади, який втілюється через бюджетні механізми та парламентські слухання щодо законодавче регулювання засад національної безпеки в умовах війни. Якщо йде мова про особливості надзвичайного стану, то на відміну від воєнного стану у часовому проміжку їх тривалість менша, тому законодавча вимога щодо безперервності функціонування уряду не є такою гострою і парламентський контроль *post ante* переважно є цілком достатнім і адекватним заходом щодо реагування на випадки зловживання з боку виконавчої влади.

Справа *Ex parte Merryman* [15] чітко вказує саме на прерогативи парламенту зупиняти дію окремих прав під час воєнного стану. В Україні це питання визначає стаття 64 Конституції, згідно з якою Верховна Рада схвалює законом заходи, необхідні для захисту національного суверенітету і територіальної цілісності та які права не можуть бути зупинені, з одночасним застосуванням дерогації. Тому на сьогодні розхожа теза, що ніби конституція під час війни мовчить, не витримує жодної критики. Виходячи із природи притаманних повноважень судів, то їхнє основне призначення полягає у захисті людських прав, тому дії ексекутиви підлягають судовій перевірці на предмет додержання людських прав та їх поновлення. Тим більше, судовий захист не може бути

обмеженням навіть в умовах екстраординарних обставин, зважаючи на притаманні повноваження (*inherent powers*) судів захищати людські права. При цьому стаття 125(6) Конституції забороняє створення надзвичайних та особливих судів. Суди, будучи короною правної державності, володіють притаманними повноваженнями захищати людські права і саме на них лежить основне навантаження щодо здійснення контролю над виконавчою владою, зокрема і військовою адміністрацією.

З організаційної точки зору у порівнянні із загальними судами Конституційний Суд є вразливим в умовах воєнного часу щодо забезпечення безперервності його діяльності. Особливості його формування зумовлюють значні проблеми у формуванні його повного складу. Водночас, багато що можна вирішити шляхом внесення змін до Закону про Конституційний Суд, оскільки Конституція не визначає, якою кількістю голосів Суд ухвалює свої рішення. Стаття 149¹(3) Конституції містить лише правило щодо ухвалення рішення про звільнення судді КСУ з посади двома третинами від його конституційного складу, тобто 12 суддями. Тому питання повноважності КСУ можна визначити саме у Законі, зокрема можна зберегти конструкцію про повноважність Суду не менше двох третин від його конституційного складу, а рішення можуть ухвалюватися Великою палатою та Сенатами більшістю суддів від їх фактичного складу. При цьому можна передбачити застереження щодо мінімально необхідної чисельності суддів на засіданнях відповідно Великої палати та Сенатів. Такі правила можуть припинити зволікання органами влади, що призначають конституційних суддів і які затягують цей процес безпідставно.

Висновки. З точки зору конституційного патріотизму необхідно говорити про відповідність процедур та інституцій універсальним конституційним принципам і цінностям, які власне складають ядро національного конституційного порядку або конституційне ядро, що забезпечуються їх тяглість в умовах війни. Сама організація військової справи з метою захисту національної конституційної демократії найоптимальнішою є мережецентричною, адже певний рівень ланки військового управління має бути наділеною компетенцією вирішувати оперативні і тактичні завдання, виходячи із наявної обстановки і ресурсів. Для забезпечення сталості та дієвості військового управління мають бути задіяні адекватні інструменти підзвітності та відповідальності у рамках військової субординації. За цих умов у разі якщо конституційні процедури не передбачають інструменти здійснення законодавства іншим органом у разі втрати повноважності парламентом, має посилюватися роль делегованого законодавства, контроль над яким здійснюється органом конституційної юстиції. Так само для органу конституційної юстиції не має кардинального значення питання його повноважності – на перший план виходи захист цінностей конституційної демократії та додержання вимог належної процедури. У свою чергу, військова

адміністрація з урахуванням форми правління має здійснюватися через військовий кабінет, в якому в рамках військової субординації мають здійснюватися невідкладні заходи щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності задля створення простору безпеки державою для власних громадян.

Список використаних джерел:

1. Mark Tushnet, Bojan Bugaric (2026) *Constitutionalism and Its Discontents*. University of Chicago Press.
2. David Sobreira (2025) *How Courts Die* 1(50). *Vermont Law Review* 18.
3. Савчин М. (2024) Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар). Київ : Юрінком Інтер 18.
4. JAG Griffith, 'The Political Constitution' (1979) 42 *MLR* 1-21; Richard Bellamy, *Political Constitutionalism: A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy* (Cambridge University Press 2007); Graham Gee 'The Political Constitution and the Political Right' (2019) 30(1) *King's Law Journal* 148–172; Adam Tomkins, 'The Republican Monarchy Revisited' (2002) 19 *Constitutional Commentary* 737–760.
5. Сурков В. (2006) Национализация будущего. 43 (537). *Эксперт*.
6. Казанцев А. (2007) «Суверенная демократия»: структура и социально-политические функции концепции. 1. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. URL: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/5Kazancev.pdf>.
7. Martin Belov (ed.) (2025) *Legal Imaginaries of Crisis and Fear*. Dark Constitutionalism. Routledge.
8. Larry D Kramer (2004) Popular Constitutionalism, circa 92(4). *California Law Review*. 959–1011.
9. Mark Tushnet (2006). Popular Constitutionalism as Political Law 81 *Chicago-Kent Law Review* 999.
10. Larry D Kramer (2004) *The people themselves: popular constitutionalism and judicial review* (Oxford University Press).
11. Савчин М. (2021) Юридичні інструменти забезпечення національних інтересів та міжнародне співробітництво у сфері економіки 4 *Український часопис конституційного права*, 59–62.
12. Mandate for Leadership (2024) *The Conservative Promise* (Project 2025). The Heritage Foundation. URL: https://static.project2025.org/2025_MandateForLeadership_FULL.pdf.
13. Thomas Homer-Dixon, Luke Kemp, Michael Lawrence, Megan Shipman (2024) *Impact 2024. How Donald Trump's Reelection Could Amplify Global Inter-systemic Risk*. Cascade Institute. URL: <https://wfabhmdrpb5-u5525.pressidiumcdn.com/wp-content/uploads/2024/10/V2.0-Impact-2024-How-Donald-Trumps-Reelection-Could-Amplify-Inter-systemic-Risk-1.pdf>.
14. Balaji Shrinivasan (2022) *The Network State: Hoe to Start the New Country*. URL: <https://thenetworkstate.com/>.
15. *Ex parte Merryman*, 17 F. Cas. 144 (CCD Md. 1861) (No. 9487).

Олександр СКРИПНЮК

доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений юрист України,
віцепрезидент НАПрН України,
директор Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
ORCID ID: 0000-0001-7052-3729

Особливості правового регулювання життєдіяльності Української держави і суспільства під час воєнного стану

Широкомасштабна війна, яка триває в Україні чотири роки, поставила на порядок денний багато викликів, пов'язаних з нагальною потребою забезпечення життєдіяльності держави та суспільства. Особливого значення набуває не тільки національна безпека і оборона, але й модернізація права, розвиток правової системи, захист людини, її прав та свобод, здійснення судової та правоохоронної діяльності, вирішення проблемних питань у сфері економіки, соціального забезпечення та охорона інших життєво важливих інтересів від загроз, спричинених агресивними діями росії проти України. Розв'язання цих питань потребує відповідного правового забезпечення.

Право в умовах війни, не змінюючи своєї сутності та основної службової ролі (регулювання суспільних відносин), набуває певних особливостей, що обумовлені сучасними реаліями. Якщо в мирні часи право – це, перш за все, спосіб упорядкування та сталого розвитку суспільних відносин, то в умовах війни акцент зміщується на його захисну функцію. Адже під час війни відбувається порушення стабільності суспільних відносин, порушується їх прогресивна динаміка та з'являються нові суспільні відносини, обумовлені необхідністю захисту держави від зовнішньої збройної агресії, а також від об'єктивно можливих негативних проявів соціально-політичної корозії всередині суспільства, детермінованих війною, які потребують свого вирішення, перш за все, правовими засобами. Звідси, актуалізуються процеси не тільки правореалізації, але й правотворення, яке має бути якісним та спрямованим на формування нормативно-правового підґрунтя щодо функціонування держави та суспільства в умовах війни та водночас визначати перспективи повоєнної відбудови і подальшого розвитку України.

За час війни національна система права зазнала певних змін, обумовлених реаліями воєнного часу. При цьому особливого значення набуває законотворча діяльність. Адже, не залишаючись на позиціях «жорсткого» юридичного позитивізму, водночас слід відзначити, що під час війни актуалізується значущість саме такого прояву права, як законодавство.

Війна обумовила прийняття законів, що належать до спеціального законодавства, яке є «правовим засобом уповноважених суб'єктів щодо стабілізації або встановлення суспільного порядку, захисту населення, територій, відновлення миру та економіки, тобто забезпечення режиму надзвичайного стану, введеного на певній території (всієї держави або окремого регіону)». При цьому актуалізуються такі спеціальні функції надзвичайних законів, як превентивна, стабілізуюча, компенсаційна, обмежуюча, заборонна.

З початком широкомасштабного вторгнення діяльність парламенту була спрямована на створення правового «переходу» України на захист суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу в умовах військової агресії РФ.

Поряд з першочерговими завданнями на порядку денному постали питання, пов'язані з нагальною потребою забезпечення безпеки та захисту життя людини, її прав та свобод.

Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав людини під час збройного конфлікту передбачає різні правові режими, тому його можна розділити на два напрями: реалізація та захист прав людини в зоні конфлікту, тобто в зоні бойових дій, на окупованих територіях; реалізація та захист прав людини поза зоною збройного конфлікту, тобто йдеться про забезпечення прав осіб, які покинули зону бойових дій, але які стикаються з будь-яким ураженням прав у зв'язку з війною (вимушені переселенці, біженці).

В умовах війни особливе значення має правопорядок, який ґрунтується на праві та забезпечується, перш за все, через діяльність правоохоронних органів та здійснення правосуддя. Війна виявила ряд нових суттєвих проблем, що потребують свого правового вирішення. Так, однією із них є колабораціонізм.

В Україні запроваджено відповідальність за співпрацю з державою-агресором в інформаційній, освітній, політичній, військовій, адміністративній, господарській та трудовій сферах. Законодавець передбачив, що колабораціонізм матиме наслідком як притягнення до кримінальної відповідальності фізичних осіб, так і застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб. Профільні закони, що стосуються діяльності політичних партій, громадських об'єднань, релігійних та благодійних організацій, профспілок, також було доповнено можливістю заборони їх функціонування, якщо їхніх уповноважених осіб було засуджено за колабораціонізм.

Численними стали випадки правопорушень у сфері використання гуманітарної допомоги. Використання товарів гуманітарної допомоги не за призначенням та з метою отримання прибутку набуло поширення. Для боротьби з цими порушеннями було запроваджено кримінальну відповідальність за незаконне використання гуманітарної допомоги під час дії воєнного стану. Тому у період війни залишається актуальним завдання з постійного моніторингу ситуації, виявлення таких злочинів та притягнення винних до відповідальності.

Війна та окупація частини території України створили суттєві виклики, які необхідно було подолати для забезпечення здійснення якісного та ефективного правосуддя та діяльності правоохоронних органів.

Було створено правову основу щодо здійснення якісного правосуддя в умовах війни, зокрема, через зміну територіальної підсудності розгляду судових справ.

З об'єктивних підстав важливим в умовах воєнного стану є забезпечити ефективне дистанційне функціонування судів та здійснення правосуддя в онлайн-режимі. Отже, необхідним стало створення відповідного нормативно-правового підґрунтя для регламентації особливостей дистанційної форми роботи судів. Важливим є подальше нормативно-правове забезпечення здійснення ефективного правосуддя в умовах воєнного стану, яке не можна поставити «на паузу», адже саме суди займають найбільш вагоме місце в інституціональному механізмі захисту прав людини.

Крім того, в Україні було прийнято ряд нормативно-правових актів, якими зміцнюються гарантії прав, свобод та законних інтересів людини, зокрема у сфері соціального захисту, надання соціальної, правової та ін. допомоги тощо.

Вразливу групу складають внутрішньо переміщені особи, захист яких з боку держави потребує правового врегулювання, гарантування дотримання їх прав, залишається вирішення безлічі проблем, пов'язаних з втратою ними будинків, майна тощо.

Війна не зупинила і євроінтеграційні процеси в Україні. 23 червня 2022 р. Європейська Рада надала Україні статус кандидата в Європейський Союз. Надаючи Україні європейську перспективу, Європейський Союз висунув певні умови – необхідність проведення в Україні низки важливих реформ, пов'язаних із правосуддям, медіа, антикорупцією, олігархами, національними меншинами. Верховна Рада України прийняла майже всі євроінтеграційні закони в рамках вимог, необхідних для виконання рекомендацій висновку Європейської Комісії щодо заявки України на членство в ЄС.

Навіть у складних умовах війни в Україні були прийняті нормативно-правові акти – «євроінтеграційні закони», що закладають правове підґрунтя для набуття Україною повноправного членства в ЄС.

Слід звернути увагу, що важливим напрямком розвитку українського суспільства стала активізація його діяльності. Українці демонструють стійкість та єдність у своїй боротьбі з російськими окупантами, виявляючи свою громадську та національну ідентичність. У цьому контексті слід звернути увагу на необхідність подальшого удосконалення правового забезпечення функціонування громадянського суспільства, яке в умовах війни набуло оновлених рис та виявило себе як національно свідоме, патріотичне суспільство. На часі – переосмислення багатьох «довоєнних» проблемних питань щодо визначення ролі громадянського суспільства в утвердженні та подальшому розвитку України як суверенної та незалежної держави, взаємодії громадянського суспільства та держави і його ролі в утвердженні української національної та громадської ідентичності. Втім, залишається проблема щодо необхідності оцінювання ефективності державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

Важливим напрямком законодавчого регулювання, що потребує особливої уваги є сфера економіки, яку можна вважати «матеріальним» підґрунтям суверенітету і незалежності держави. З перших днів війни Верховна Рада України приймає законодавчі акти в економічній сфері, що за своїм змістом є економічними законами воєнного часу.

Отже, тематика ухвалених законопроектів в період війни досить яскраво відображає реалії та пріоритети держави в умовах війни: оборона, нацбезпека, судова та правоохоронна діяльність, забезпечення прав людини, утвердження української національної та громадської ідентичності, економіка, фінанси, податки, зовнішня політика та ін., що надає підстави зробити висновок про активну правотворчу та, зокрема, законотворчу діяльність в Україні.

За період війни право України було функціонально цілеспрямовано на вирішення актуальних завдань захисту України від збройної агресії та на забезпечення функціонування органів державної влади та інших інституцій в надзвичайних умовах, зокрема через активну законотворчу діяльність.

Водночас слід акцентувати увагу на тому, що в умовах війни особливого значення набуває «якість» правового регулювання суспільних відносин, яке має бути виваженим та ефективним, тобто без «зайвого» регулювання, що може спричиняти «інфляцію законів», тобто коли створюється невиправдано велика кількість нормативно-правових актів (які дещо важко збагнути), що породжує непередбачуваний ефект. Крім того, ініціювання та прийняття «законів-піарів», «законів-іграшок», «законів-імітаторів депутатської активності», неякісних та суперечливих за змістом законів, які, на жаль, мали місце у мирні

часи, в умовах воєнного часу є не просто неприпустимим (як саме це має бути і в умовах миру), але просто небезпечним для держави та суспільства в умовах воєнного часу.

При цьому залишаються проблеми, що потребують свого подальшого законодавчого врегулювання. Важливим є подолання наслідків окупації, деокупація та реінтеграція тимчасово окупованих територій України, відновлення прав національних меншин та корінних народів, продовження інтеграції України до ЄС, цифрова трансформація та ін. Всі ці процеси потребують відповідного правового супроводу.

Отже, законотворча діяльність, особливо під час війни, має бути якісною, збалансованою, системною, кореспондуючою потребам регулювання суспільних відносин та плановою.

Безумовно, що не тільки закони складають систему надзвичайного законодавства. Важливе значення в умовах війни мають підзаконні акти, такі як Укази Президента України, зокрема, що стосуються безпосередньо введення воєнного стану, мобілізацій, стратегічного управління Збройними Силами, вирішення гуманітарних питань тощо. У період війни актуалізуються повноваження Президента України як Голови Ради національної безпеки і оборони України.

Правотворча діяльність Уряду України у воєнні роки була спрямована на створення відповідного нормативно-правового підґрунтя щодо здійснення державного управління у всіх сферах (національної безпеки і оборони, економіки, бюджету та фінансів, соціального забезпечення, освіти, вирішення кадрових питань та ін.), а також у питаннях євроінтеграції.

Враховуючи, що виконання конституційних повноважень будь-якого органу державної влади виявляється, перш за все, через видання ним відповідних нормативно-правових документів для здійснення своїх функцій у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, то цей факт привертає до себе увагу. Особливо у контексті багатоаспектної діяльності Кабінету Міністрів України.

Право України в умовах війни відображає об'єктивні соціально-політичні реалії Української держави та суспільства, що знаходяться в надзвичайно складних умовах воєнного стану. Воно функціонально цілеспрямоване на вирішення актуальних завдань захисту України від збройної агресії та на правове забезпечення майже всіх сфер життєдіяльності людини, суспільства, держави. Тематика ухвалених правових актів досить яскраво відображає пріоритети держави в умовах війни: оборона, нацбезпека, судова і правоохоронна діяльність, забезпечення прав людини, економіка, зовнішня політика тощо. Війна обумовила прийняття нормативно-правових актів, які слід віднести до спеціального законодавства, спрямованого на створення законодавчого підґрунтя

для загальнонаціонального оборонного спротиву. Крім того, в цих складних умовах були продовжені і євроінтеграційні процеси, які реалізувалися у прийнятті низки «євроінтеграційних законів».

Право України воєнного періоду стало нормативною основою не тільки для українського опору російській агресії, але й для повоєнного відновлення України та забезпечення її європейського майбутнього.

Тетяна СЛІНЬКО

кандидатка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

**Вплив практики
Європейського суду з прав людини
на розвиток конституційного права України**

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) посідає особливе місце у системі захисту прав людини в Європі та відіграє визначальну роль у формуванні сучасного європейського конституціоналізму. Його практика виходить за межі класичного міжнародного судового контролю та набуває ознак наднаціонального правового орієнтиру для держав – учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) [1].

Для України, яка ратифікувала Конвенцію у 1997 році, практика ЄСПЛ стала не лише джерелом тлумачення міжнародних стандартів прав людини, але й важливим чинником внутрішніх конституційних трансформацій. Рішення Суду активно впливають на національне законодавство, правозастосовну практику судів загальної юрисдикції, діяльність Конституційного Суду України (далі – КСУ), а також на доктринальне осмислення принципу верховенства права.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз впливу практики ЄСПЛ на розвиток конституційного права України через призму ключових рішень Суду, що стосуються фундаментальних прав і свобод людини, принципів демократії, поділу влади та функціонування державних інституцій.

Юриспруденція ЄСПЛ фактично сформувала наднаціональний конституційний вимір захисту прав людини в Європі. Суд послідовно розвиває такі базові конституційні принципи, як верховенство права, правова визначеність, пропорційність, субсидіарність, доступ до правосуддя та ефективний засіб юридичного захисту.

Важливе значення для України має положення статті 9 Конституції України, відповідно до якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [2]. Це створює конституційні передумови для безпосереднього застосування положень Конвенції та врахування практики ЄСПЛ у внутрішньому правопорядку.

У доктрині конституційного права практика ЄСПЛ розглядається як специфічне джерело «живого права», що наповнює конституційні норми реальним змістом та забезпечує їх еволюційне тлумачення відповідно до сучасних викликів [3].

Одним із ключових напрямів впливу ЄСПЛ на конституційне право України є утвердження принципу верховенства права як фундаментальної конституційної цінності. Так, у справі «Волков проти України» (*Oleksandr Volkov v. Ukraine, 2013*) [4] ЄСПЛ визнав порушення статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю незалежності та безсторонності органів, які здійснювали звільнення судді Верховного Суду України. Це рішення мало системний вплив на реформування судової влади в Україні, а також на правові позиції КСУ щодо гарантій незалежності суддів, принципу поділу влади та недопустимості політичного втручання у здійснення правосуддя.

При розгляді справи «Салов проти України» (*Salov v. Ukraine, 2005*) [5] ЄСПЛ наголосив на значенні правової визначеності та справедливого судового розгляду. Суд підкреслив, що непередбачуваність правозастосування та свавільне тлумачення закону підривають довіру до держави, що безпосередньо кореспондує зі статтями 8 та 55 Конституції України.

У справі «Харченко проти України» (*Kharchenko v. Ukraine, 2011*) [6] ЄСПЛ констатував наявність системних проблем у практиці тримання осіб під вартою без належного судового контролю. Суд звернув увагу на формальний характер судових рішень та відсутність індивідуалізованої оцінки необхідності обмеження свободи. Варто зазначити, що це рішення стало поштовхом до переосмислення конституційних стандартів статті 29 Конституції України та сприяло подальшим змінам у кримінальному процесуальному законодавстві, спрямованим на посилення судового контролю за обмеженням особистої свободи.

Оцінюючи значення практики ЄСПЛ для захисту конституційних прав і свобод, та її вплив на систему конституційних гарантій, слід згадати рішення «Українська прес-група проти України» (*Ukrainian Media Group v. Ukraine, 2005*), у якому Суд акцентував на фундаментальній ролі свободи вираження поглядів у демократичному суспільстві. ЄСПЛ виходив з того, що втручання держави у діяльність засобів масової інформації є припустимим лише за наявності належного обґрунтування, дотримання принципу пропорційності та існування нагальної суспільної потреби.

Саме ці правові орієнтири були використані Конституційним Судом України при тлумаченні статті 34 Конституції України та виробленні стандартів допустимих обмежень свободи слова. Відповідні підходи органічно інтегруються у загальну систему конституційного розуміння свободи вираження поглядів як однієї з фундаментальних гарантій демократичного суспільства. Розви-

ваючи зазначені засади, КСУ послідовно підкреслював, що це право не має абсолютного характеру й може бути обмежене за умови суворого дотримання конституційних вимог. Зокрема, у Рішенні від 10 квітня 2003 р. № 8-рп/2003 (справа про поширення відомостей) Суд визначив межі допустимого втручання з метою захисту прав і свобод інших осіб, а у Рішенні від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012, прийнятому за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області, конкретизував співвідношення положень статей 32 і 34 Конституції України. Подальший розвиток цих правових позицій отримав відображення у Рішенні від 21 грудня 2021 р. № 3-р/2021, яким було підтверджено необхідність забезпечення балансу між свободою слова та іншими конституційними цінностями.

Поряд із формуванням стандартів захисту свободи слова, практика Європейського суду з прав людини справила помітний вплив і на інші сфери конституційних прав і свобод в Україні. Особливе значення у цьому контексті має тлумачення Судом права на свободу мирних зібрань, яке виявило системні прогалини національного правового регулювання та стимулювало переосмислення відповідних конституційних положень у світлі європейських стандартів. Саме з цих позицій доцільно звернутися до аналізу наступного рішення ЄСПЛ, яке у цьому контексті є показовим. Так, в рішенні у справі «Веренцов проти України» (*Vyarentsov v. Ukraine*, 2013) [7] ЄСПЛ виявив відсутність належного законодавчого регулювання свободи мирних зібрань, визнав порушення статті 11 Конвенції, наголосивши, що держава зобов'язана забезпечити чіткі та передбачувані правила реалізації цього права. Це рішення активізувало конституційно-правові дискусії щодо прямої дії статті 39 Конституції України та меж дискреції органів влади у сфері забезпечення свободи зібрань.

Практика ЄСПЛ дедалі активніше використовується у рішеннях Конституційного Суду України як джерело аргументації та інтерпретації конституційних норм. Особливо це простежується у справах щодо соціальних прав, де КСУ враховує підхід ЄСПЛ до принципу пропорційності та балансу між публічними та приватними інтересами. Показовою є справа «Кечко проти України» (*Kechko v. Ukraine*, 2005) [8], у якій ЄСПЛ сформулював підхід до обмеження соціально-економічних прав з урахуванням фінансових можливостей держави. Ці позиції були інтегровані у національну конституційну юриспруденцію.

Особливе значення для розвитку конституційного права України мають пілотні рішення ЄСПЛ. У справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (*Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*, 2009) [9] Суд визнав системну проблему невиконання рішень національних судів. Ця проблема має чіткий конституційний вимір, оскільки стосується права на судовий захист, принципу обов'язковості судових рішень та довіри громадян до держави. Невиконання судових рішень

підриває саму ідею верховенства права та ставить під сумнів ефективність конституційних гарантій.

Запровадження воєнного стану в Україні у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації актуалізувало питання допустимих меж обмеження конституційних прав і свобод людини. У цих умовах практика Європейського суду з прав людини набуває особливого значення як орієнтир для забезпечення балансу між інтересами національної безпеки та збереженням фундаментальних демократичних цінностей.

ЄСПЛ у своїй юриспруденції послідовно виходить із того, що навіть за наявності надзвичайних обставин держава не звільняється від обов'язку поважати базові принципи верховенства права. Хоча стаття 15 Конвенції допускає можливість дерогації від окремих зобов'язань у період війни чи іншої загрози життю нації, така дерогація не є абсолютною та підлягає суворому контролю з боку Суду.

У справі «Аксой проти Туреччини» (*Aksoy v. Turkey*, 1996) [10] ЄСПЛ наголосив, що навіть за умов боротьби з тероризмом держава не може застосовувати необмежені за тривалістю та характером заходи, які посягають на сутність права на свободу та особисту недоторканність. Суд сформулював важливий підхід, згідно з яким надзвичайний стан не виправдовує свавільних дій органів влади та не скасовує вимоги пропорційності.

Ці правові позиції мають безпосереднє значення для розвитку конституційного права України в умовах воєнного стану. Конституція України (ст. 64), передбачаючи можливість тимчасового обмеження окремих прав, водночас закріплює перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних обставин. Практика ЄСПЛ дозволяє наповнити ці конституційні положення конкретним змістом і визначити критерії допустимості втручання держави у сферу прав людини.

Окремої уваги заслуговує підхід ЄСПЛ до оцінки заходів, що застосовуються державами з міркувань безпеки. Суд аналізує не лише формальну наявність надзвичайної ситуації, але й реальну необхідність кожного конкретного обмеження, його тривалість, масштаб та наслідки для особи. Такий підхід стимулює розвиток конституційної доктрини стримувань і противаг навіть у кризових умовах.

Для України практика ЄСПЛ у цій сфері слугує важливим орієнтиром у діяльності органів державної влади та Конституційного Суду України. Вона сприяє формуванню правових стандартів, які унеможливають підміну режиму воєнного стану режимом неконтрольованої дискреції та забезпечують збереження демократичної природи державної влади.

Таким чином, практика ЄСПЛ в умовах воєнного стану виконує не лише захисну, але й системоутворюючу функцію для конституційного права України. Вона сприяє утвердженню принципу, згідно з яким навіть у період найсерйозніших викликів держава залишається пов'язаною правом, а обмеження прав людини мають бути винятком, а не правилом.

Проведений аналіз свідчить, що практика Європейського суду з прав людини набула для України значення системоутворюючого чинника розвитку національного конституційного права. Юриспруденція ЄСПЛ впливає не лише на галузеве правозастосування, а й на змістовне наповнення конституційних принципів, зокрема верховенства права, правової визначеності, пропорційності та ефективного судового захисту [11].

Рішення ЄСПЛ поступово трансформують підходи до тлумачення положень Конституції України, сприяючи їх еволюційному розвитку відповідно до європейських стандартів демократії та прав людини. У цьому контексті практика Суду виконує функцію зовнішнього конституційного орієнтира, що дозволяє забезпечити узгодженість національного правопорядку з міжнародними зобов'язаннями держави.

Особливу роль практика ЄСПЛ відіграє у діяльності Конституційного Суду України, який дедалі частіше звертається до стандартів Конвенції та правових позицій Суду як до аргументів конституційного тлумачення. Такий міжсудовий діалог сприяє підвищенню якості конституційної юстиції та формуванню єдиних підходів до захисту прав і свобод людини.

В умовах воєнного стану значення практики ЄСПЛ ще більше зростає, оскільки вона дозволяє визначити межі допустимих обмежень прав людини та запобігти підміні правового режиму надзвичайного стану режимом необмеженої дискреції державної влади. ЄСПЛ послідовно наголошує, що навіть за наявності екзистенційних загроз держава залишається пов'язаною правом, а відступ від конвенційних зобов'язань має бути винятковим, обґрунтованим і пропорційним.

Узагальнюючи, слід зазначити, що подальший розвиток конституційного права України є неможливим без системного, послідовного та критично осмисленого використання практики ЄСПЛ як джерела права і дієвого механізму захисту прав і свобод людини. Інтеграція правових позицій ЄСПЛ у національну конституційну доктрину сприяє не лише виконанню міжнародних зобов'язань України, але й утвердженню демократичної, правової та європейсько орієнтованої держави.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР).
2. Конституція України від 28 червня 1996 р.
3. Рабінovich П. Права людини і верховенство права. Львів, 2020. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3fmb_finan/Rabinovych-theory_philosophy_prava_posibnik_2021.pdf.
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Oleksandr Volkov v. Ukraine», 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>.
5. Рішення ЄСПЛ у справі «Salov v. Ukraine», 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70096>.
6. Рішення ЄСПЛ у справі «Kharchenko v. Ukraine», 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-103260>.
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Vyerentsov v. Ukraine», 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118393>.
8. Рішення ЄСПЛ у справі «Kechko v. Ukraine», 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70863>.
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine», 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95032>.
10. Рішення ЄСПЛ у справі «Aksoy v. Turkey», 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003>.
11. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ : Реферат, 2019. 848 с.

Ірина СОПІЛКО

докторка юридичних наук, професорка,
заслужена юристка України,
радниця ректора Київського університету права НАН України
ORCID ID: 0000-0002-9594-9280

**Право на життя
як фундаментальне природне право людини
в умовах воєнного стану:
теоретичні, нормативно-правові та практичні аспекти**

Право на життя визнається фундаментальним природним правом, невідчужуваним і непорушним, що випливає з самої природи людини як біосоціальної істоти. Воно є основою демократичного ладу та найвищою цінністю держави (ст. 3 Конституції України) [1]. Теорія природного права підкреслює його пріоритет над позитивним законодавством, роблячи це право абсолютним навіть у воєнний час, на відміну від інших прав (наприклад, свободи пересування чи слова), які можуть підлягати тимчасовим обмеженням.

У філософсько-правовій традиції природне право розуміється як сукупність універсальних принципів і норм, які існують незалежно від позитивного права, створеного державою, і слугують критерієм його справедливості та легітимності. Згідно з класичними концепціями юснатуралізму, право на життя є первинним і абсолютним, оскільки воно становить основу для реалізації всіх інших прав і свобод, без якого людська гідність та автономія втрачають сенс. Це право корениться в інстинкті самозбереження, моральних імперативах та онтологічній структурі людського існування, як це обґрунтовували мислителі від Аристотеля та Цицерона до Фоми Аквінського та Джона Локка, які вбачали в ньому божественний або раціональний порядок буття. «Людина народжується, маючи право на повну свободу та необмеженість користування всіма правами й привілеями природного закону і за своєю природою має владу охороняти свою власність, тобто своє життя, свободу та майно» [2, с. 15]. У цьому контексті слушною є позиція Хала Борленда, який наголошує, що право на життя в юридичному вимірі не може тлумачитися виключно як гарантія фізичного існування людини, а має охоплювати також можливість її всебічної самореалізації [3, с. 565]. Такий підхід узгоджується з природно-правовою доктриною, оскільки підкреслює біосоціальну природу людини та розглядає життя як цінність, що має не лише

онтологічний, а й аксіологічний та екзистенційний вимір, без чого реалізація людської гідності та інших фундаментальних прав є неможливою.

У сучасній доктрині прав людини право на життя визнається як природне в тому сенсі, що воно є іманентним людині від моменту народження, не залежить від волі законодавця та не може бути скасоване чи обмежене свавільно. Теорія соціального натуралізму, розроблена українським правознавцем О. М. Костенком, інтерпретує природне право як правила суспільних відносин, що випливають із законів соціальної природи, де право на життя виступає базовим законом, аналогічним біологічним інстинктам виживання [4]. Це право не лише забороняє свавільне позбавлення життя, а й накладає на державу позитивні зобов'язання щодо його захисту, включаючи запобігання загрозам від третіх осіб, забезпечення умов для гідного існування та ефективне розслідування випадків порушення.

«Право на життя», – вважають Р. Клейтон і Г. Томлінсон, – це основоположне право серед усіх людських прав, основоположна передумова користування іншими правами» [5]. Такої ж думки дотримуються і інші іноземні автори: «говорити про права людини слід починаючи з права на життя... Право на життя є основоположним ... тому що користування правом на життя є необхідною умовою для користування всіх інших прав людини» [6]; «право на життя – кардинальне право, яке є передумовою для користування всіма іншими правами» [7].

Нормативне закріплення права на життя як природного відображено в ключових міжнародних і національних актах. Стаття 3 Загальної декларації прав людини (1948) проголошує: «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність» [8], підкреслюючи його універсальний і невід'ємний характер. Аналогічно, стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966) зазначає, що «право на життя є невід'ємним правом кожної людини», забороняючи його свавільне позбавлення [9]. На регіональному рівні стаття 2 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) встановлює: «Право кожного на життя охороняється законом. Ніхто не може бути умисно позбавлений життя інакше як на виконання вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання» [10], з подальшими винятками для необхідної самооборони чи законного застосування сили. Протоколи № 6 та № 13 до Конвенції повністю скасовують смертну кару, тим самим підтверджуючи абсолютний характер захисту життя в мирний час.

Водночас практика тлумачення статті 2 Європейськими органами з прав людини свідчить про обмежене розуміння суб'єкта цього права. Зокрема, Європейська комісія з прав людини у рішенні у справі *Paton v. United Kingdom* (1980) зазначила, що формулювання Конвенції схильється до підтримки думки,

що стаття 2 не поширюється на ненароджених [11]. Комісія дійшла висновку, що визнання абсолютного права на життя плода до народження суперечило б об'єкту та меті Конвенції в цілому [12].

Цю позицію згодом підтвердив і Європейський суд з прав людини, який здійснив остаточне тлумачення та нагляд за виконанням Конвенції. У справі *Vo v. France* (2004) Суд постановив, що ненароджена дитина не є «особою» у розумінні статті 2 Конвенції, а отже, не підпадає під її прямий захист. При цьому Суд вказав, що навіть за припущення існування певного «права на життя» у плода таке право є імпліцитно обмеженим правами та законними інтересами матері, зокрема її правом на життя, здоров'я та приватне життя [13].

В українському конституційному праві право на життя закріплено статтею 27 Конституції України: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань». Це положення, як зазначає Конституційний Суд України, імперативно забороняє будь-які форми свавільного втручання в життя особи та накладає на державу як негативні (утримання від посягань), так і позитивні (активний захист) обов'язки. Природний характер цього права підкреслюється його невідчужуваністю (стаття 21 Конституції України), неможливістю скасування навіть в умовах воєнного стану (стаття 64 Конституції України) та пріоритетом над іншими нормами.

Особливе значення набуває реалізація права на життя в умовах воєнного стану, введеного в Україні з 24 лютого 2022 року у зв'язку з повномасштабною збройною агресією Російської Федерації та продовженого станом на січень 2026 року до 3 лютого 2026 року відповідно до Указу Президента України та затверджених Верховною Радою України законів. Згідно зі статтею 64 Конституції України та статтею 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389–VIII, в умовах воєнного стану можливі тимчасові обмеження певних прав і свобод, однак право на життя належить до абсолютних прав, які не підлягають жодним обмеженням чи дерогаціям. Це підтверджується практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), де стаття 15 Європейської конвенції дозволяє дерогацію від окремих зобов'язань у час війни чи іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, але явно виключає дерогацію від статті 2 (право на життя), за винятком смертей, що є наслідком правомірних дій під час війни.

У **Національній стратегії у сфері прав людини** серед стратегічних напрямів державної політики визначено, що «життя кожної людини в Україні перебуває під ефективною охороною та правовим захистом держави; функціонують

ефективні механізми відшкодування шкоди та притягнення до юридичної відповідальності за порушення права на життя» [14].

У контексті міжнародного збройного конфлікту практика ЄСПЛ (справи *Hassan v. the United Kingdom*, 2014; *Georgia v. Russia (II)*, 2021) передбачає гармонізацію норм Конвенції з міжнародним гуманітарним правом (МГП), зокрема Женевськими конвенціями 1949 року, де позбавлення життя комбатантів у законних бойових діях не вважається порушенням статті 2 Конвенції. Україна, повідомивши Раду Європи про дерогацію від окремих статей Конвенції у 2022 році з подальшими оновленнями (зокрема, скороченням переліку дерогацій у 2024–2025 роках), не застосовувала дерогацію до статті 2, що підкреслює абсолютний захист права на життя. Держава зберігає позитивні зобов'язання щодо ефективного розслідування смертей (як цивільних, так і військових), запобігання невинувинуватим атакам та захисту життя від загроз, включаючи військові злочини агресора.

Європейська система захисту прав людини, як зазначає італійський професор права та юрисконсульт Європейського суду з прав людини Мікеле де Сальвіа «яка має транснаціональний характер, повинна розглядатися з точки зору її ефективності, ефективності проникнення через нездоланну перепону національного суверенітету і доказів вимогливої Держави, яка прикриває, і навіть дуже часто, численні порушення прав людини. Саме цей доказ має значення для протиставлення шляхом колективної європейської санкції, якщо хочуть нав'язати як внутрішнім, так і зовнішнім справам Держав «мораль» прав людини, якої прагнули від усієї душі батьки-засновники системи європейського захисту» [15, с. 325].

Таким чином, навіть в умовах триваючого воєнного стану право на життя зберігає статус фундаментального природного права, поєднуючи філософсько-етичні основи з імперативним позитивно-правовим регулюванням. Воєнний стан не скасовує, а навпаки, посилює обов'язок держави щодо його захисту, вимагаючи пропорційності будь-яких заходів оборони та дотримання принципів необхідності й невідворотності. Практика ЄСПЛ та національних судів у постконфліктний період акцентуватиме на ефективності розслідувань порушень, що сприятиме відновленню верховенства права. Подальші дослідження доцільно спрямовувати на аналіз взаємодії права на життя з нормами МГП в гібридних конфліктах, біоетикою в умовах війни та цифровими загрозами життю, де природні основи людського буття стикаються з новими ризиками.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. [URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254> (дата звернення: 07.01.2026)].

2. Кузьменко Я.П. Право на життя як природне право людини: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Вип. 46. Том 1. 2017. С. 15–18.
3. Басовська К. Право людини на життя: юридична природа та зміст. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 564–571.
4. Костенко О. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього. *Вісник Національної академії наук України*. 2006. № 10. С. 33–38. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/2384/2019> (дата звернення: 07.01.2026).
5. Clayton R., Tomlinson H. *The Law of Human Rights*. Oxford, 2000. P. 341.
6. *Human Rights in the Twenty-first Century. A Global Challenge* / Ed. By K. Mahoney, P. Mahoney. Dordrecht. Boston. London, 1993. P. 36, 572.
7. Tomushat Ch. *Human rights : Between Idealism and Realism*. New York. 2008. P. 322.
8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 07.01.2026).
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.01.2026).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення: 07.01.2026).
11. Human Rights Committee (H.R. Committee), Concluding Observations to: Argentina, 14, UN Doc. CCPR/CO/70/ARG (2000); Bolivia, 22, UN Doc. CCPR/C/79/Add.74 (1997); Costa Rica, 1, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.107 (1999); Chile, 211, U.N. Doc. a/54/40 (1999); El Salvador, 14, U.N. Doc. CCPR/CO/78/SLV (2004); Ecuador, 11, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.92 (1998); Gambia, 17, U.N. Doc. CCPR/CO/75/GMB (2004); Guatemala, 19, U.N. Doc. CCPR/CO/72/GTM (2001); Honduras, 8, U.N. Doc. CCPR/C/HND/CO/1 (2006); Kenya, 14, U.N. Doc. CCPR/CO/83/KEN (2005); Kuwait, 466, 467, U.N. Doc. A/55/40; GAOR 55th Sess., Supp. No. 40 (2000); Lesotho, 11, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.106 (1999); Mauritius, 9, U.N. Doc. CCPR/CO/83/MUS (2005); Morocco, 29, U.N. Doc. CCPR/CO/82/MAR (2004); Paraguay, 10, U.N. Doc. CCPR/C/PRY/CO/2 (2006); Peru, 15, U.N. Doc. CCPR/C/79/Add.72 (1996); Peru, 20, U.N. Doc. CCPR/CO/70/PER (2000).
12. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, art. 2(1), adopted Nov. 4, 1950, 213 U.N.T.S. 222, Eur. T.S. No. 5.
13. *V v. France*, App. No. 53924/00, Eur. Ct. H.R., 80 (2004).
14. Національна стратегія у сфері прав людини. Затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#n13> (дата звернення: 07.01.2026).
15. Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. Київ : Ред. журн. «Право України», 2011. Дод. до журн. «Право України». Вип. 2. Стаття 2 ЄКПЛ. «Право на життя» : у 3 кн. 2011. Кн. 2. 1108 с.

Ольга СТРЕЛЬЦОВА

докторка юридичних наук, доцентка,
професорка кафедри публічного
та міжнародного права Юридичного інституту
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

**Конституційна узгодженість у контексті
адаптації законодавства України до *acquis* ЄС:
виклики та моделі забезпечення**

У червні 2022 року, після ухвалення Європейським Парламентом резолюції про «невідкладне» надання статусів кандидатів на членство в Європейському Союзі Україні та Молдові, наша держава опинилась у пулі держав, офіційно визнаних кандидатами на вступ до цього інтеграційного міждержавного об'єднання. Серед інших кандидатів – переважна більшість країн Балканського регіону – Албанія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Північна Македонія, Сербія, яким цей статус був наданий після найчисельнішої хвилі розширення Європейського Союзу (далі – ЄС) на країни Центральної та Східної Європи у 2004, 2007 і 2013 роках (загалом у цей період до ЄС приєдналися 13 країн).

Усі ці держави свого часу проходили власний шлях конституційної узгодженості в загальному процесі адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС.

Слід відзначити, що необхідність внесення конституційних змін обумовлена тим, що статтею 1 Договору про Європейський Союз встановлено, що Високі Договірні Сторони (держави-члени) засновують між собою Союз, якому вони надають повноваження для досягнення їхніх спільних цілей. В свою чергу, стаття 5 Договору визначає, що Союз діє в межах цих наданих йому державами-членами повноважень, заради досягнення цілей, визначених Договорами [1]. Це означає, що держави, по суті, самостійно і добровільно передають частину власних суверенних повноважень на рівень ЄС. Разом з тим, установчі договори ЄС не містять прямої вимоги щодо необхідності внесення змін до національних конституцій для передачі частини свого суверенітету, проте де-факто така необхідність виникає [2].

Для України один із важливих етапів процесу конституційного узгодження почався із внесення змін до Конституції в 2019 році щодо незворотності євроінтеграційного курсу – фактично невдовзі після набуття чинності Угодою про асоціацію, хоча сама Угода не містила юридичних підстав для таких кроків,

оскільки в її тексті жодних перспектив членства України в ЄС не визначалося. Тобто це були певні проактивні дії нашої держави, які спирались не на зворотній зв'язок з боку ЄС, а радше на бажання задекларувати і закріпити свій вибір майбутнього цивілізаційного шляху, моделі цивілізаційного розвитку, притаманної ЄС.

Наразі триває досить інтенсивний процес адаптації законодавства України до *acquis* ЄС. І з одного боку – цей процес є досить ординарним – ЄС вже неодноразово проходив його і тому у самого Союзу вже напрацьовані відповідні алгоритми. А з іншого боку і для України, і для ЄС цей шлях є унікальним в силу того контексту, в якому він відбувається (звісно йдеться про загарбницьку війну росії проти України). І безумовно ми маємо спиратися на напрацьований досвід, і разом з тим, враховувати наші унікальні реалії. І в цьому є величезний виклик і для України, і для Союзу також.

Отже, який досвід ми можемо аналізувати в контексті конституційного узгодження, щоб він був дотичний до нинішніх підготовчих заходів, які відбуваються в Україні? По-перше, це досвід країн Центральної та Східної Європи – наших сусідів, які вже є повноправними державами-членами ЄС. По-друге, досвід держав, які наразі перебувають у статусі кандидатів на вступ – це, як вже зазначалося, переважно країни Балканського регіону. Ну і по-третє, певною мірою корисним може бути досвід країн Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), адже, попри те, що ці країни не претендують на членство в Союзі, Угода про асоціацію між Україною та ЄС змістовно певною мірою є подібною до Угоди про європейський економічний простір, укладеної між ЄС та країнами ЄАВТ.

На прикладі усіх цих держав можна проаналізувати, як же досягалась і досягається конституційна сумісність у процесі приєднання до ЄС.

І перший спосіб – найбільш прямий і очевидний – шляхом безпосереднього внесення змін до національних конституцій або ухвалення так званих євроінтеграційних конституційних законів.

Серед держав, які пройшли шлях підготовки до вступу і вже приєдналися до ЄС, немає жодної держави, яка б у тій чи іншій формі не вносила би змін до національних конституцій. При цьому, значна частина держав, які не так давно приєднувались до Союзу, вносили зміни до конституцій ще до офіційного набуття членства в ЄС (у тому числі, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Швеція) [3].

В деяких державах питання вступу до ЄС урегульовувались окремими конституційними законами (Данія, Ірландія, Литва, Мальта, Словаччина, Чехія) [4].

В окремих державах євроінтеграційний курс закріплений на рівні Преамбули Конституції (Кіпр, Німеччина), як власне і в Україні [5].

Іноді в національних конституціях виокремлюється спеціальний розділ, присвячений Європейському Союзу (Австрія, Франція, Хорватія) [6]. Щоправда такий розділ не охоплює всі питання, пов'язані із членством в ЄС, які забезпечуються також статтями інших розділів конституції.

Натомість у конституціях деяких держав Європейський Союз як такий та європейська інтеграція загалом безпосередньо не згадуються, оскільки вони охоплюються положеннями статей про міжнародні договори та про участь держави в міжнародних організаціях (Данія, Естонія, Литва, Нідерланди, Польща, Словенія, Чехія).

Щодо змісту конституційних приписів, які спрямовані на набуття членства в Європейському Союзу та подальшу європейську інтеграцію, можна виділити такі основні положення (складові):

- підтвердження суверенного права держави бути членом ЄС (зокрема, Фінляндія, Франції, Швеція);
- встановлення правової основи для передачі (делегування) права здійснювати частину своїх прав Європейським Співтовариствам та ЄС (зокрема, Латвія, Люксембург, Угорщина, Хорватія, Швеція);
- засади визнання державою можливих подальших змін установчих актів ЄС – Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (зокрема, Німеччина);
- визнання обов'язковості актів ЄС (зокрема, Угорщина) та закріплення конституційною нормою переваги актів ЄС над національними законами держави-члена (зокрема, Болгарія, Естонія, Словаччина);
- повноваження парламенту звертатись до Суду ЄС (зокрема, Австрія, Німеччина, Франція);
- засади взаємодії Національного банку держави-члена ЄС та Європейського центрального банку (зокрема, Німеччина);
- участь в роботі інститутів ЄС (зокрема, Хорватія) та засади призначення членів Європейської комісії, членів Суду Європейського Союзу та інших органів ЄС (зокрема, Австрія);
- вибори до Європейського Парламенту у відповідній державі-члені ЄС (зокрема, Австрія, Бельгія, Німеччина);
- права громадян Європейського Союзу (зокрема, Хорватія), в тому числі виборче право громадян ЄС, які не є громадянами держави-члена ЄС місця постійного проживання, на місцевих виборах (зокрема, Бельгія);
- можливість заміни національної валюти загальносоюзною грошовою одиницею євро (зокрема, Румунія);
- передача громадянина до держави-члена Європейського Союзу (зокрема, Німеччина, Хорватія) на виконання європейського ордеру на арешт

(зокрема, Франція), який замінив відому в міжнародному праві процедуру екстрадиції, ін. [7].

Щодо держав-кандидатів Балканського регіону, серед них також є прецеденти внесення змін до конституцій, обумовлених саме євроінтеграцією. Наприклад, у 2022 році в Сербії відбувся конституційний референдум, за підсумками якого були ухвалені зміни до Конституції щодо судової гілки влади – зокрема, процедурні зміни, які стосувалися порядку обрання суддів і прокурорів. Вважається, що ця конституційна реформа є частиною «європеїзації конституційного правопорядку» Сербії з метою виконання політичних критеріїв, включно із принципом верховенства права, як цього вимагає переговорна рамка з ЄС [8].

Крім того, у липні 2023 року в Північній Македонії були погоджені зміни до Конституції [9], які передбачають додавання до преамбули й статей 49 та 78 згадки про болгарську меншину (це є необхідним для зняття вето Болгарії щодо переходу Македонії до наступного етапу переговорів про вступ до ЄС). Проте, ці зміни ще не схвалені парламентом, а отже не набули чинності.

Якщо екстраполювати цей досвід на наші реалії, то можна окреслити орієнтовне коло питань, стосовно яких вже зараз зрозуміло, що буде необхідність внесення змін до Конституції України в процесі набуття членства України в ЄС. Це передусім:

- питання передачі частини суверенних прав України міжнародним організаціям або їх органам (установам та органам ЄС);
- визнання правових норм ЄС невід'ємною частиною національного законодавства України, включно із визначенням пріоритету над національними законами України; зокрема, визначення статусу такого нормативно-правового акту, як регламент, який відповідно до статті 288 Договору про функціонування ЄС має пряму дію (тобто не потребує жодних національних заходів з його імплементації) та поширює свою дію не тільки на держав-членів, а й на фізичних і юридичних осіб;
- питання пасивного і активного виборчого права громадян ЄС у місцевих виборах та виборах до представницьких органів влади України; сумісності роботи в органах державної влади та органах місцевого самоврядування України, а також роботи депутатом Європейського Парламенту;
- повноважень Верховної Ради України щодо імплементації актів ЄС, а також зобов'язань Кабінету Міністрів звітувати перед Верховною Радою з питань прийняття рішень щодо імплементації актів ЄС Урядом України;
- повноважень Конституційного Суду України щодо встановлення конституційності правових норм національного права та їх кореляції з нормами права ЄС;
- звернення за захистом своїх прав до Суду ЄС;

- повноважень Національного банку України в аспекті його взаємодії з Європейською системою центральних банків тощо [10].

Другий важливий аспект конституційного узгодження включає проведення конституційних реформ на вимогу ЄС. Цей аспект вже реалізується в Україні, що відображено зокрема, у таких документах, як Звіт Єврокомісії по Україні [11], План для України *Ukraine Facility* до 2027 року та три Дорожні карти, затверджені Кабінетом Міністрів у травні цього року (з питань функціонування демократичних інституцій; з питань верховенства права; з питань реформи державного управління) [12], які дуже розгорнуто визначають перелік пріоритетних завдань у сфері подальшої адаптації законодавства України до *acquis* ЄС.

Ну і безумовно важливим аспектом досягнення конституційної узгодженості є діяльність органів конституційної юстиції щодо тлумачення Конституції та встановлення відповідності (конституційності) законодавчих актів і міжнародних договорів національному конституційному акту.

У багатьох державах-членах ЄС конституційні суди посилаються на право ЄС як на стандарт тлумачення. Але конституційні суди держав-кандидатів формально-юридично не зобов'язані враховувати *acquis* до набуття повного членства держави в ЄС. Тому тут конституційні суди держав-кандидатів використовують непрямі підходи і методи конституційного узгодження національного законодавства й *acquis* ЄС – це так зване «дружнє тлумачення» (англ. *Euro-friendly* (*Euro-conform*) *Interpretation*), яке ґрунтується на врахуванні *acquis* і принципу верховенства права ЄС для того, щоб сприяти загальному процесу адаптації (ілюстрацією може слугувати практика Конституційного Суду Сербії з питань ратифікації міжнародних договорів, коли в рамках процедури попереднього контролю він розглядав справу про конституційність Закону про ратифікацію Угоди про стабілізацію та асоціацію; інший приклад, практика Конституційного Суду Чорногорії з питань захисту прав людини, коли цей Суд розглядав конституційні скарги щодо порушення права на справедливий суд). Але тут також можуть бути й винятки.

У широкому сенсі через таку практику органи конституційної юстиції формують офіційну доктрину конституційної сумісності, конституційного узгодження національної конституційної системи (можна навіть сказати національного конституційного ладу) із конституційною системою ЄС та його держав-членів.

Отже, конституційна узгодженість як явище і як процес, по суті, передбачає дещо більше, аніж просто проходження усіх необхідних процедур із підготовки до подальшої інтеграції, і в тому числі адаптації національних законодавчих норм до загальносоюзного *acquis*. Тому що насправді це дуже широкий процес зближення європейських конституційних цінностей при збереженні національної ідентичності.

Але водночас усі ці приклади лишаються не повною мірою релевантними Україні, оскільки жодна європейська держава не готувалася до вступу в ЄС, будучи водночас у стані триваючої повномасштабної війни. Тому можна лише підтвердити і констатувати унікальність українського шляху підготовки до вступу в ЄС, адаптації національного законодавства до *acquis* ЄС і безумовно забезпечення конституційної сумісності як основу цих процесів.

Список використаних джерел:

1. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
2. Парламентське дослідження щодо змін до національної конституції (основного закону), пов'язаних зі вступом держави до Європейського Союзу. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33617.pdf>.
3. Закон за изменение и допълнение на Конституцията на Република България. URL: [https://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2135499389/issue/327/zakon-za-izmenenie-idopalnenie-na-konstitutsiyata-na-republika-balgariya-\(dv-br-56-ot-1991-g\)](https://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2135499389/issue/327/zakon-za-izmenenie-idopalnenie-na-konstitutsiyata-na-republika-balgariya-(dv-br-56-ot-1991-g)); The Constitution of the Republic of Estonia Amendment Act, URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013005/consolide>; Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē 2003 gada 8.maijā. URL: <https://likumi.lv/ta/id/94651-grozijumi-latvijasrepublikas-satversme>; Lietuvos Respublikos Konstitucijos 119 straipsnio pakeitimo įstatymas. URL: <https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.169649?jfwid=mmceoq7yl>; Constituția României. URL: [https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1972/447](https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/47355?isFormaDeBaza=True;323/2004.Z.z.ÚSTAVNÝ ZÁKONzo 14. mája 2004, ktorým sa mení a dopĺňa Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb. vznení neskorších predpisov. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravnepredpisy/SK/ZZ/2004/323/20040601.html; Ustava Republike Slovenije. URL: https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=USTA1; 2002. évi LXI. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról, URL: https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0200061.tv; Laki Suomen perustuslain muuttamisesta № 1112/2011. URL: https://www.finlex.fi/fi/lainsaadanto/saaduskokoelma/1999/731#OTO; Lag (2002:903) om ändring i regeringsformen. URL: https://filedn.com/ljdBas5OJsrLJOq6KhtBYC4/forarbeten/sfs/2002/sfs-2002-903.pdf; Promjena Ustava Republike Hrvatske №2214. 16. lipnja 2010. URL: https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_06_76_2214.html.4. Lov om Danmarks tiltrædelse af De europæiske Fællesskaber (Tiltrædelsesloven). nr 447 af 11/10/1972. URL: <a href=); European Communities Act, 1972. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/1972/act/27/enacted/en/print.html>; Constitution of Malta. URL: <https://legislation.mt/eli/const/eng>; Act V of 2003 – European Union Act. URL: <https://legislation.mt/eli/act/2003/5/eng>; Ústavní zákon č. 395/2001 Sb.Ústavní zákon, kterým se mění

ústavnízákon České národní rady č. 1/1993 Sb., Ústava České republiky, ve znění pozdějších předpisů. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2001-395>.

5. Constitution of the Republic of Cyprus. URL: https://www.olc.gov.cy/olc/olc.nsf/legislation_en/legislation_en?opendocument; Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Art. 24. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_24.htm.
6. Bundesverfassungsgesetz: Änderung des Bundes-Verfassungsgesetzes in der Fassung von 1929. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/BgblPdf/1994_506_0/1994_506_0.pdf; Constitution du 4 octobre 1958. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356>.
7. Парламентське дослідження щодо змін до національної конституції (основного закону), пов'язаних зі вступом держави до Європейського Союзу. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33617.pdf>.
8. Ustav Republike Srbije. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html.
9. Устав на Република Северна Македонија. URL: <https://www.sobranie.mk/ustav-na-rm.nspх>.
10. Парламентське дослідження щодо змін до національної конституції (основного закону), пов'язаних зі вступом держави до Європейського Союзу. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33617.pdf>.
11. Commission staff working document Ukraine 2025 Report Accompanying the document communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2025 Communication on EU enlargement policy. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52025SC0759>.
12. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС», затверджені Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text>.

Катерина СЬОХ

кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту
права та психології
Національної академії внутрішніх справ

Трансформація національного законодавства України під впливом стандартів права Європейського Союзу

Трансформація національного законодавства України під впливом стандартів права Європейського Союзу (далі – ЄС) є комплексним, багаторівневим процесом, що охоплює глибинні зміни правової системи, інститутів та механізмів регулювання. У наукових дослідженнях зазначається що трансформація визнається як реакція національної правової системи на процеси глобалізації, що проявляється у зміні норм, інститутів і механізмів регулювання під впливом міжнародних стандартів та інтеграційних процесів [8]. На сьогодні, всі ці процеси відбуваються в Україні під впливом стандартів права ЄС.

Поняття «трансформація» є найбільш широким та змістовним із усіх термінів, що описують зміну законодавства в умовах європейської інтеграції, оскільки охоплює весь спектр правових механізмів наближення правової системи до стандартів права ЄС. Трансформація охоплює всі процеси зближення національного законодавства до права ЄС, до яких належать: **адаптація** – це поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства ЄС [3]; **гармонізація** – це процес узгодження та зближення національного законодавства з правом ЄС усуваючи колізії норм та зменшуючи суперечності між правовими системами; апроксимація – це процес текстуального та змістовного наближення національного законів до права ЄС через внесення змін, скасування або прийняття нових норм задля гармонізації правових систем; імплементація – це процес впровадження норм права ЄС до національного законодавства за допомогою правових механізмів та способів. Таким чином, трансформація є **найширшим і найточнішим терміном**, що об'єднує всі процедури та процеси, які супроводжують євроінтеграцію України. Схожі наукові думки зустрічаються у монографії Трихліб К. «Гармонізація законодавства України і законодавства ЄС: наближення загальноправової термінології», зазначає, що трансформація національного законодавства охоплює гармонізацію, адаптацію та апроксимацію як складові процеси наближення законодавства до норм ЄС

[6]; В. Муравйов та Н. Мушак також зазначають, що трансформація законодавства України в умовах євроінтеграції передбачає: *адаптацію, імплементацію, гармонізацію та апроксимацію* нормативних актів [1, с. 14].

Трансформація українського законодавства до стандартів права ЄС розпочалася з Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 року, яка наразі втратила чинність. Наступним кроком став Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» 2004 року. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – Програма) визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування [2]. Відповідно до Програми елементом адаптації законодавства має стати перевірка проектів законів України та інших нормативно-правових актів на їх відповідність *acquis communautaire* (далі – *acquis* ЄС) з метою недопущення прийняття актів, які суперечать *acquis* ЄС.

У 2014 році Україна підписала Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода). Відповідно до ст. 114 Угоди сторони визнають важливість адаптації чинного законодавства України до законодавства ЄС [7]. Україна взяла на себе зобов'язання втілювати в національне законодавство стандарти та цінності права ЄС, а також забезпечення поступово досягнення чинними законами та майбутнього законодавства відповідності з *acquis* ЄС. Під стандартами права ЄС слід розуміти сукупність принципів, норм та інституційних вимог, яких зобов'язуються дотримуватися держави-члени ЄС й держави-кандидати.

Важливим кроком євроінтеграційних процесів стало внесення змін до Конституції України в преамбулу та статті 85, 102 та 116, що стосувалися стратегічного курсу держави щодо набуття повноправного членства України в ЄС та в Організації Північноатлантичного договору (далі – НАТО) та підтверджують європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України.

Надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до ЄС у 2022 році стало якісно новим етапом євроінтеграційного процесу, який суттєво посилив юридичні, політичні та інституційні зобов'язання держави щодо імплементації *acquis* ЄС. Цей статус перетворює наближення законодавства з політичної декларації на юридично зобов'язальну рамку, що передбачає необхідність системного реформування законодавства, інституційної спроможності та правозастосовної практики.

Після набуття статусу кандидата Європейська Комісія визначила перелік першочергових реформ, включно з посиленням верховенства права, незалежності судової влади, антикорупційної інфраструктури, захисту прав людини, функціонування ринкової економіки та модернізації секторних політик відповідно до *acquis* ЄС. Виконання цих вимог стало необхідною умовою для відкриття переговорних глав і подальшого поступу на шляху до членства. Україна зобов'язалася забезпечити не лише формальне відтворення норм ЄС у національному законодавстві, але й їх ефективну імплементацію, у тому числі через реформу інституцій, адміністративних процедур, органів ринкового нагляду та механізмів правозастосування.

Статус кандидата також запустив процедуру скринінгу – комплексного аналізу відповідності українського законодавства *acquis* ЄС за всіма 33 розділами переговорної структури. Результати скринінгу визначають сфери, що потребують негайного реформування та формують дорожню карту подальшої правової трансформації. Таким чином, статус кандидата не лише посилює юридичні зобов'язання України, але й інституціоналізує процес законодавчої трансформації, переводячи його з площини політичних намірів у площину конкретних, вимірюваних і контрольованих ЄС зобов'язань.

Слід враховувати що право ЄС є інтеграційним, оскільки запроваджує єдині правила для всіх держав-членів, фізичних та юридичних осіб, що перебувають під юрисдикцією ЄС. Це ставить великий обсяг завдань для держав-кандидатів у члени ЄС. Одним із зобов'язань, покладених на українського законодавця, є своєчасне та всебічне наближення національного законодавства до десятків нормативно-правових актів ЄС, перелічених у додатках до Угоди про асоціацію та в інших міжнародних договорах між Україною та ЄС і політичних документах. Держави-кандидати повинні, в першу чергу, адаптувати національне законодавство до *acquis* ЄС, перш ніж вони зможуть приєднатися до ЄС та зробити право ЄС частиною свого національного законодавства. Прийняття та імплементація *acquis* ЄС є основою переговорів про вступ.

Водночас ЄС залишає за собою право вирішувати, коли держава-кандидат відповідає цим критеріям і коли ЄС готовий прийняти нового члена. Скринінг, або аналітичне обстеження національного законодавства на відповідність *acquis* ЄС, є підготовчим етапом переговорів про вступ. Процес перевірки проводиться спільно Європейською Комісією та кожною з держав-кандидатів. Цей процес дозволяє державі-кандидату ознайомитися з *acquis* ЄС та згодом вказати рівень узгодженості національного законодавства із законодавством ЄС. Подальшою метою перевірки є визначення тих сфер *acquis* ЄС, в яких найбільше необхідний прогрес.

Важливо розуміти, що імплементація, по суті, означає практичне застосування стандартів права ЄС до національної правової системи. Проте, якщо

положення права ЄС були включені до національного законодавства держави-кандидата але вони не застосовуються на практиці, процес наближення є незавершеним. Імплементация також вимагає, щоб фізичні та юридичні особи в державах-членах застосовували правила ЄС у своїй повсякденній діяльності.

На сьогодні, в Україна разом з Європейською Комісією проводить детальний порівняльно-аналітичний огляд (скринінг) відповідності правової системи України вимогам *acquis* ЄС за всіма 33 переговорними розділами. Цей процес включає: оцінку рівня імплементації норм ЄС у секторних політиках; визначення прогалин, що потребують термінових законодавчих змін; формування рекомендацій та дорожніх карт реформ для кожного розділу *acquis* ЄС. Результати скринінгу стають основою для відкриття окремих переговорних глав.

Кабінетом Міністрів України розроблено детальні дорожні карти, які стали стратегічними документами що визначають комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС. До них належать: – Дорожня карта з питань верховенства права – визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними Розділом 23 «Судова влада та основоположні права» та Розділом 24 «Юстиція, свобода і безпека». Цей документ є однією з ключових передумов відкриття офіційних переговорів про вступ України до ЄС у межах Кластера 1 «Основи процесу вступу до ЄС», що відкривається першим і закривається останнім; Дорожня карта з питань реформи державного управління – є результатом комплексного, інклюзивного та партисипативного процесу, який об'єднав широке коло заінтересованих сторін для формування порядку денного реформ в Україні, залучаючи думки громадянського суспільства, ключових стейкхолдерів та експертного середовища були почуті та враховані; – Дорожня карта з питань функціонування демократичних інституцій – є стратегічним документом, що визначає комплекс заходів, спрямованих на зміцнення, відновлення і подальший розвиток демократичних процесів та інституцій в Україні. Кожна із них демонструють готовність України до глибокої трансформації відповідно до європейських стандартів і слугують важливим інструментом просування України на шляху до повноправного членства в ЄС.

Виконання Дорожніх карт покладена на всі органи державної влади **та уряд**, але ключову відповідальність несуть КМУ, **профільні міністерства та Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції**, які координують процес, розробляють і впроваджують законодавство для досягнення стандартів права ЄС, що охоплює сфери демократії, верховенства права, економіки тощо.

Під час виконання дорожніх карт та вцілому формування національного законодавства слід дотримуватися фундаментальних принципів права ЄС,

до яких належать верховенство права, принцип прямої дії, субсидіарності, пропорційності тощо. Дані принципи мають відображення в рішеннях Суду ЄС, до прикладу, рішенням Суду ЄС *Справа Van Gend & Loos* (1963), визначено принцип прямої дії норм права ЄС, згідно з яким норми права ЄС можуть створювати права та обов'язки для фізичних та юридичних осіб, які можуть бути захищені в національних судах. У справі *Costa v. ENEL* (1964), закріплено принцип верховенства права ЄС над національним законодавством держав-членів. Це означає, що у разі колізії між нормою права ЄС та нормою національного права, застосовується норма права ЄС. Виходячи з даних рішень, можна зробити висновки, що держави – члени ЄС не мають права на відступ від стандартів права ЄС і воно є наднаціональним правом.

Чи потрібно застосовувати дані принципи до національного законодавства України? Так, оскільки підписавши Угоду про асоціацію Україна зобов'язалася адаптувати національне законодавство до всіх елементів права ЄС.

На сьогодні, стандарти права ЄС застосовується і у рішеннях Конституційного Суду України (далі – КСУ). До прикладу, у Рішення КСУ (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло) від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022 [5]; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 1 листопада 2023 року № 9-р(II)/2023 (у справі за конституційною скаргою Тригуб Наталії Семенівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису пункту 2 частини другої статті 44 Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності за порушення прав споживачів) [4] тощо. У цих рішеннях КСУ зважає на надбання *acquis* ЄС у цілому та враховує не лише нормативні акти ЄС, а й з рішень видно про застосування європейських цінностей.

Таким чином, трансформація національного законодавства України під впливом права ЄС має комплексний і незворотний характер, охоплює всі рівні правової системи — від конституційних засад до галузевих нормативних актів та правозастосовної практики — і виступає ключовою умовою повноправного членства України в ЄС. З огляду на сучасну динаміку реформ, активізацію інституційної співпраці з Європейською Комісією та поступове впровадження європейських стандартів у національну правову систему, можна стверджувати, що Україна перебуває на етапі структурної правової модернізації, яка формує нову модель правопорядку, сумісну з європейським правовим простором.

Важливим показником реалізації стандартів права ЄС є поступове застосування їх принципів у національній судовій практиці, що свідчить про інтеграцію

європейських правових цінностей у національне законодавство. Разом із тим, ефективність трансформації безпосередньо залежить від спроможності держави забезпечити реальну імплементацію норм права ЄС, їх послідовне застосування органами публічної влади та дотримання у повсякденній діяльності фізичними і юридичними особами.

Список використаних джерел:

1. Муравйов В., Мушак Н. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Віче*. 2013. С. 12–18.
2. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 8.03.2004 № 1629–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>.
3. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 21.11.2002 № 228–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-15#Text>.
4. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 1 листопада 2023 року № 9-р(II)/2023 (у справі за конституційною скаргою Тригуб Наталії Семенівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого припису пункту 2 частини другої статті 44 Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності за порушення прав споживачів). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-23#Text>.
5. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Абрамовича Олексія Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло) від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>.
6. Трихліб К.О. Гармонізація законодавства України і законодавства ЄС: наближення загальноправової термінології: монографія. Харків: Право, 2015. 224 с.
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода, Міжнародний документ від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
8. Shulzhenko, F. P., Ryndiuk, V. I., Kuzmenko, O. V., Kozhura, L. O., & Gryshko, O. M. (2021). Transformation of the national legislation of Ukraine in the context of globalization. *Amazonia Investiga*, 10 (46), 191–200. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.19>.

Галина ТАТАРЕНКО

кандидатка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри публічного та приватного права
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля
ORCID ID: 0000-0001-6291-4455

**Гендерна рівність
як умова стійкої демократії:
конституційні стандарти і воєнні реалії**

Гендерна рівність у сучасному правовому дискурсі перестала бути декларативною ідеєю або допоміжним елементом соціальної політики. Вона постає індикатором якості демократії, здатності держави забезпечити рівну участь усіх громадян у прийнятті рішень і доступі до ресурсів незалежно від статі. У цьому сенсі відсутність дискримінації за ознакою статі та гарантування рівних прав і можливостей жінок і чоловіків є не лише питанням соціальної справедливості, а й передумовою стійкості демократичних інституцій.

Конституційна модель України закладає чіткі нормативні орієнтири гендерної рівності. Основний Закон проголошує рівність громадян у правах і свободах та прямо забороняє будь-які привілеї чи обмеження за ознакою статі [1]. Водночас український конституціоналізм не обмежується формальною рівністю: він визнає необхідність спеціальних заходів, спрямованих на усунення фактичної нерівності, зокрема через забезпечення рівних можливостей у політичному, економічному та соціальному житті, а також через особливу охорону материнства й дитинства. Такий підхід відображає сучасне розуміння рівності як динамічного процесу, а не статичної правової формули.

Міжнародно-правовий вимір гендерної рівності посилює ці конституційні гарантії. Ратифікувавши Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та долучившись до європейських механізмів гендерної політики, Україна взяла на себе зобов'язання інтегрувати гендерний підхід у функціонування демократичних інституцій. Ідеться не лише про правове закріплення рівності, а про її практичну реалізацію у процесах управління, представництва та публічної політики.

У цьому контексті показовою є позиція Програми розвитку ООН, яка наголошує, що гендерна рівність є визначальною ознакою демократичних суспільств,

оскільки участь жінок у владних структурах безпосередньо впливає на легітимність, інклюзивність і результативність ухвалюваних рішень [2]. Таким чином, гендерна рівність постає не лише правовим стандартом, а й ключовим механізмом оновлення демократії в умовах сучасних викликів.

Це дослідження спрямоване не на повторення загальновідомих тез про «рівність», а на показ того, як гендерна рівність працює (або не працює) як механізм демократичної стійкості в Україні в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови після агресії 2022 року. Йдеться про аналітичне обґрунтування того, що гендерна рівність – це не декоративна «соціальна тема», а конституційний і управлінський інструмент, який визначає якість безпеки, справедливості та участі громадян у вирішенні публічних справ.

Відповідно до поставленої мети, завданнями є: по-перше, окреслити конституційно-правові та законодавчі гарантії гендерної рівності в Україні й порівняти їх із міжнародними підходами; по-друге, проаналізувати, як війна змінює становище жінок і чоловіків, особливо в частині безпеки, доступу до ухвалення рішень та ризиків домашнього насильства; по-третє, узагальнити міжнародні стандарти та приклади, що підтверджують зв'язок між гендерною рівністю й демократичністю; по-четверте, на підставі отриманих висновків сформулювати практичні пропозиції для посилення гендерної політики у воєнній та відновній періоди.

Постановка проблеми: війна як «стрес-тест» рівності. Формула рівності, зафіксована в Конституції, сама по собі не гарантує рівноправності в реальному житті. І саме війна стала тим «стрес-тестом», який оголив не лише очевидні ризики безпеки, а й структурну нерівність, що роками могла залишатися непомітною. З початком повномасштабної агресії РФ у 2022 році загострилися проблеми доступу до базових сервісів захисту – від притулків для постраждалих від насильства до підтримки ВПО – які в багатьох випадках працювали в обмеженому режимі. Додатковим ускладненням стала слабка прозорість гендерно розділених даних: статистика щодо загиблих, постраждалих чи переміщених осіб за статтю майже відсутня. Коли немає даних – державна політика легко перетворюється на реактивну та «сліпу», а наслідком стає відтворення нерівності під виглядом нейтральних рішень.

Окремий, але принциповий вимір проблеми – участь у прийнятті рішень і миробудуванні. Війна потребує максимально інклюзивних механізмів управління, однак гендерні стереотипи та бар'єри призводять до меншої представленості жінок у переговорах, безпекових та відновних процесах (симптоматичною є ситуація, коли в переговорних форматах участь жінок була мінімальною – зокрема, зазначається, що у Тристоронній контактній групі 2020 року жінок було лише двоє) [3]. Це не просто дисбаланс «для статистики»: коли значну

частину суспільного досвіду не враховують у політиці безпеки та відновлення, демократія втрачає здатність бути представницькою і справедливою.

Ще один концентрований показник соціальної напруги – домашнє насильство. В умовах війни, коли травма, економічна нестабільність і знецінення людського життя стають повсякденним фоном, різко зростають ризики гендерно зумовленого насильства. За даними Національної поліції України, за перші п'ять місяців 2025 року надійшло понад 53 600 заяв про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, свідчачи про значну активність у сфері фіксації таких випадків та звернень потерпілих до правоохоронних органів. Дані охоплюють широку категорію випадків домашнього насильства та дозволяють розглядати проблему не як поодинокі інциденти, а як системну соціальну тенденцію, що потребує цілеспрямованих дій держави [4].

Статистика підтверджує довгостроковий тренд збільшення звернень щодо домашнього насильства: у 2023 році Національна поліція зареєструвала понад 291 000 випадків домашнього насильства, що було на 20 % більше, ніж у 2022 році, а у 2024 році така кількість одержуваних звернень залишалася високою (понад 195 174 за підсумком року) [4].

Ці дані демонструють, що домашнє насильство залишається широкомасштабною проблемою в Україні, яка не лише не зникла в умовах війни, а й продовжує мати суттєвий масштаб, що потребує системних заходів із протидії та підтримки постраждалих.

Конституція України містить пряме заперечення дискримінації за ознакою статі і формулює не лише принцип, а й орієнтири його реалізації: рівність прав жінки і чоловіка має забезпечуватися через рівні можливості в освіті, праці та громадській діяльності, а також через охорону материнства й умови для поєднання праці з сімейними обов'язками [1]. У важливому сенсі це – не «пільги», а конституційно визнані інструменти досягнення фактичної рівності.

Розвитком конституційних положень став Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005), який визначає мету як досягнення паритетного становища статей у всіх сферах через ліквідацію дискримінації та застосування «спеціальних тимчасових заходів» (позитивних дій) [5]. Закон закріплює понятійний апарат і визначає ключові напрями державної політики: утвердження гендерної рівності, участь жінок у прийнятті важливих рішень, узгодження професійної реалізації з сімейними обов'язками, протидію дискримінації та насильству. Водночас підкреслюється загальна заборона дискримінації, за винятком окремих випадків соціального захисту, зумовлених об'єктивними обставинами (наприклад, охорона вагітності, окремі соціальні гарантії тощо). Додатково важливим механізмом є обов'язкова гендерно-правова

експертиза нормативно-правових актів – тобто спроба «вбудувати» ґендерну оптику в сам процес нормотворення.

Національне право не існує у вакуумі. Україна керується міжнародними стандартами: Конвенція CEDAW (1979) вимагає активних кроків із ліквідації дискримінації жінок; у європейському просторі принцип рівності статей визначається як фундаментальний для демократичного устрою, що відображено й у праві ЄС (зокрема, гарантіях рівності у всіх сферах). Показовим є й досвід провідних демократій: наприклад, у Німеччині Основний закон не просто проголошує рівність, а покладає на державу обов'язок сприяти фактичному здійсненню рівноправності та усуненню нерівностей [6]. Такі підходи демонструють: рівність – це не лише «юридичний статус», а й державний обов'язок діяти.

Збройна агресія одночасно підсилила вразливість жінок (ризики насильства, вимушене переміщення, втрати, окупація) та продемонструвала їхню суб'єктність у спротиві й відновленні: волонтерство, медицина, гуманітарна допомога, служба. Юридично жінкам надано рівні права та обов'язки у Збройних Силах, включно з доступом до посад і звань, а також передбачено спеціальні гарантії, пов'язані з вагітністю, пологами та доглядом за дитиною [7]. Однак фактична представленість жінок у секторах безпеки та на позиціях, де ухвалюють стратегічні рішення, залишається меншою, що прямо впливає на те, чи буде політика оборони та відновлення інклюзивною.

Не менш значущими є соціально-психологічні наслідки війни: зростання неоплачуваної праці з догляду, яку традиційно беруть на себе жінки, і загострення домашнього насильства. Дані про збільшення кількості справ порівняно з 2021 роком підкреслюють, що війна посилює ті нерівності, які за мирних умов могли виглядати «терпимими» або розмитими. Саме тому ґендерний компонент у державній відповіді на виклики – не «додаток», а умова демократичної стійкості.

Міжнародні підходи послідовно фіксують кореляцію між ґендерною рівністю та якістю демократії. UNDP підкреслює, що присутність жінок у владі підвищує підзвітність і результативність урядів [2]. Держави застосовують різні інструменти збільшення представництва – від квотування до «змійок» у партійних списках. Нормативним орієнтиром для країн, що переживають конфлікти, стала Резолюція РБ ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», яка вимагає залучення жінок до процесів миробудування та посиленого захисту від насильства. Показово, що Україна стала першою державою у світі, яка ухвалила Національний план дій з реалізації РБ ООН 1325 саме в умовах збройного конфлікту [8]. Документ акцентує критичну роль жінок у подоланні наслідків війни та миробудуванні і передбачає конкретні заходи щодо захисту, підтримки ВПО та участі у прийнятті рішень [8].

Європейський вимір доповнює цю логіку: політичні брифінги ЄС наголошують, що відбудова України має включати ґендерну стратегію – у зайнятості, освіті, соціальному захисті та політичній участі [9]. Досвід постконфліктного відновлення в різних країнах показує: ґендерно-чутливе планування підвищує інклюзивність політики та соціальну згуртованість, а отже – підтримує демократичну стабільність.

Рекомендації. Перехід від декларативної ґендерної рівності до її реального забезпечення в умовах війни та повоєнного відновлення вимагає зміни логіки державної дії – від формальних заборон дискримінації до впровадження керованих, вимірюваних і стійких інструментів політики. Насамперед йдеться про адаптацію нормативної бази до воєнних і відновних реалій: механізми захисту від ґендерно зумовленого насильства та реагування на кризові ситуації мають функціонувати безперервно, незалежно від інтенсивності бойових дій чи обмежень у доступі до територій. Ґендерно-чутливе оцінювання законів, підзаконних актів і державних програм у сфері оборони, гуманітарної допомоги та відбудови повинно стати не факультативною процедурою, а обов'язковим елементом нормотворчого та управлінського процесу, що дозволяє попереджати відтворення нерівності на етапі ухвалення рішень.

Відновлення країни не може розглядатися як технічний процес реконструкції інфраструктури без урахування соціального виміру. Інтеграція ґендерної перспективи у програми відбудови та бюджетування має означати реальну участь жінок у формуванні пріоритетів і контролі за розподілом ресурсів, застосування ґендерно-зваженого підходу до фінансування соціальних, освітніх та економічних програм, а також цільову підтримку жіночої зайнятості й підприємництва як чинників економічної стабільності громад. Такий підхід дозволяє поєднати принцип рівності з завданням економічного відновлення, мінімізуючи ризики соціальної маргіналізації у постконфліктний період.

Окремої уваги потребує участь жінок у безпекових процесах і миробудуванні. Виконання Національного плану дій з реалізації Резолюції РБ ООН 1325 має перейти з рівня формальної звітності до рівня управлінської практики, що передбачає забезпечення реального представництва жінок у переговорних форматах, дорадчих органах та структурах сектору безпеки й оборони. Запровадження чітких цільових показників у кадровій політиці, а також розвиток програм підготовки та лідерства для жінок у сфері безпеки й захисту прав людини сприятиме підвищенню інклюзивності та легітимності рішень, ухвалюваних у воєнний і післявоєнний періоди.

Не менш важливим є питання балансу між професійними або службовими обов'язками та сімейним життям, яке в умовах війни набуває виміру спроможності держави виконувати свої соціальні функції. Збереження і розвиток гарантій,

пов'язаних із вагітністю, пологами та доглядом за дитиною, має поєднуватися зі створенням доступної інфраструктури догляду, гнучких форм зайнятості та системної психологічної підтримки для жінок і сімей, які зазнали впливу війни. Такий підхід дозволяє зменшити навантаження неоплачуваної праці та запобігти витісненню жінок із публічної і професійної сфер у кризових умовах.

Фундаментом для всіх зазначених напрямів повинні стати достовірні дані та цілеспрямована просвітницька політика. Запровадження системної ґендерно-розширеної статистики щодо втрат, переміщення населення, доступу до соціальних послуг і участі в управлінні є необхідною умовою для формування доказової державної політики. Паралельно має здійснюватися активна інформаційна робота щодо механізмів захисту прав, доступних сервісів і можливостей підтримки, що підвищує довіру до інституцій та зменшує ризик прихованих форм дискримінації й насильства.

Реалізація цих підходів дозволяє розглядати ґендерну рівність не як абстрактну цінність, а як інструмент управління кризами, відновлення соціальної згуртованості та зміцнення демократичної стійкості держави в умовах воєнних і післявоєнних викликів.

Ці кроки узгоджуються як з міжнародними підходами до інклюзивного відновлення, так і з українськими зобов'язаннями у сфері ґендерної рівності та протидії дискримінації.

Висновки. Ґендерна рівність – це не «опція» демократичної держави і не факультативний розділ соціальної політики. Це – критерій того, чи здатна демократія захищати гідність і безпеку людей, забезпечувати участь та справедливий доступ до можливостей. Українські конституційні та законодавчі стандарти формують міцний каркас рівності, однак війна 2022 року оголила розрив між нормою і реальністю: нерівність у доступі до безпеки, ресурсів і участі в ухваленні рішень, а також загострення проблеми домашнього насильства. Водночас саме війна підштовхнула до переосмислення ролі жінок у секторі безпеки та відбудові, а міжнародний досвід і стандарти доводять: без фактичної рівності статей демократичний порядок стає крихким. Отже, ключовий виклик воєнного й повоєнного періоду – перейти від формальних гарантій до керованих, вимірюваних і забезпечених ресурсами політик, здатних захистити права та розширити можливості жінок і чоловіків навіть у надзвичайних обставинах.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

2. Gender equality and democratic governance. United Nations Development Programme. URL: <https://www.undp.org/eurasia/our-focus/gender-equality/gender-equality-and-democratic-governance>.
3. Національна служба щастя / National Social Justice Service. (2023). *Гендерний профіль України – Обсяг та характер гендерних нерівностей у 2023 році*. URL: https://nsj.gov.ua/files/1740999766Gender-p_%D0%9E%D0%91%D0%A1%D0%84_2023.pdf.
4. ZMINA. (2025, липень 9). *Нацполіція за п'ять місяців отримала понад 50 000 заяв щодо домашнього насильства*. URL: https://zmina.info/news/naczpolicziya-za-pyat-misyacziv-otrymala-ponad-50-tysyach-zayav-shhodo-domashnogo-nasylstva/?utm_source=chatgpt.com.
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 42. Ст. 363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2866-15>.
6. City of Jena. Equal opportunities for men and women – advice and support. Retrieved from. URL: <https://service.jena.de/en/equal-opportunities-men-and-women-advice-and-support>.
7. Військова служба жінок: соціальний захист у законах та судових рішеннях (дайджест). НААУ. URL: <https://unba.org.ua/news/8702-vijs-kova-sluzhba-zhinok-social-nij-zahist-u-zakonah-ta-sudovih-rishennyah-dajdzhest.html>.
8. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1544-р від 28 жовтня 2020 року. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1544-2020-%D1%80>.
9. Policy Brief: A Gender Responsive Recovery for Ukraine – EU NEIGHBOURS east. URL: <https://euneighbourseast.eu/news/publications/policy-brief-a-gender-responsive-recovery-for-ukraine>.

Дмитро ТЕРЛЕЦЬКИЙ

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри конституційного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Конституціоналізм і демократія

Випереджаючи подальший аналіз, видається слушним пояснити вибір теми доповіді, яка цілком підставно може бути визначена як теоретична за змістом, на заході, який передусім є практично орієнтованим. Окрім явного зосередження своїх наукових зусиль протягом останніх років на дослідженні явища і поняття конституціоналізму цей вибір зумовлений щонайменше двома причинами.

По-перше, всупереч категоричним оцінкам кінця XX століття про триумф ліберальної демократії як ідеології, яка завершує ідеологічну еволюцію людства, та форми правління, яка отримала універсальне визнання, в обох цих вимірах ліберальна демократія натепер зазнає чи не найтяжчого випробовування.

Авторитарні лідери по усьому світу, завзято та послідовно використовуючи заради утвердження легітимності набуття і здійснення ними влади юридизовані заходи, прагнуть переконати людей у тому, що тільки «сильні» лідери, і, отже, тільки «сильні» держави – насправді, суто авторитарні – спроможні забезпечити ефективне врядування. Прикметно, що саме обмежене – конституційне та демократичне – правління цілеспрямовано визначається ними як неефективна форми правління, слабкість якого зумовлена зрештою нормативними та інституціональними обмеженнями організації та здійснення державної влади.

По-друге, на моє глибоке переконання російсько-українська війна у конституційному вимірі буття – це протистояння різних модусів мислення і світосприйняття та різного самоусвідомлення людей і націй. І надважливим у цьому протистоянні є утвердження дійсної прихильності до конституціоналізму, дієве утвердження, забезпечення і захист опосередкованих ним цінностей та принципів [1, с. 15].

Відповідно, обов'язковою складовою – саме складовою, а не передумовою – будь-яких практичних міркувань має бути їх науковий вимір. Слідуючи цим методологічним настановам М.П. Орзіха щодо доктринального супроводу конституційних перетворень [2, с. 409–416], вважаю можливим перейти, власне, до доповіді.

Послідовно відстоюване розуміння конституціоналізму як нормативно та інституціонально опосередкованого конституювання та здійснення державної влади, що забезпечує її обмеження та контроль за її здійсненням згідно із такими обмеженнями [1; 3–4], без сумніву, узагальнює історичний досвід та практичні здобутки нетотожних одна одній традицій лібералізму і, рівною мірою, нетотожних одна одній традицій конституціоналізму та є ліберальним і демократичним.

Маючи первотвором давні ідеї обмеженого правління та правління більшості, конституціоналізм і демократія у сучасному розумінні постали з лібералізму, який у будь-якій публічній діяльності ставить на передній план людину, а їх поєднання визначає бажаний порядок взаємодії політично вільних та рівних особистостей як правління, легітимність якого зумовлена дотриманням зобов'язань щодо визнання та утвердження людської гідності та свободи, а також демократичного врядування обмеженою і підзвітною політичною владою [4, р. 69; 5, р. 558–559].

Наведене не означає ідентичності або континуїтету лібералізму та демократії, вказуючи натомість на їх взаємну сумісність. Було б безпідставним спрощенням твердити про їх цілковиту сумісність, радше йдеться про сумісність досягну. При цьому теоретичне узгодження та аналіз практичного поєднання лібералізму та демократії, які історично пройшли шлях від сприйняття демократії як загрози лібералізму до зумовленості демократії лібералізмом, від початку і досі залишається значущим складником західного політико-правового дискурсу [6].

У цьому контексті видається слушним, замість абсолютизації відмінностей між лібералізмом та демократією, зазначити, що лібералізм постав з боротьби за визнання прав людей, включно з їх правом на врядування обмеженою і підзвітною політичною владою, правочинність якої правити та творити політичні зобов'язання утверджується демократичними засобами [7, р. 23–38].

Прискіпливий аналіз доводить, що лібералізм є сумісним із демократією і вони спроможні посилювати одне одного, хоча вузький підхід до розуміння демократії [8, р. 11–23] так само може призвести до розуміння явища демократії як виключно виборчої демократії, яку засвідчує регулярне проведення відповідно до наперед юридично визначених засад конкурентних виборів задля ротації персонального складу представницьких органів та виборних посад публічної влади. Утім показово, що виборча демократія усталено сприймається як синонім «гібридного режиму», який поєднує риси демократичного та авторитарного правління і позначає або систему, що зазнає трансформації – як у напрямку перетворення демократії на авторитаризм, так і в напрямку перетворення авторитаризму на демократію – або відносно стабільну систему, що перебуває на межі невизначеності між демократичним і авторитарним правлінням [9].

З цієї причини, коли йдеться про демократію, неодмінно йдеться про дещо більше, ніж про вибори, навіть, якщо вони є регулярними і конкурентними, і, отже, більше, ніж про певні «інституційні вимоги» [10, р. 84], які уможливають такі вибори. І такий ширший підхід до розуміння демократії [8, р. 11–23], крім визнання і утвердження державою прав людини, які мають бути юридично захищені, зокрема незалежною судовою владою, поділу влади та зумовлених ним стримуваннями та протипагами, вимог верховенства права, які мають, найперше, забезпечити загальність, стабільність і передбачуваність правового регулювання, місцевої автономії тощо обов'язково включає осмислення бажаного порядку взаємодії політично вільних та рівних особистостей, яка відбувається через демократичні процедури і завдяки їм, але не вичерпується їх конституюванням.

Незважаючи на відмінності між вузьким та широким підходами до розуміння демократії, обидва зрештою ведуть до визначення співвідношення права і політики в демократичному суспільстві. Зумовлені цим дискусії у концентрованому вигляді стосуються двох «комплементарних патологій» сучасних правових систем, як їх позначив О. Герстенберг: хоча надання пріоритету політиці може призвести до поглинання індивідів колективними соціальними цілями будь-якого роду, загроза визнання пріоритету за правом полягає у тому, що ключові соціальні та політичні питання вирішуються правничою-адміністративною елітою, а не активними громадянами [11, s. 11].

Наявне безмежне різноманіття думок з цього приводу разом з тим слідом за К. Фольком може бути поділене на три напрямки. Першим є радикально-демократичний напрямок, за яким доводиться онтологічний пріоритет політики. Другий напрямок втілює обґрунтування пріоритету права над політикою. Нарешті, третій напрямок пов'язаний із прагненням аргументувати неієрархічне співіснування права і політики [12, р. 173–74]. Так, Ю. Габермас, зокрема, аргументував позицію, за якою демократичне суспільство ґрунтується фактично та має ґрунтуватися нормативно на рівнозначних відносинах між юрисдикцією та законодавством, між конституцією та демократією, між приватною та публічною автономією, між правом та політикою [13, р. 133–151].

Втім, методологічним орієнтиром у міркуваннях про співвідношення права і політики, як центрального питання конституціоналізму, для мене виступає підхід Г. Арендт про збіг права і політики [14, р. 147], за яким лише здобуття досвіду політичної діяльності забезпечує наше усвідомлення того факту, що юридично гарантована можливість діяти політично є *conditio sine qua non* будь-якої свободи [15, р. 7–8; 12, р. 230].

Підхід Г. Арендт визначає, що занепад активного громадянства, зростання деполітизації суспільно-політичного життя і втрата досвіду політично узгодже-

них дій у політичному суспільстві призводять до занепаду свободи загалом, позаяк це зумовлює дегенерацію демократичної політичної культури і процеси дезінтеграції, хоча правовий і конституційний порядок можуть залишатися незмінними протягом певного часу [12, р. 230].

Наведені міркування видаються принципово важливими для аналізу явища конституціоналізму у цілісній триєдності ідеології, доктрини і практики обмеженого правління, акцентуючи увагу серед іншого на значущості спільного історичного досвіду взаємодії між людьми, які мають владу, і людьми, які цій владі коряться, та спільного осмислення такого досвіду.

Незважаючи на суперечливі оцінки теоретичного здобутку Г. Арендт, було б помилкою визначати її як антиліберального мислителя. Насправді Г. Арендт послідовно відстоювала конституціоналізм та верховенство права, захищала основоположні права, до яких включала не лише право на життя, свободу та свободу вираження поглядів, але і право на дії та право на думку, а також критикувала усі форми політичної спільноти, засновані на традиційних зв'язках і звичаях, так само, як і на релігійній, етнічній чи расовій ідентичності [16].

Розрізняючи лібералізм – визначену політичну ідеологію – і конституціоналізм – її юридизоване втілення, доцільно вказати, що лібералізм охоплює, як слушно вказував Н. Боббіо, і обмеження здійснюваною державою влади, і обмеження здійснюваних нею функцій. Уособлюючи антитезу абсолютного і свавільного владарювання, лібералізм стосується обох цих аспектів обмеження, хоча вони можуть бути сприйняті нарізно, аж до повного виключення одним одного. Праволюдська держава, тобто держава заснована на ідеї визнання і утвердження прав людини, корелює із ідеєю обмеження владних повноважень, тоді як з ідеєю обмеження функцій держави корелює мінімальна держава. Незважаючи на те, що лібералізм визначає, що держава має бути праволюдською та мінімальною, праволюдські держави, твердив Н. Боббіо, можуть бути немінімальними, прикладом яких слугують сучасні соціальні держави [17, р. 11]. Так само наявні мінімальні держави, які не можуть бути (беззастережно) визначені як праволюдські, прикладом яких може виступати за М. Ташнетом, зокрема, сучасний нам Сінгапур [18, р. 393–394].

Відповідно, праволюдська держава протилежна абсолютній державі, державі *legibus solutus*, а мінімальна держава – максимальній державі, однак важливо слідом за Н. Боббіо підкреслити, що імпульси боротьби під знаменами лібералізму проти абсолютної та максимальної держави за праволюдську та мінімальну державу не є заздалегідь взаємообумовленими та не співпадають історично та практично [17, р. 11–12]. Це закладає вимір для гострої дискусії щодо того якою є або має бути у цьому разі ліберальна держава, і, отже, різне уявлення

про явище конституціоналізму і різне розуміння смислового значення предметно пов'язаного з ним поняття [19, с. 15–24].

Тези доповіді виконані станом на 14 грудня 2025 року і є складником тривалого дослідження і наслідком роботи над відповідною науковою статтею.

Список використаних джерел:

1. Терлецький Д.С. Конституціоналізм та ефективне правління. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 2. С. 3–18.
2. Орзих М.П. Избранные труды : юбилейное издание к 90-летию со дня рождения / сост.: А.Р. Крусян, А.А. Езеров. Одесса : Юридична література, 2015. 568 с.
3. Терлецький Д.С. Ад'єктивний конституціоналізм як вияв самобутності. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 2. С. 25–37.
4. Терлецький Д.С. Ад'єктивний конституціоналізм як патологія. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 3. С. 15–28.
5. Raynaud Philippe. Le juge et le philosophe. Essais sur le nouvel âge du droit. Armand Colin, 2020. 319 p.
6. Scheppele Kim Lane. Autocratic Legalism. *The University of Chicago Law Review*. 2018. Vol. 85, №2. P. 545–584.
7. Див., напр.: Ginsburg Tom, Huq Aziz Z. How to Save a Constitutional Democracy. The University of Chicago Press, 2018. 305 p.
8. Ryan Alan. The Making of Modern Liberalism. Princeton University Press, 2012. 680 p.
9. Coppedge Michael. Democratization and Research Methods. Cambridge University Press, 2012. 376 p.
10. Див., напр.: Levitsky Steven, Way Lucan A. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. 2002 Vol. 13, № 2. P. 51–65.
11. Dahl Robert. A Preface to Democratic Theory. University of Chicago Press, Expanded ed., 2006. 176 p.
12. Gerstenberg Oliver. Bürgerrechte und deliberative Demokratie: Elemente einer pluralistischen Verfassungstheorie. Suhrkamp Verlag AG, 1997. 143 s. Цит. за: Volk Christian. Arendtian Constitutionalism: Law, Politics and the Order of Freedom. Hart Publishing; UK ed. edition, 2015. P. 173.
13. Volk Christian. Arendtian Constitutionalism: Law, Politics and the Order of Freedom. Hart Publishing; UK ed. edition, 2015. 312 p.
14. Habermas Jürgen. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. MIT Press, 1996. 676 p.
15. Arendt Hannah. Between Past and Future. Penguin Classics; Annotated edition, 2006. 320 p.
16. Arendt Hannah. The Human Condition: Second Edition. University of Chicago Press; Enlarged edition, 2018. 380 p.
17. Tömmel Tatjana, Maurizio Passerin d'Entreves. Hannah Arendt. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Spring 2025 Edition / eds. Edward N. Zalta, Uri

Nodelman. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/arendt/> (date of access 14 December 2025)

18. Bobbio Norberto. *Liberalism and Democracy*. Verso, 1990. 96 p.

19. Tushnet Mark. Authoritarian Constitutionalism. *Cornell Law Review*. 2015. Vol. 100. № 2. P. 391–462.

20. Див. напр.: Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків : Права людини, 2018. 356 с.

Валерія ХОДОШ

молодша наукова співробітниця
відділу міжнародного права та права Європейського Союзу
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

Гендерні трансформації міжнародного гуманітарного права

Міжнародне гуманітарне право (МГП) закріплює рівний захист для усіх осіб, яких торкається збройний конфлікт. Однак сучасні тенденції свідчать про наявність прогалин у встановленому режимі захисту, що в деяких випадках пов'язані із відсутністю гендерних перспектив у МГП. У цьому контексті важливо підкреслити, що гендер у сучасній доктрині МГП дедалі частіше розглядається не лише як характеристика окремих груп, а як структурний елемент, що впливає на доступ до захисту, статусу та суб'єктності в межах конфлікту.

Так, наприклад, окремі формулювання норм МГП стверджуються на основі соціальних ролей певної статі. У Женевських конвенціях та Додаткових протоколах жінки згадуються переважно як вагітні або годуючі матері, а також як жертви, що закріплює модель «чоловік-комбатант» і «жінка-доглядальниця» [1, с. 776]. Такі положення можуть спричиняти інфантилізацію жінок (зокрема в рамках категорії «жінки та діти») та не враховувати участь жінок у ширшому спектрі ролей, включно з бойовими. Такий підхід також ігнорує досвіди жінок, які не мають дітей, та досвіди осіб, що не відповідають стереотипним статевим ролям. Йдеться, до прикладу, про чоловіків, що самостійно виховують дітей таким чином виконуючи соціальну роль «доглядальника». Те саме стосується категорій «комбатант» і «цивільне населення», де згадані уявлення впливали на те, кому приписувалася активна роль у збройних конфліктах, а кому – пасивна, що призводило до неврахування жінок-комбатанток, медиків, добровольців та інших категорій, які сьогодні фактично беруть участь у воєнних діях, а також належного захисту чоловіків як категорії цивільного населення [2, с. 54–61].

Звісно, МГП не містить й прямих норм щодо специфічного захисту осіб, які ідентифікують себе поза бінарними категоріями «жінка» та «чоловік», з особами з числа LGBTQIA+. Така ситуація видається проблематичною, оскільки наявні у мирний час прояви дискримінації, небезпеки та соціальна маргіналізація набувають більш масштабних проявів в умовах збройних конфліктів. Дослідження МКЧХ і Норвезького Червоного Хреста засвідчують,

що такі особи можуть зазнавати підвищеного ризику сексуального та гендерно-зумовленого насильства, включно із сексуальним рабством, примусовими оглядами, переслідуванням і посяганнями на гідність [3, с. 21]. Хоча у МГП відсутні безпосередні формулювання щодо їхнього захисту, на них розповсюджуються вимоги гуманного поводження зі «всіма особами», зобов'язання держав забезпечувати повагу до МГП.

В свою чергу, сексуальне насильство заборонене широким колом норм МГП, у тому числі спільною статтею 3 Женевських конвенцій, що забороняє насильство над життям і особою, жорстоке поводження і тортури та посягання на людську гідність, зокрема принизливе і зневажливе поводження, а також Додатковим протоколом II, який передбачає заборону зґвалтування, примусової проституції та інших форм посягання на честь і гідність [4]. Женевська конвенція IV додатково встановлює, що жінки перебувають під особливим захистом від будь-яких посягань на честь [5]. Розвиток практики міжнародного кримінального права та відповідні резолюції Ради Безпеки ООН сприяли закріпленню підходу, згідно з яким сексуальне насильство, заборонене МГП, стосується не лише жінок і дівчат, але й чоловіків, хлопців та осіб з числа LGBTQIA+ [6]. Цей підхід спрямований на розширення розуміння сексуального насильства і виявив потребу розрізняти його від гендерно-зумовленого насильства, що не завжди має сексуальний характер.

Окрім того виникає також питання документування таких злочинів. Загальна недовіра до інституцій та соціальна стигматизація жертв перешкоджають заявленню про насильство, що особливо стосується чоловіків та осіб з числа LGBTQIA+. Це формує умовну «невидимість» частини злочинів у контексті МГП, що ускладнює не тільки доведення шкоди, доступ до репарацій, а й подальше історичне визнання та реформування всієї системи норм МГП для усунення відповідних недоліків наявного міжнародно-правового захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів.

Гендерні перспективи також є релевантними під час оцінки зброї, засобів і методів ведення війни, заборонених за їх здатність спричинити зайві uszkodження або непотрібні страждання. Недооцінювання гендерних чинників при здійсненні таких оцінок може призводити до несподіваних наслідків для окремих груп, що зумовлено як статеві-специфічними, так і соціально-обумовленими факторами. Дослідження засвідчують, що хімічна та біологічна зброя може мати різні довгострокові наслідки, включно зі статеві-специфічними видами шкоди та соціальною стигматизацією у певних контекстах [7]. Це зумовлює необхідність інтеграції гендерного аналізу у процес національного перегляду нових видів зброї, передбачений МГП.

Гендерні аспекти впливають також на застосування принципів ведення воєнних дій. Принцип розрізнення вимагає від сторін конфлікту відмежовувати цивільних осіб від комбатантів та обмежувати напади лише комбатантами. Проте при виборі цілей для здійснення атаки можуть використовуватися соціальні характеристики (вік, гендер), що створює ризик помилкової ідентифікації чоловіків призовного віку як комбатантів та одночасно ігнорування ролей інших гендерних ідентичностей у збройних формуваннях. Така тенденція може посилюватися в умовах застосування штучного інтелекту у військовій сфері, оскільки алгоритмічні моделі здатні відтворювати або навіть підсилювати наявні упередження.

Принцип пропорційності, в свою чергу, забороняє напади, від яких очікується надмірна шкода цивільним особам порівняно з очікуваною військовою перевагою. Відсутність гендерного аналізу може призводити до недооцінення непрямих, психологічних та ланцюгових наслідків застосування сили, що здатні по-різному впливати на різні групи з огляду на їхній соціальний статус, гендер або вік.

Таким чином, МГП потребує інтеграції гендерних перспектив з урахуванням того, що соціальні ролі та взаємність різних груп у збройних конфліктах є неоднаковими. Для подолання виявлених прогалин можна виділити три напрями трансформації: а) корекція внутрішньо притаманної гендерної упередженості у формулюваннях норм; б) інтеграція гендерного аналізу у тлумачення та застосування норм, що регулюють ведення воєнних дій; в) удосконалення збору даних щодо статево- та гендерно-специфічної шкоди під час збройного конфлікту. Реалізація цих заходів сприятиме більш ефективному виконанню обов'язку держав забезпечувати захист усіх осіб відповідно до МГП.

Список використаних джерел:

1. Pratt N. Reconceptualizing gender, reinscribing racial-sexual boundaries in international security: the case of UN security council resolution 1325 on «Women, peace and security». *International studies quarterly*. 2013. Vol. 57, no. 4. P. 772–783. URL: <https://doi.org/10.1111/isqu.12032>.
2. Heathcote G. Feminist dialogues on international law: modernization, militarization and resistance. OUP, 2019. 272 p.
3. ICRC, Norwegian Red Cross. That never happens here: sexual and gender-based violence against men, boys and/including LGBTIQ+ persons in humanitarian settings. ICRC/Norwegian Red Cross, 2022. 58 p.
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй

від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 10.01.2026).

5. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.01.2026).
6. ICRC. Rule 93. Rape and other forms of sexual violence. *Customary IHL Database*. URL: <https://www.icrc.org/en/customary-ihl>.
7. Boulanin V., Verbruggen M. SIPRI compendium on Article 36 reviews. *SIPRI Background Paper*, 2017. 27 p.

Вікторія ЧЕРНЯХІВСЬКА

кандидатка наук з державного управління,
заступниця завідувача аспірантури
філософського факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
ГО «Трибуна жінки»
ORCID ID: 0000-0003-4135-7770

Гендерні квоти як механізм забезпечення участі жінок у процесах прийняття стратегічних рішень у секторі безпеки і оборони України

У XX–XXI століттях питання гендерної рівності та ролі жінок у суспільному житті перейшло із соціальної проблеми до ключового чинника ефективного управління на національному та міжнародному рівнях. Особливо це стосується сфер, що традиційно вважалися «чоловічими», – політики, безпеки та оборони. У світі гендерні квоти впроваджено в понад 55 країнах для збільшення представництва жінок у владних інституціях [3]. У контексті України, незважаючи на значний внесок жінок у захист держави в умовах повномасштабної війни з РФ, гендерна нерівність у прийнятті стратегічних рішень та участі в секторі безпеки все ще залишається актуальною проблемою. Саме тому, виникає потреба дослідити та втілити в життя комплексний аналіз ролі гендерних квот в українських інституціях, їх вплив на участь жінок у стратегічних процесах, а також оцінку сучасних здобутків і викликів.

У науковій літературі питання гендерної рівності в секторах безпеки та оборони розглядається в контексті зобов'язань держав перед міжнародними стандартами, такими як Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека» та інші документи, що закликають залучати жінок на всіх рівнях ухвалення рішень [2]. У цьому контексті важливо зрозуміти, як механізми гендерних квот сприяють реалізації цих зобов'язань і чи впливають вони на якість стратегічних рішень в Україні.

Гендерні квоти – це тимчасові спеціальні заходи, спрямовані на збільшення присутності представниць слабкої статі в органах влади, управління та прийняття рішень. Існують різні моделі квот: законодавчі, партійні, корпоративні. Міжнародні дослідження показують, що запровадження квот здебільшого позитивно впливає на присутність жінок у політичних і управлінських структурах,

що, у свою чергу, змінює спрямованість політик та сприяє більш інклюзивному процесу прийняття рішень.

В Україні гендерні квоти з'явилися в політичному контексті, зокрема у виборчому законодавстві, де вони були використані для збільшення представництва жінок у Верховній Раді та місцевих радах [5, 10]. Водночас проблема залишається комплексною: хоча кількість жінок у політичних інституціях зростає, вона часто все ще нижча за середні світові показники, і лише частина жінок займає керівні позиції [11].

Важливим аспектом є також вплив міжнародних стандартів, зокрема Резолюції ООН 1325, які не лише закликають до представництва жінок, але й визначають ключові сфери (миробудівництво, безпека, відбудова), де участь жінок має стратегічне значення. Ці зобов'язання є основою для національного законодавства та політик, що стимулюють збільшення участі жінок у секторі безпеки та оборони.

В Україні гендерні квоти були запроваджені у виборчому законодавстві для збільшення представництва жінок у політиці. Це включає загальнонаціональні та місцеві вибори, що вже призвело до збільшення частки жінок у місцевих радах [5]. Проте реальний вплив цих механізмів на стратегічні рівні прийняття рішень лишається неоднозначним через низьку представленість жінок у ключових урядових та безпекових структурах.

Законодавче та інституційне забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки України включає положення про рівні права та можливості жінок і чоловіків у секторах державного управління і безпеки. Наприклад, відповідні укази Президента спрямовані на забезпечення інтеграції гендерних підходів у процеси реформування сектору безпеки і оборони [16]. Такі зміни включають моніторинг за виконанням політик та додержанням принципів рівності.

Також існують практичні ініціативи, такі як діяльність Economic Security Bureau та інших служб, де гендерні квоти встановлено у менеджменті для рівного доступу жінок до стратегічних процесів [4]. Окремі неурядові організації, наприклад «Women in Defence», створені для підвищення професійного розвитку жінок у сфері оборони, що є важливим інструментом підтримки їхнього просування на керівні позиції [8].

Широка участь жінок у секторі безпеки стає не лише питанням соціальної справедливості, а й стратегічною необхідністю. В умовах повномасштабної війни з Росією українські жінки відіграють активну роль у різних секторах — від бойових дій до кібербезпеки та стратегічного планування. Наприклад, у силових структурах та кібербезпеці реалізуються ініціативи щодо залучення жінок до стратегічно важливих ролей, що є частиною національних ініціатив з гендерної рівності [1]. Крім того, кількість жінок у Збройних Силах та інших

структурах продовжує зростати, станом на початок 2026 року більше 70 тисяч осіб включно зі збільшенням частки жінок на керівних позиціях та у бойових підрозділах.

Разом з тим, виклики залишаються суттєвими. Серед них – гендерні стереотипи [10], низька представленість жінок на найвищих рівнях ухвалення стратегічних рішень, до прикладу саме в СБУ лише одна жінка генерал – Тетяна Остащенко (2023 рік). Також недостатня кількість спеціальних політик, що стимулюють їхнє повноцінне включення в процеси планування та управління у сфері безпеки.

Гендерні квоти, як тимчасові спеціальні заходи, мають потенціал сприяти збільшенню кількості жінок у прийнятті стратегічних рішень у державному управлінні та секторі безпеки. Проте в Україні їхній вплив обмежується частковим впровадженням у політичному секторі та окремих державних установах.

Ефективність квот залежить не лише від формального встановлення мінімальних порогів представництва, але й від підтримки на всіх рівнях устрою – від змін у культурі та соціальній політиці до цілеспрямованих програм підготовки та просування жінок у безпекових інституціях. Крім того, імплементація міжнародних стандартів, таких як Резолюція 1325 та плани дій щодо її реалізації,

Гендерні квоти в Україні вже вплинули на збільшення участі жінок у політичних процесах, але їхній вплив на сектор безпеки та оборони ще недостатній. Водночас ініціативи, спрямовані на розширення ролі жінок у стратегічному управлінні та у сферах безпеки і оборони, мають позитивну динаміку і підтримуються як державними, так і громадськими інституціями.

Підвищення ефективності цих механізмів потребує комплексного підходу, який поєднує законодавчі зміни, практичну підтримку професійного розвитку жінок, а також зміну культурних стереотипів щодо ролі жінок у стратегічних сферах діяльності. Такий підхід сприятиме не лише досягненню рівності, а й підвищенню ефективності національної системи безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Шуляк О. Існує загроза, що гендерні квоти можуть опинитися поза порядком денним після війни, тому їх потрібно закріпити законом. URL: <https://sluga-narodu.com/olena-shuliak-isnuie-zahroza-shcho-genderni-kvoty-mozhut-opynytyisia-poz-poriadkom-dennym-pislia-viyny-tomu-ikh-potribno-zakripyty-zakonom/> (дата звернення: 20.01.2026).
2. Gender Equality. URL: <https://esbu.gov.ua/en/gender-equality> (date of access: 20.01.2026).

3. Кондратюк О. Проблем із доступом жінок до ухвалення рішень вистачає і в Україні, і у Молдові. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/249746.html> (дата звернення: 20.01.2026).
4. Відбувся круглий стіл на тему: «Забезпечення залучення жінок до політичних процесів в Україні». URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/249729.html (дата звернення: 20.01.2026).
5. Формування майбутнього з урахуванням голосу жінок: розпочато розробку Національного плану дій «Жінки, мир, безпека» до 2030 року. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/23157.html> (дата звернення: 20.01.2026).
6. Join Us. URL: <https://womenindefence.in.ua/join-us> (дата звернення: 20.01.2026).
7. Гендерні питання у сфері безпеки: інформаційні матеріали. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki.html> (дата звернення: 20.01.2026).
8. Оніщенко Н. Права людини в нових правових реаліях: гендерний вимір. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 159–166.
9. Оніщенко Н., Львова О. Гендерна рівність: крок до розвитку чи моральна криза сучасного суспільства? *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. 2013. Т. 63. С. 3–11.
10. Черняхівська В. Роль гендерних стереотипів в процесі формування кар'єри жінки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 1 (3). С. 53–56.

Оксана ЩЕРБАНЮК

докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
професорка юридичного факультету Вільнюського університету,
членкиня Науково-консультативної ради
Конституційного Суду України,
членкиня Науково-консультативної ради
при Голові Верховної Ради України

**Чи потрібна Україні нова конституційна реформа
перед вступом до ЄС:
комплексні зміни чи точкові правки?**

Питання про необхідність нової конституційної реформи в Україні перед вступом до Європейського Союзу залишається актуальним, особливо на тлі прогресу в переговорах та викликів 2025 року. Станом на грудень 2025 року, Україна завершила скринінг *acquis* ЄС у вересні, розпочала переговори з першого кластера «Основи» (Fundamentals), але стикається з блокуванням з боку Угорщини та вимогами щодо посилення верховенства права. На основі аналізу звітів Єврокомісії, висновків Конституційного Суду України (КСУ) та досвіду інших країн, точкових змін буде достатньо для поточного етапу переговорів, але нова комплексна реформа стане обов'язковою на фінальному етапі (за 12–24 місяці до вступу), щоб забезпечити повну імплементацію *acquis* та пріоритетність права ЄС.

З початку повномасштабного російського вторгнення у 2022 році громадська підтримка вступу України до Європейського Союзу досягла рекордних рівнів і залишається незмінною. Згідно з серією національних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології у лютому, травні та вересні 2024 року, частка українців, готових голосувати за членство у можливому референдумі, становила від 85% до 89%. У червні 2021 року підтримка становила 52% згідно з опитуванням Київського міжнародного інституту соціології. Доказ того, що членство в Європейському Союзі перетворилося з політичних прагнень на широко визнану стратегічну необхідність [1]. Зростаюча підтримка суспільства перетворила європейську інтеграцію на політичний імператив. Зі зростанням очікувань суспільства українські керівники зазнають зростаючого

тиску демонструвати реальний прогрес у досягненні членства. Якою б не була політична ситуація, майбутні уряди будуть зобов'язані від виборців рухатися вперед європейським шляхом.

Процес європейської інтеграції має два основні виміри: технократичний і політичний. Технократичний аспект передбачає ухвалення великої кількості законодавчих актів, відомих як *acquis communautaire*. Політичний аспект вимагає від України забезпечення одностайної підтримки двадцяти семи держав-членів на кожному етапі переговорів. Ці два виміри становлять серйозний виклик для України.

З технократичної точки зору Україна стикається з безпрецедентною ситуацією: вона повинна впроваджувати складні реформи європейської інтеграції, одночасно ведучи повномасштабну війну за своє виживання як держави. Жодна держава-член чи кандидатська країна ніколи не була змушена робити це за таких умов.

Після вступу Хорватії у 2013 році процес розширення став значно складнішим і вимогливішим, сусідні країни України, які приєдналися у 2004–2007 роках, не були формально зобов'язані впроваджувати реформи у таких сферах, як верховенство права, боротьба з корупцією, об'єднана під розділом «Основи» методології розширення Європейського Союзу. На той час не існувало розділів 23 «Судова влада та фундаментальні права» та 24 «Справедливість, свобода і безпека», які тепер були в центрі процесу розширення. Хорватія стала першою країною-кандидатом, яка зобов'язана виконати вимоги Глави 23. Крім того, проміжні еталони (необхідні кроки для завершення розділів 23 і 24) були запроваджені лише у 2011 році, починаючи з Чорногорії. Останній не відповідав цим критеріям до 2024 року.

ЄС не вимагає від України повної переписки Конституції на ранніх етапах. Натомість фокус на конкретних реформах у верховенстві права, антикорупції та судочинстві, які вже значною мірою реалізовані через точкові правки: виконання рекомендацій Єврокомісії (2024–2025) Україна закрила 85–90% індикаторів, включаючи реформу КСУ (конкурсний відбір суддів з міжнародними експертами, 2023–2024), оновлення Вищої ради правосуддя (ВРП) та Вищої кваліфікаційної комісії суддів (ВККС, Закон № 4059-IX). Антикорупційні заходи (призначення керівника САП, антиолігархічний закон) та медійне законодавство також узгоджені з рекомендаціями Венеційської комісії. Звіт Єврокомісії від січня 2025 констатує «добрий прогрес» у кластерах «Правосуддя» та «Фундаментальні права», але наголошує на моніторингу.

Питання про те, чи потрібна Україні комплексна конституційна реформа перед вступом до ЄС, чи достатньо точкових змін, є ключовим у контексті поточного процесу євроінтеграції. На основі аналізу вимог ЄС, досвіду інших

країн-кандидатів та експертних оцінок, відповідь полягає в тому, що точкових змін на етапі переговорів і підготовки буде достатньо для початку та просування процесу, але комплексна реформа Конституції стане неминучою ближче до завершення переговорів і фактичного вступу. Це обумовлено необхідністю повної гармонізації українського законодавства з *acquis communautaire* (корпусом норм ЄС), де Конституція має забезпечити пріоритетність європейського права. Нижче розберемо це детальніше.

- Європейський Союз не вимагає від України повної переписки Конституції на початкових етапах. Натомість акцент робиться на конкретних реформах у сферах верховенства права, боротьби з корупцією та судовій системі. Це підтверджується ключовими документами:
- Сім рекомендацій Єврокомісії (2023): Для отримання статусу кандидата та початку переговорів Україна мала виконати сім кроків, чотири з яких уже завершені (станом на листопад 2023). Серед них – реформа Конституційного Суду (конкурсний відбір суддів), продовження судової реформи (оновлення Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів), антикорупційні заходи (призначення керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури) та боротьба з олігархами (рекомендації Венеційської комісії). (!) Ці зміни були точковими: вони торкнулися процедур відбору та незалежності інституцій, але не вимагали глобальних правок Основного Закону.
- Звіт Єврокомісії (листопад 2024): Україна демонструє «вражаючу відданість» реформам, але мусить прискорити боротьбу з корупцією та «розвернути негативні тенденції» у верховенстві права. ЄС наголошує на «суворих моніторингах» і поступовій інтеграції, без згадки про негайну комплексну конституційну реформу
- Рішення Європейської Ради (грудень 2023): Переговори про вступ розпочато, але з акцентом на «заслугове» просування. Реформи в правосудді, децентралізації та антикорупції – пріоритет, і вони можуть бути реалізовані через законодавчі зміни, а не конституційні.

Правове оформлення внесення змін до Конституції України, зумовлених вступом України до ЄС, потребуватиме у будь-якому разі проведення конституційного всеукраїнського референдуму з цього питання. Однак практично це можна стати можливим, виходячи з приписів частини другої статті 157 Конституції України, тільки по завершенню або припиненню триваючого на теперішній час в нашій державі правового режиму воєнного стану, тобто після завершення бойових дій з військами російського агресора [2].

Отже, нова конституційна реформа Україні не потрібна негайно – точкових змін вистачить для просування переговорів у 2025–2027 рр., як показує прогрес у скринінгу та 10-пунктовий план. Однак для повноправного членства

(орієнтовно 2030) знадобиться комплексний пакет, щоб усунути прогалини в пріоритетності *acquis* та делегуванні суверенітету, як вимагає КСУ. Успіх залежить від політичної волі, громадянського контролю та підтримки ЄС, попри угорські вето. Це не «або-або», а послідовність: точки зараз, глибина – на фініші, для стійкої інтеграції.

Список використаних джерел:

1. Bulana O., Holubytska M. Le chemin de l'Ukraine vers l'Union européenne : Réforme, résilience et politique d'élargissement. URL: <https://server.www.robert-schuman.eu/storage/fr/doc/questions-d-europe/qe-796-fr.pdf>.
2. Константин О. В. (2023). Внесення змін до Конституції при вступі України до Європейського Союзу. *Київський часопис права*, (3), 14–19.

**IV Маріупольський конституційний форум
«УКРАЇНА – ЄВРОПА – СВІТ:
КОНСТИТУЦІЙНІ ДІАЛОГИ
У ДОБУ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ»**

12 грудня 2025 року

Збірник матеріалів

Опубліковано в авторській редакції

Підписано до друку 14.07.2026. Формат 64х90 1/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 7,2. Тираж 200 прим. Зам. 173.

Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ»
01042, м. Київ, вул. Саперне поле, 26, к. 27.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи серія ДК № 2570
від 27.07.2006 р.

